

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

M.Q. PARDAYEV, B.A. XASANOV,
J.I. ISROILOV, M.E. PO'LATOV,
O'T. ESHBOYEV, A.N. HOLIQULOV

MOLIYAVIY VA BOSHQARUV TAHLILI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
5230900 – «Buxgalteriya hisobi va audit» (tarmoqlar bo'yicha)
bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma
sifatida tavsiya etilgan*

*Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2012*

УДК: 336(075)
КБК 65.053
М-70

Taqrizchilar:

A.A. Xashimov – iqtisod fanlari doktori, professor,
A.U. Usanov – iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

M-70 Moliyaviy va boshqaruv tahlili: oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma /M.Q. Pardayev [va boshq.]; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 400 b.
ISBN 978-9943-05-536-0

O‘quv qo‘llanma uch bo‘limdan iborat bo‘lib, uning birinchi bo‘limi iqtisodiy tahlil nazariyasiga, ikkinchi bo‘limi boshqaruv tahliliga va uchinchi bo‘limi moliyaviy tahlil usullariga bag‘ishlangan. Barcha nazariy masalalar amaliy ma‘lumotlarni qo‘llagan holda isbotlab berilgan. Har bir bo‘limning oxirida kalitli so‘zlar bilan nazorat savollari ham keltirilgan.

O‘quv qo‘llanma «Buxgalteriya hisobi va audit», «Moliya», «Bank ishi», «Sug‘urta ishi» kabi o‘quv yo‘nalishlari bo‘yicha o‘qiyotgan talabalarga, shu soha mutaxassislari va professor-o‘qituvchilarga mo‘ljallangan. Undan «Iqtisod», «Menejment», «Marketing», «Biznes» o‘quv yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar ham foydalanishlari mumkin.

УДК: 336(075)
КБК 65.053

ISBN 978-9943-05-536-0

© M.Q. Pardayev va boshq. 2012
© Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2012

KIRISH

Bozor munosabatlari sharoitida, ya'ni doimiy va tez o'zgarishlar zamonida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati (menejeri) raqobatbardosh mahsulotlarni (ish, xizmatlarni) ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishi, barqaror rivojlanishga erishib, o'zining yashovchanligini ta'minlash yo'llarini o'rganib, yangi-yangi g'oya va takliflarni ishlab chiqishi lozim. Bu o'z navbatidan, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini, unda sodir bo'ladigan iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni va munosabatlarni muntazam ravishda tahlil qilib borishni taqozo qiladi.

Iqtisodiy tahlil boshqaruvning bir funksiyasi sifatida mavjud axborotlarga tayanadi. Ammo axborotlar hali hech narsani hal qilmaydi. Ularni menejerning maqsadidan kelib chiqqan holda qayta ishlashni, tegishli yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtirishni, moliyaviy hisobotlarni iqtisodiy jihatdan o'qishni talab qiladi. Bu esa o'z navbatida, iqtisodiy tahlil orqali amalga oshiriladi. Shu tufayli zamonaviy mutaxassislar shu fanni mukammal o'rganishi lozimligini obyektiv zaruratga aylantirdi. Bunday zaruriyati tufayli barcha iqtisodiyotga oid mutaxassisliklar iqtisodiy tahlil fanini, uning tarkibiy qismi bo'lgan moliyaviy va boshqaruv tahlilni o'rganishi majburiy qilib belgilangan va mutaxassislarni shakllantiruvchi fan sifatida ularning o'quv rejasiga kiritilgan.

Tahliliy ma'lumotlardan bir qancha subyektlar foydalanadilar. Birinchi galda u mulkdorning, ya'ni korxonaga egasining talabidan kelib chiqishi lozim. Uning qo'ygan investitsiyasi qachon va qancha samara berishini bilib borishi kerak. Ikkinchidan, korxonaning mehnat jamoasi manfaatiga xizmat qilishi lozim. Ular doimiy ish bilan ta'minlanib turishi va mehnatiga yarasha haq olishining barqarorligi, ularning hayot darajasini belgilaydi. Shu jihatdan ular ham o'zlarining manfaatlaridan kelib chiqqan holda tahlil qilishlari mumkin.

Korxonaga ish natijasining ma'lumotlaridan soliq idoralari ham manfaatdor. Ular davlat budjetiga mazkur korxonaga qachon va qancha miqdorda soliq to'lashi kerakligi va uning o'z vaqtida ijro etilayotganligini o'rganishi kerak.

Shu jihatdan soliq idoralari xodimlari ham o'zlarining manfaatlaridan kelib chiqib, korxonaga faoliyatini tegishli axborotlar asosida tahlil qiladilar. Xuddi shunday zarurat bank xodimlari uchun mavjud. Ular bergan kreditlarining o'z vaqtida tegishli foiz bilan qaytishidan manfaatdor. Buning

uchun ular ham o'zlarining manfaatidan kelib chiqib korxonada faoliyatini tahlil qiladilar.

Ko'rinib turibdiki, korxonada mavjud axborotlar ko'pchilik tomonidan ko'p marta o'rganiladi, ular qayta ishlanadi, tegishli hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Bularning hammasi tahlil orqali hal qilinadi. Shu jihatdan tahlil juda ko'p va murakkab savollarga javob berishi lozim. Aynan shunday talablardan kelib chiqqan holda mazkur darslik yozildi.

O'quv qo'llanmaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, u zamonaviy talablardan kelib chiqqan holda har bir iqtisodiy kategoriyani baholash va ularni tegishli ko'rsatkichlar bilan ifodalashda mavjud bo'lgan turli qarashlarga tanqidiy yondoshilgan va ularga fikr bildirilib, har biri imkon qadar nazariy jihatdan asoslangan. Nazariy masalalarning yechimi amaliy ma'lumotlarni qo'llagan holda isbotlab berilgan. Demak, mazkur darslikda nazariy masalalar bilan amaliyotning uyg'unligi ta'minlangan. Mazkur o'quv qo'llanmaning yana bir xarakterli xususiyati shundan iboratki, unda nazariy masalalar oldin formulalarda ifodalangan, navbatdagi bosqichda formulalarni amaliyotga qo'llash mumkinligi aniq ma'lumotlar bilan ko'rsatib berilgan. O'quv qo'llanmaning ushbu holati nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga egaligidan ham dalolat berib turibdi. O'quv qo'llanma uch bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'limi iqtisodiy tahlilning nazariyasiga bag'ishlangan, ikkinchi bo'limda boshqaruv tahlili usullari yoritilgan va uning uchinchi bo'limida moliyaviy tahlilni amlag oshirish usullari ochib berilgan.

Deyarli barcha ko'rsatkichlar tahlilida ularga ta'sir qiluvchi omillar tizimi ishlab chiqilgan va har bir omilning o'rganilayotgan natija ko'rsatkichiga ta'sirini hisoblash yo'llari ham amaliy ma'lumotlarni qo'llagan holda yoritilgan.

Har bir bo'limning oxirida kalitli so'zlar va takrorlash hamda o'zini o'zi nazorat qilish uchun savollar berilgan. Bu jihat o'quvchining diqqatini nimalarga qaratish lozimligini anglashda juda qo'l keladi.

O'quv qo'llanma iqtisodiyotga oid kadrlar tayyorlayotgan oliy o'quv yurtlari talabalarini (bakalavrlar va magistrilar), professor-o'qituvchilar, doktorantlar va boshqa ilmiy izlanuvchi mustaqil tadqiqotchilarga mo'ljallangan. Undan malaka oshirish va qayta tayyorlash institutlari (markazlari) tanglovchilari, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari va o'qituvchilari hamda iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

1-bo‘lim. IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI

1-bob. IQTISODIY TAHLILNING VUJUDGA KELISH VA RIVOJLANISH TARIXI

1.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanish elemintlari va rivojlanish bosqichlari

Har qanday fanning vujudga kelishi uchun hayotiy zaruriyat tug‘ilishi lozim. Shu tufayli fanning shakllanishi biror kishi yoki vazirlikning ijod mahsuli bo‘lib qolmasdan, balki obyektiv jarayonga tayanadi.

Xo‘jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish fani ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan buxgalteriya uchuyoti va statistika kabi fanlar asosida vujudga kelgan. Buning uchun esa obyektiv shart-sharoitlar yaratilgan.

XV asrda Reguzda buxgalteriya hisobi bo‘yicha birinchi asar paydo bo‘ldi. Bunga misol qilib Vendrikt Katrulining 1458-yilda nashr qilingan «Savdo va xususiy savdogar» nomli kitobini keltirish mumkin. Buxgalteriya hisobiga bag‘ishlangan ikkinchi asar 1494-yilda Venetsiyada nashr qilingan Luka Pacholining «Schyotlar va yozuvlar haqida»gi kitobidir. Ushbu kitoblarda buxgalteriya hisobining savdo va kredit operatsiyalari yoritilgan. Shunday qilib, hozirgi buxgalteri hisobi faniga o‘sha paytlarda asos solingan ekan. Bu fan xo‘jalik yuritishda asosiy dastak sifatida hamon qo‘llanilib, takomillashib va zamonaviylashib kelmoqda.

Barcha fanlar qatori buxgalteriya hisobi ham o‘zining tarixi davomida takomillashib kelmoqda va bir qancha boshqa fanlarning vujudga kelishi uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Chunki ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi, korxonalarining yiriklashuvi, xo‘jalik faoliyatining kengayishi iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi hisob ishlarini takomillashtirish zaruratini tug‘dirdi.

Shu bois, XVI–XVII asrlarda buxgalteriya hisobiga oid kitoblar Gollandiya, Fransiya, Angliya kabi mamlakatlarda chop etildi. Shunday qilib, buxgalteriya yer kurrasining bir qismida emas, balki barcha mamlakatlarida keng yoyila boshladi.

XVIII asrda Rossiyada buxgalteriya hisobiga bag‘ishlangan asarlar paydo bo‘la boshlagan. Oldin chet el adabiyotlari rus tiliga tarjima qilingan bo‘lsa, so‘ngra rus olimlari ham bu fanga bag‘ishlangan asarlarni chop etishga kirishganlar. XIX asrda rus olimlarining buxgalteriya hisobiga bag‘ishlangan asarlari paydo bo‘la boshlagan. Bunga V.S. Nemchinovning 1840-yilda nashr qilingan ikki qismdan iborat «Hisob fani» asarini misol qilib keltirish mumkin. Bu kitobda savdo korxonalari hisobi tizimi batafsil yoritilgan. Asta-sekinlik bilan buxgalteriya hisobining prinsiplari boshqa tarmoqlar bo‘yicha ham yozila boshlagan. 1861-yilda Klinchening «Qishloq xo‘jaligi

buxgalteriyasi» 1863-yilda «Idora bilimi yo‘riqnomasi» kitoblari dunyoga kelgan. Bu asarlar XIX asrda yaratilgan buxgalteriya hisobi bo‘yicha eng yirik asarlar hisoblangan edi. Bularning asarlar safini F.V. Ezerskiy o‘zining «Uch tizimli buxgalteriya» (1870-y.), P.I. Reynbot «Fabrika schyotchiligi» (1875-y.), A.V. Prokofev «Ikkiyoqlama buxgalteriya kursi» (1884-y.) kitoblari bilan kengaytirgan.

O‘sha davrdagi ishlab chiqarish taraqqiyoti iqtisodiy jarayonlarni to‘g‘ri va to‘liq hisobga olishni talab qiladi. Ammo ishlab chiqarishning takomillashib borishi, korxonalar o‘rtasida erkin raqobatning vujudga kelishi buxgalteriya ma‘lumotlarining chuqurroq o‘rganishni va uni to‘g‘ri tushuntirish zarurati tug‘diradi. Bu esa o‘z navbatida tahlil elementlarining vujudga kelishini taqozo qiladi, chunki, «tijorat sirini» takomillashtirish borasidagi juda ko‘p savollarga buxgalteriya hisobi va statistika fanidan javob topish murakkablik tug‘diradi.

Korxonalarni to‘g‘ri, oqilona boshqarish, ularning moliyaviy holatini yaxshilash, raqobatbardoshlik quvvatini oshirish xo‘jalik faoliyatining chuqurroq o‘rganishni talab qildi. Bu esa buxgalteriya balansi va boshqa hisobotlarda ifodalangan ba‘zi ko‘rsatkichlarga izoh berishni talab qildi. Bular esa o‘z navbatida hozirgi tahlil fanining vujudga kelish uchun obyektiv asos bo‘lgan. Tahlilning elementlari birinchi marta 1880-yillarda chiqarilgan «Счетоводство» jurnalida paydo bo‘la boshlagan. Keyinchalik bu jurnalda yoritilgan juda ko‘p maqolalar buxgalteriya balansini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Shunday qilib, tahlilning ba‘zi elementlari mavjud bo‘lgan «**Balansshunoslik**» fani paydo bo‘lgan.

Bu fanning balansshunoslik deb atalishiga asos bo‘lgan, chunki o‘sha paytlarda xo‘jalik faoliyatining natijasi asosan buxgalteriya balansida ifoda etilgan, xolos. Balans ma‘lumotlariga asosan korxonaning mablag‘i yoki ularning manbayining ma‘lum muddatda o‘zgarishi aniqlanadi. Lekin shu o‘zgarishlar nima evaziga sodir bo‘layotganligi, ularga qaysi omillar ta‘sir ko‘rsatayotganligi korxonaga egasi uchun muhim bo‘lib bordi. Bu esa balansdagi ko‘rsatkichlarni batafsil tahlil qilish zaruratini vujudga keltiradi. Tahlilning ilk ko‘rinishi «Balansshunoslik» fani shu tariqa shakllana bordi.

Tahlil fanining vujudga kelishida va uning shakllanishida olimlardan V.S. Nemchinov, A. V. Prokofev, R.Ya. Veysman, I.S. Arinushkin, P.N. Xudyakov kabilarning juda katta xizmatlari borlig‘ini ta‘kidlab o‘tish lozim. Bu mualliflar asarlari asosan kapitalistik korxonalarining murakkab faoliyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Jumladan, 1883-yilda A.V. Prokofyevning «Ikki yoqlama buxgalteriya kursi» asari chop etilgan. Ammo bunda maxsus tahlilga bag‘ishlangan bo‘lim yo‘q bo‘lsada, biroq balans ko‘rsatkichlari faqat nazorat qilish uchun emas, balki tahlil qilish uchun ham kerak deb ta‘kidlangan.

Inqilobga qadar nashr qilingan asarlar qatoriga R.Ya. Veysmanning «Hisobshunoslik kursi» kitobini kiritish mumkin. Bu kitobda balans taqiniga

bag'ishlangan maxsus qism bo'lib, unda balansdagi ko'rsatkichlar tahlil qilingan. Bu kitobda muallif balansning aktiv va passiv qismlaridagi moddalariga izoh berib, ularning real va haqiqiy ekanligini isbotlashga uringan. Birinchi marta «Balans-netto» tushunchalari kiritilgan.

1912-yilda I.S. Arinushkinning «Aksioner korxonasi balansini» kitobi chop etiladi. Bu asar faqat balans moddalarini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Unda balansning tuzilish tartibi, moddalarni baholash yo'llari, xo'jalik faoliyatini yaxshilash usullari yoritilgan. Shunday qilib, XIX asrning boshlarida xo'jalik faoliyatini, jumladan buxgalteriya balansini tahlil qilish usullari vujudga keladi, ammo tahlil fani hali mustaqil fan sifatida shakllanmagan edi. Shu tufayli tahlil fani eng avvalo buxgalteriya hisobi fanining bir qismi bo'lib shakllanadi. Kapitalistik ishlab chiqarishning taraqqiyoti krizis va raqobatni vujudga keltirdi. Bunday sharoitda har bir korxonasi faoliyatining moliyaviy barqarorligi, undagi «tijorat siri» muhim ahamiyat kasb etadi va buxgalteriya balansini ma'lumotlari yetarli bo'lmasdan qoladi. Buxgalteriya balansini bilan birgalikda boshqa ko'rsatkichlarni ifodalaydigan hisobotlar ham vujudga kela boshladi va tahlilning ham ko'lami kengaydi. Oldin faqat buxgalteriya balansini tahlil qilingan bo'lsa, endi unga boshqa hisobotlar tahlili ham qo'shilib «Hisobot tahlili» vujudga keldi. Bunda buxgalteriya balansidagi ko'rsatkichlar bilan birgalikda «Foyda va zararlar» haqidagi hisobot ma'lumotlaridan ham foydalanildi.

Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani mustaqil fan sifatida shakllangunga qadar o'ziga xos tarixga va bir qancha nomlarga ega bo'ldi. Iqtisodiy tahlilning vujudga kelish tarixi, bu haqda nashr qilingan adabiyotlar, uning fan sifatida shakllanishi va nomining ham takomillashib borganligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, tahlil fani vujudga kelguncha bir qancha evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Nihoyat u fan sifatida shakllandi. Endigi vazifa bu fanga to'g'ri nom tanlashdan iborat edi. Bu borada ancha ijodiy tortishuvlar ham bo'ldi. Bir guruh olimlar bu fanning nomini «Iqtisodiy tahlil» deb atashni tavsiya qildilar. Bunda ushbu fan korxonaning butun iqtisodini o'rgatadi deb asosladi.

Ikkinchi guruh olimlar esa ushbu fanning nomini «Sotsial-iqtisodiy tahlil» deb atashni tavsiya qildilar. Bu tavsiyani ushbu guruh olimlar korxonada ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ushbu fan buni mushtaraklikda o'rganadi deb isbotladilar. Haqiqatda iqtisodiy jarayonlarni ijtimoiy (sotsial) jarayondan ajratib bo'lmaydi. Bu ayniqsa mustaqil O'zbekiston uchun juda katta ahamiyatga ega, chunki biz kuchli ijtimoiy himoyaga asoslangan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni asosiy maqsad qilib qo'ydik. Biroq, hozirgi paytda juda ko'p olimlar bu fanning nomini «Xo'jalik faoliyati tahlili» deb atamoqdalar.

Bunga biz ham qo'shilgan holda shuni ta'kidlamochimizki barcha iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik jarayonlar xo'jalik faoliyati davomida sodir bo'ladi. Shu tufayli «Xo'jalik faoliyati tahlili» deyilsa, bu korxonaning

barcha sohasini o'z ichiga oladi va uni bemalol fanning nomini atashda qo'llash mumkin.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, 1999-yilda ishlab chiqilgan ta'lim andozalarida «Xo'jalik faoliyati tahlili» fani o'rniga «Iqtisodiy tahlil» fani kiritilgan. Lekin mazmuni oldingidek qolgan. Shunday ekan, uni hozir davlat andozasiga asoslanib «Iqtisodiy tahlil» deb atalsa xato bo'lmaydi. Tahlil fanining vujudga kelish tarixini tushunish uchun shu sohaga oid adabiyotlarni xranologik jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1.2. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi

XX asr boshlarida tahlilning ba'zi elementlari vujudga kelganligi to'g'risida ma'lumotlar berila boshlandi. Bu o'sha paytlarda chop qilingan adabiyotlarda o'z aksini topdi: 1880-yillarda R.Ya. Veysmanning «Курс счетоводство» kitobi. Bunda maxsus bob «Разбор балансов» deb nomlanib, jiddiy tahlilga bag'ishlangan. 1912-yilda I.S. Arinushkinning «Балансы акционерных предприятий» kitobi nashr qilindi. Bu kitobda jiddiy balansning moddalari ancha chuqur talqin qilingan.

Jamiyat taraqqiyoti sotsialistik tuzumga o'rgangandan keyin tahlil fani rejali iqtisodiyotga asoslangan ko'rsatkichlarni va buxgalteriya balansidagi moddalarni batafsilroq o'rganishga kirishdi. 1920-yillarda olimlardan P.N. Xudiyakov «Анализ баланса» va «Популярные очерки балансоведения» (1929-у.), kitoblarini nashrdan chiqardi. 1925-yilda P.Gerstner «Руководство к изучению бланса», 1926-yilda Galperinning «Учебник балансоведения», shu yilda A.P. Rudanovskiyning «Построение баланса», Z.P. Evzlinning, «Балансы: как их составлять, разбирать и проверять» kitoblari chop etildi. 1927-yilda buxgalteriya balansiga bag'ishlangan I.G. Nikalayevning «Проблемы реальности баланса», N.R. Veysmanning «Курс балансоведения», 1928-yilda, N.A. Vlatovning «Балансоведения», N.A. Kiparisovning «Основы балансоведения», «Построение балансов и анализ», N.G. Filimonovning «Балансоведения и баланс», (1929-у.) kitoblari chop etildi. Bu kitoblarda asosan balansning moddalarini tahlil qilish usullari ko'rsatildi.

30-yillarga kelib tahlilning ko'lami kengaya bordi. Tahlil qilish uchun faqat buxgalteriya balans moddalari emas balki xo'jalik faoliyatining boshqa ko'rsatkichlari ham tahlil qilina boshlandi. Natijada tematik tahlil vujudga keldi va ba'zi mavzularga bag'ishlangan adabiyotlar nashrdan chiqa boshladi.

Bunga misol qilib N.E. Kolosovning «Основы экономического анализа себестоимости в промпредприятиях» (1931-у), A.P. Aleksandrovskiyning «Колкуляция и анализ работы предприятий» (1932-у.), «Расчеты по анализу предприятия» (1934-у.), N.R. Veysmanning, 1934-yilda chiqqan «Счетный анализ» shu yili nashr qilingan A.F. Masanovning «Баланс и

анализ хозяйственной деятельности предприятий», А.Ҳа. Lokshinning «Анализ отчета», В.К. Makshansevning «Анализ кольцуляции в промышленности», S.K. Taturning «Анализ отчета промышленных предприятий», 1935-yilda chop etilgan M.X. Jebrakning «Принципы организации анализа себестоимости», L.D. Yaxinning «Основы технико-экономического анализа себестоимости в социалистических промышленных предприятиях», G.N. Soromotinning «Анализ хозяйственной деятельности и баланса предприятий», 1938-yilda chop etilgan. A.A. Afanasevning «анализ отчета промышленных предприятий», V.I. Stoskiyning «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», kitoblarini keltirish mumkin.

1940-yillarga kelib «Хо‘jalik faoliyatini tahlil qilish» fani fan sifatida to‘liq shakllandi. Shu fanga bag‘ishlangan o‘qitilayotgan darsliklar vujudga keldi va oliy o‘quv yurtlarida mustaqil fan sifatida o‘tila boshlandi. Bu ishda professorlardan S.K. Tatur, N.R. Veysman, I.A. Sholomovich, M.S. Rubinov, M.I. Bakanov kabi olimlarning xizmatlari katta. Jumladan, 1940-yilda S.K. Taturning «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», 1949-yilda N.R. Veysman «Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия», shu yili I.A. Sholomovich «Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия», M.S. Rubinovning «Основы учета и анализа хозяйственной деятельности промышленного предприятия», 1952-yilda M.I. Bakanov, I.A. Sholomovich bilan hamkorlikda «Анализ хозяйственной деятельности предприятий» nomli darsliklari chop etildi.

1950-yillar ham tahlil fanining rivojlanishda asosiy bosqich bo‘ldi. Shu yillarda sanoat korxonalarida tahlil qilish fani yanada ravnaq topdi. Bunga nomi zikr etilgan olimlar bilan birgalikda I.I. Poklod o‘zining «Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий», S.B. Barngols «Оборотные средства промышленных предприятий» (1957-у.), I.V. Valuyev «Баланс металлургического завода и его анализ» (1954-у.), G.G. Bro «Анализ баланса промышленного предприятия» (1957-у.), A.Sh. Margulis «Баланс промышленного предприятия», F.M. Massarigin «Как читать баланс промышленного предприятия» kitoblari bilan katta hissa qo‘shdilar.

60–70-yillarga kelib tahlilning alohida turlari vujudga keldi. 1976-yilda S.K. Tatur tahriri ostida Moskva Davlat univertsiteti olimlarining «Виды экономического анализа, их мест и роль в совершенствовании управления промышленным производством» kitobi chop etildi. 1973-yilda V.I. Maydanchik «Сравнительный экономический анализ в мощностростроении» kitobini, 1973-yilda V.I. Strajev «Оперативное управления предприятием, проблемы учета и анализа» kitobini, 1974-yilda A.D. Sheremet «Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии)» kitobini, 1968-yilda N.G. Chumachenko

«Внутризаводской экономической анализ» kitobini chop ettirdilar. 70-yillarda xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fanining nazariyasi yaratildi. Bu ishga N.V. Dembinskiy o'zining «Вопросы теории экономического анализа» (1973-у.), A.D. Sheremet «Теория экономического анализа хозяйственной деятельности» (1982-у.), I.I. Karakoz «Основы теории экономического анализа» (1972-у.), 1976-yilda M.I. Bakanov va A.D. Sheremetlar A.N. Kashayev bilan hamkorlikda «Экономический анализ: Теория, история, современное состояние, перспективы», 1988-yilda A.I. Muravyov o'zining «Теория экономического анализа» kitoblari bilan katta hissa qo'shdilar.

80-yillarning xususiyati shundaki, bu davrda iqtisodiy tahlil fanining nazariyasini yaratish bo'yicha hududiy maktablar vujudga keldi. Jumladan, Moskva M.I. Bakanov va A.D. Sheremet rahbarligidagi maktab. Bular «Теория экономического анализа» kitobini 1987, 1990 va 1993, 1994, 1995, 1997-yillarda qayta nashrdan chiqardilar.

Minsk olimlaridan V.V. Osmolovskiy, V.I. Strajev, L.I. Kravchenko, L.L. Yermolovich, Yu.N. Busigin, N.A. Rusak hamkorlikda 1989-yilda «Теория анализа хозяйственной деятельности» darsligi yaratildi. Kiyevlik olimlardan I.I. Karakoz va V.I. Samborskiy hamkorligida 1989-yilda «Теория экономического анализа» nomli darsliklari paydo bo'ldi. Endilikda barcha mustaqil hamdo'stlik davlatlarida, «Xo'jalik faoliyati tahlilining nazariyasi», mustaqil fan sifatida oliy o'quv yurtlarida o'qitilmoqda. Bu albatta xo'jalik faoliyatini boshqarishda, uning moliyaviy barqarorligini va raqobatbardoshligini ta'minlashda eng muhim tadbirlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida, iqtisodiy tahlil ham yangilanish davrini boshidan kechirmoqda.

Uning mazmuni rejaning bajarilishini tahlil qilishdan jahon andozalari talablariga javob beradigan ko'rsatkichlarni o'rganishga qaratilmoqda. Bu borada ijtimoiy mahsulotdan ichki yalpi mahsulot va shundan kelib chiqadigan ko'rsatkichlar tizimiga o'tish ko'zda tutilmoqda.

Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishning hozirgi zamonga mos usullarini o'rganish uchun quyidagi adabiyotlar tavsiya qilinadi: Bakanov M.I., Sheremet A.D., «Теория экономического анализа» – М.: Финансы и статистика, 1995; Saviskaya G.V. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: – М.: ИП Экопесpektива, 1997.; Rusak N.A., Rusak V.A. Основы финансового анализа. – Мю: ООО «Меркаванне», 1995; Petrov V.V. Kovalev V.V. Как читать баланс. – М.: Финансы и статистика, 1994; Sheremet A.D. Методика финансового анализа предприятия. – М.: IPO «MP», 1996; Krovchenko L.I. Анализ финансового состояния предприятия. – М.: ПКФ, «Экаунт», 1994; V.V. Kovalyev Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. М.: Финансы и статистика, 1996; I.T. Abdurkarimov. Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari – Т.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1998, 1999; M.K. Pardayev, B.I. Isroilov. Moliyaviy tahlil. – Т.: Iqtisodiyot va

huquq dunyosi, 1998; I.O. Voljin, V.V. Ergashbayev. Moliyaviy tahlil. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1998 va h.k.

1.3. O‘zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining yaratilish tarixi

Buxgalteriya hisobi fanining yaratilganligiga 500-yildan oshdi. Shu fan negizida «Iqtisodiy tahlil» fani ham vujudga kelganligiga ham 100 yildan ortiq vaqt o‘tdi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni jadallashtirishda iqtisodiy tahlil fanining ham roli juda katta, chunki bu fanning amaliyotga tatbiq qilinishi iqtisodiy dastaklarning biri sifatida nomoyon bo‘lmoqda. Mustaqil Respublikamiz o‘zining mustaqil fanlariga va har bir fan o‘zining yaratilish tarixiga ega bo‘lishi kerak. O‘zbekistonda xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish fani boshqa fanlar singari ham o‘z tarixiga ega. Bu fan sobiq Ittifoq tarkibidagi boshqa Respublikalar singari O‘zbekistonda ham uning tarkibida shakllandi.

Iqtisodiy tahlilning O‘zbekistonda yaratilish tarixini taxminan besh bosqichga bo‘lish mumkin. Bu quyida ifodalangan.

I – davr: XX asrning 60-yillarida shakllanish davri bo‘ldi.

II – davr: o‘tgan asrning 70-yillari Sobiq Ittifoq ichida o‘z o‘rniga ega bo‘lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri.

III – davr: 80-yillar iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri.

IV – davr: 90-yillarning boshlari iqtisodiy tahlilning o‘zbek tilida yozilishi va vujudga kelish davri.

V – davr: mustaqillik yillari Iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari. Moliyaviy tahlil bo‘yicha asarlarning ko‘plab vujudga kelishi va chop etilishi. Bu bo‘yicha turli qarashlarning paydo bo‘lishi.

Iqtisodiyotning hozirgi bosqichida O‘zbekistonning o‘ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo‘liga mos bo‘lgan «Iqtisodiy tahlil» fani shakllandi.

Ma‘lumki, O‘zbekistonda uzoq yillar mobaynida oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida tahlil fani asosan markaziy shaharlardagi (Moskva, Leningrad, Kiyev) olimlar tomonidan tayyorlangan darsliklar asosida o‘qitilib kelindi. Ammo bunda o‘zimizga xos xususiyatlar aks ettirilmagan edi. Bu esa 60 yillarga kelib O‘zbekistonlik olimlarni ham bu fan sohasida ijod qilishga da‘vat etdi. Markazda chop etiladigan darsliklarga muallif sifatida taklif qilinadigan bo‘lindi. Jumladan, 1966-yilda Moskvaning «Экономика» nashriyotida chop etilgan «Matlubot kooperatsiyasi korxonalar xo‘jalik faoliyatining tahlili»¹ nomli darslikning mualliflari tarkibiga Lvovlik O.R. Kmisi-kevich, Novosibirskilik L.A. Falkovichlar bilan birgalikda O‘zbekistonlik olim I.N. Toporovskiy ham taklif qilingan edi. Bu darslikda Respublikamiz-

¹ O.P. Клицкевич и др. Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооперации. – М.: Экономика, 1966.

ning ba'zi xususiyatlari birinchi marta o'z ifodasini topdi. Shu fan bo'yicha masalalar to'plamini yozishni O'zbekistonlik olimlar o'z zimmalariga oladilar. 1970- yildagi I.T. Abdukarimov, B.A. Zaleskiy va N.Toporovskiylar tomonidan Moskvaning «Экономика» nashriyotida «Matlubot kooperatsiyasi korxonasi va tashkilotlari xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bo'yicha masalalar to'plami» o'quv qo'llanmasi birinchi marta chop etildi¹. Bu O'zbekistonlik olimlarning Ittifoq olimlari o'rtasidagi katta ishonchga sazavor bo'lganligi va ularning tan olinganligidan dalolat edi. Bu o'quv qo'llanma chorak asr davomida O'zbekistonlik olimlar tomonidan bir qancha marta qayta ishlanib chop etilib kelindi². Bunda Samarqand kooperativ instituti professori I.T. Abdukarimovning katta xizmatlarini e'tirof etish lozimdir.

Sobiq Ittifoq olimlari ichida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani bo'yicha O'zbekistonlik olimlarning mavqei uzluksiz oshib bordi. Shu fanga bag'ishlangan qator monografiyalar, o'quv qo'llanmalari, risolalar va ilmiy maqolalar chop etila boshlandi. 1968-yilda I.T. Abdukarimov tomonidan «Kooperativ savdoda muomala xarajatlari tahlili» Moskvaning «Экономика» nashriyotida³, 1971-yilda «Kooperativ savdoda chakana tovar oboroti tahlili» o'quv qo'llanmasi Moskva kooperativ instituti nashriyotida,⁴ 1973-yilda «Kooperativ savdoda foyda va rentabellik» nomli monografiyasi «Экономика» nashriyotida chop etildi⁵. Muallifning bu asarlari sobiq Ittifoq olimlari tomonidan yuksak baholandi. Bu asarlar o'quv qo'llanma sifatida butun Ittifoqning barcha oliy o'quv yurtlarida keng foydalanildi. Professor I.T. Abdukarimov kitoblarining xususiyati shunda ediki, unda hamisha nazariya bilan amaliyot uyg'unlashgan holda yoritilgan. Shu tufayli deyarli barcha taklif va tavsiyalari amaliyotiga izchilik bilan qo'llanilib kelindi. Shunday qilib, 1970-yillarda Samarqandda professor. I.T. Abdukarimov rahbarligida tahlil maktabi tarkib topdi. Bu maktab Ittifoq olimlari tomonidan tan olindi. Natijada Samarqand kooperativ instituti bazasida shu fanning ravnaqiga, uning nazariy va amaliy muammolariga bag'ishlangan bir qancha Butun Ittifoq ilmiy-amaliy konferensiyalari o'tkazildi.

70-yillarning ikkinchi yarmiga kelib tahlilchilar safi O'zbekiston miqyosida kengaydi tanila boshlandi. Bu fan bo'yicha o'zbek tilida darsliklar paydo bo'la boshladi. 1973-yilda «O'qituvchi» nashriyotida N.A. Xan tomonidan tayyorlangan «Qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik faoliyatining

¹ *И.Т.Абдукаримов* и др. Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1968.

² *И.Т. Абдукаримов* и др. Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организации потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1975.

³ *И.Т. Абдукаримов*. Анализ издержек обращения в кооперативной торговле. — М.: Экономика, 1976.

⁴ *И.Т. Абдукаримов*. Анализ розничного товароборота в кооперативной торговле. — М.: МКИ. 1971.

⁵ *И.Т. Абдукаримов*. Прибыли и рентабельности в кооперативной торговле. — М.: Экономика, 1973.

анализи» nomli Oliy o'quv yurtlari uchun darsliklar chop etildi¹. 1979-yilda O.Mahmudovning «Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish» nomli o'rta maxsus o'quv yurtlariga mo'ljallangan o'quv qo'llanmasi ham ana shu nashriyotda o'zbek tilida chop etildi². Bu darslik va o'quv qo'llanmalar respublikamizda iqtisodiy tahlilning taraqqiyoti va istiqboli uchun qo'yilgan ilk qadamlar edi.

Ammo Respublikamizda qishloq xo'jalik institutlaridan tashqari barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida maxsus fanlar, jumladan iqtisodiy tahlil fani ham rus tilida o'rganilar edi. Shu tufayli qishloq xo'jaligidan tashqari sohalardan barcha asarlar rus tilida tayyorlandi va chop etildi. 1973-yilda professor I.T. Abdukarimov va dotsent M.K. Pardayevlar tomonidan «Kooperativ savdoda mehnat ko'rsatkichlarining tahlili» nomli kitobi Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi³. Bu bilan O'zbekistonlik olimlar tematik tahlilni rivojlantirish borasida yana bir qutlug' qadam qo'yishdi.

80-yillar O'zbekistonlik, ayniqsa Samarqandlik olimlar uchun juda sermahsul davr bo'ldi. I.T. Abdukarimov, M.K. Pardayev va A.A. Abdiyevlar hamkorligida «Xo'jalik faoliyatining tahlili»ga bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratildi. Bular Ittifoqdagi barcha kooperativ institutlarga o'quv qo'llanmasi sifatida tavsiya qilindi va ular 1983-yilda Samarqand kooperativ institutida chop etildi. Bu albomning birinchi qismi «Iqtisodiy tahlilning nazariy asolariga» bag'ishlangan bo'lib, barcha mavzular tegishli tizmalarda tushunarli qilib tasvirlangan⁴. Ushbu albomning ikkinchi tomi «Kooperativ savdoda iqtisodiy tahlil» nomi bilan ataladi. Bunda kooperativ savdo korxonalari xo'jalik faoliyati batafsil tahlil qilingan⁵. Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3-tomi «Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili mavzusiga bag'ishlangan⁶.

Albomning 4-tomi matlubot kooperatsiyasi tashkilotlarida barcha tarmoqlardan hisobot qabul qilingandan keyingi o'tkaziladigan tahlil usullarini o'z ichiga olgan. Bu «Moliyaviy holatining tahlili» deb nomlangan va bunda barcha soha bo'yicha moliyaviy holatining qanday ahvolda ekanligi to'g'risida

¹ N.A. Xan. Qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik faoliyatining analizi. – T: O'qituvchi, 1978.

² O. Mahmudov. Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish. – T: 1979.

³ И.Т. Абдукаримов, М.К. Пардаев. Анализ показателей по труду в кооперативной торговле. – М.: Экономика 1978.

⁴ И.Т. Абдукаримов, М.К. Пардаев, А.А. Абдиев. Теоретические основы экономического анализа. / Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

⁵ И.Т. Абдукаримов, М.К. Пардаев, А.А. Абдиев. Экономический анализ в кооперативной торговле. / Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

⁶ И.Т. Абдукаримов, М.К. Пардаев, А.А. Абдиев. Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации. / Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

xulosa qilishga bag'ishlangan¹. Ushbu tahlil usullari ham aniq chizmalar orqali yoritilgan. Shunday qilib, Samarqand kooperativ instituti sobiq Sentrosoyuzga qaraydigan oliy o'quv yurtlari ichida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani bo'yicha uslubiy markazga aylandi. Matlubot kooperatsiyasi tizimi uchun darslik va namunaviy dasturlar shu fan bo'yicha professor I.T. Abdukarimov boshchiligidagi olimlar maktabiga topshirildi. 1984-yilda I.T. Abdukarimov tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» nomli darslik Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi². Bu darslik Ittifoqdagi barcha kooperativ institutlarga va «Buxgalteriya uchyoti, nazorat va xo'jalik faoliyatining tahlili» bo'yicha mutaxassislik tayyorlaydigan barcha oliy o'quv yurtlariga tavsiya qilindi. Bu darslikni keng jamoatchilik va olimlar olami juda yaxshi kutib oldilar. Natijada 1989-yilda ushbu darslik aynan ana shu nashriyotda qayta ishlangan va to'ldirilgan holda qayta nashr qilindi³.

O'zbekistonlik olimlari tahlilning yangi shakli kompels tahlil usullarini ishlab chiqishga kirishishdi. Natijada Ittifoq jurnallarida shu bo'yicha bir qancha ilmiy maqolalar chop etildi va nihoyat 1983-yilda professor I.T. Abdukarimov tahriri M.Q. Pardayev va Yu.S. Sattarovlar tomonidan tayyorlangan «Chakana savdoda mehnat samaradorligini kompleks baholash» bo'yicha uslubiy tavsiya yuzaga keldi. Bu tavsiyani O'zbekbirlashuv boshqaruvi tomonidan amaliyotga tatbiq qilish uchun qabul qilindi. Kompleks tahlil bo'yicha O'zbekistonlik olimlarning maqolalari Ittifoqda chiqadigan «Buxgalteriya uchyoti»⁴, «Sovet matlubot kooperatsiyasi»⁵ kabi jurnallarda chop etilishi ularning nufuzini yanada oshiradi. Natijada 1986-yilda o'tkazilgan Butun ittifoq ilmiy-amaliy anjumaning asosiy mavzusi ana shu muammoga qaratildi. Ushbu anjumaning ilmiy-amaliy tavsiyasi sifatida 1986-yilda chop etilgan I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev, V.I. Abdukarimov, V.N. Abramovalarning «Matlubot kooperatsiyasida sotsial-iqtisodiy samaradorlikni aniqlash usuli» risolasi qabul qilindi⁶. Bunda mualliflar samaradorlikni

¹ *I.T. Abdukarimov, M.K. Parдаев, А.А. Абдиев. Экономический анализ в кооперативной торговле./ Альбом наглядных пособий. Самарканд Сам13⁴ I.T. Abdukarimov, M.K. Parдаев, А.А. Абдиев Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации./Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.*

² *I.T. Abdukarimov. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1984. I.T. Abdukarimov Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. 2-е издание. — М.: Экономика, 1989.*

³ *M.K. Parдаев, Ю.С. Саттаров. Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в различной торговле. — Т: Узбекпотребсоюз, 1983.*

⁴ *M.K. Parдаев. Эффективность труда в торговле и методика ее определения / Бухгалтерский учет, 9. 1978. Parдаев M.K Сровнительная аценка эффективности торговли // Бухгалтерский учет, 10. 1982. 39–42 va boshqalar.*

⁵ *I.T. Abdukarimov. Торговля: аценка эффективности. // Советская потребительская кооперация, 1976.*

⁶ *I.T. Abdukarimov и др. Методика определения социально-экономической эффективности в потребительской кооперации. Самарканд: СКИ, 1986.*

kompleks tahlil qilish va uningbaholash usullarini ko‘tarib chiqdilar. Xo‘jalik faoliyatini kompleks baholash borasida ilmiy izlanishlar davom etdi. Endi bir tarmoqda emas, balki ko‘p tarmoqda qanday usul bilan kompleks baholash mumkinligi ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi va nihoyat 1990-yilda V.I. Abdukarimov tomonidan «Axbarotlarni avtomatlashtirgan tizimi sharoitida ko‘ptarmoqli matlubot kooperatsiyasi samaradorligini kompleks baholash masalalari» nomli monografiya Toshkentdagi «Mehnat» nashriyotida bosmadan chiqdi¹. Bu O‘zbekistonlik olimlarning Kompleks tahlilini rivojlan-tirishdagi yana bir qutlug‘ qadam bo‘ldi.

90-yilga kelib axborotlarni avtomatlashtirish masalalariga alohida to‘xtaldi. Shu yillari hisob, tahlil, statistika va rejalar axbarotlarini avtomatlashtirish bo‘yicha bir qancha adabiyotlarni R.A. Abdullayev, V.I. Abdukarimov, N.A. Ibrohimov, K.U. O‘razov, M.B. Abbosovlar tomonidan turli nashriyotlardan chop ettirildi². Bu olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlari tahlilini avtomatlashtirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik sari intilishi O‘zbekistonlik olimlarini o‘zbek tilida darslik yozishga da‘vat etdi. Bunga rahbarlikni yana professor I.T. Abdukarimov o‘z qo‘liga oldi va nihoyat 1989-yilda I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev, A.A. Abidiyev va V.I. Abdukarimovlar tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish» mavzusida savdo va matlubot kooperatsiyasi sohasi bo‘yicha birinchi marta o‘zbek tilida darslik vujudga keldi. U «O‘qituvchi» nashriyotida chop etildi³. Bu darslikdagi ko‘p iqtisodiy atamalar o‘zbek tilida yozildi.

Ammo maxsus fanlarni faqat rus tilida o‘qib yurgan talabalar va o‘z ishini rus tilida yuritadigan mutaxassislar uchun o‘zbek tilidagi atamalarni tushunish ancha qiyin kechdi. Shu tufayli bu qiyinchilikni osonlashtirish maqsadida O‘zbekistonlik olimlari «Savdoga oid iqtisodiy atamalarning ruscha-o‘zbekcha lug‘atini» ishlab chiqishdi va 1990-yilda Samarqand kooperativ institutida va 1992-yilda «O‘qituvchi» nashriyotida chop etishga muvaffaq bo‘ldilar⁴. Olimlar namunaviy dasturlar ishlab chiqish borasida ham sezilarli ishlarni amalga oshirdilar. 1987-yilda I.T. Abdukarimov va M.Q. Pardayevlar hamkorligida «Savdo iqtisodi» mutaxassisliklari uchun «Xo‘jalik faoliyatining tahlili» bo‘yicha namunaviy dasturni Sentrosoyuzning o‘quv-uslubiy birlashmasi orqali chop ettirdilar⁵.

¹ *Абдукаримов В.И.* Вопросы оценки эффективности многоотраслевой хозяйственной деятельности потребительской кооперации в условиях АСАД: – Т.: Mehnat, 1990.

² R.A. Abdullayev va boshqalar. Iqtisodiy axborotlarni EHM da ishlashini avtomatlashtirish. –Т.: O‘qituvchi, 1990. R.A. Abdullayev va boshqalar.

³ *I.T. Abdukarimov* va boshqalar. Matlubot kooperatsiyasi xo‘jalik faoliyatini analiz qilish. – Т.: O‘qituvchi, 1989.

⁴ *I.T. Abdukarimov* va boshqalar. Savdoga oid iqtisodiy avtomatlarning ruscha-o‘zbekcha lug‘ati. Dos. M.Q. Pardayev tahririda. – Т.: O‘qituvchi, 1992.

⁵ *Абдукаримов И. Т., М.К. Пардаев.* Анализ хозяйственной деятельность. Программа для кооперативных институтов по специальности 1729. Экономика торговли. – М.: ПУМК, 1987.

1990-yilda esa «Buxgalteriya uchyoti, nazorat va xo‘jalik faoliyati tahlili» mutaxassisligi bo‘yicha «Matlubot kooperatsiyasi xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish» fanining namunaviy dasturini ishlab chiqdi va Moskva Moliya Akademiyasi qoshida tuzilgan sobiq SSSR oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari vazirligining o‘quv-uslubiy birlashmasi tomonidan tasdiqlangan va nashrga tavsiya qilingan edi¹. Bu namunaviy dastur ham I.T. Abdukarimov va M.Q. Pardayevlar tomonidan tayyorlanadi va nashrdan chiqarildi. Ushbu dastur, O‘zbekiston Respublikasi sharoitiga moslashtirilib, 1992-yilda o‘zbek tilida chop etildi. Hozirgi kunda ham ba’zi o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan shu namunaviy dasturlar o‘quv jarayonida qo‘llanilib kelinmoqda.

Tahlilning umumiy masalalari bilan birgalikda uning alohida sohasi bo‘yicha ishlar qilinmoqda. Jumladan, professor D.K. Kudbiyev savdoda asosiy fondlardan samarali foydalanish tahlili muammolari, professor X.A. Shodiyev esa tayyorlov savdo sohasida intensivlik va samaradorlikni aniqlash va tahlil qilish muammolari bo‘yicha katta ishlar qildilar. Savdo korxonalarida aylanma mablag‘lar tahlili bo‘yicha bir qancha uslubiy tavsiyalar bilan A.Sh. Sattorov, matlubot kooperatsiyasining ishlab chiqarish korxonalarida asosiy va aylanma mablag‘lar tahlili bo‘yicha U.X. Xudoyberdiyevlar ham samarali ijod qilmoqdalar. Tahlilning nazariyasi va usullarini takomillash-tirishda statistik olimlardan Yo. Abdullayev² ham katta hissa qo‘shdi.

1981-yilda D.K. Kudbiyev «Savdoda asosiy fanlardan samarali foydalanish tahlili» kitobini, 1990-yilda «Kooperativ savdoda asosiy fondlardan foydalanish tahlilining muammolari», 1989-yilda «Kooperativ chakana savdoda asosiy fondlar samaradorligini kompleks baholash va tahlil qilish» kabi monografiya va o‘quv qo‘llanmalarini chop etishga muvaffaq bo‘ldi³. So‘nggi paytlarda xalq xo‘jaligi taraqqiyotida samaradorlik va intensivlik ko‘rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etdi. Buni inobatga olib 1990-yilda M.Q. Pardayev va Z.N. Qurbonovlar hamkorligida «O‘qituvchi» nashriyotidan «Kooperativ savdoda samaradorlik va tahlili» mavzusida monog-

¹ *И.Т. Абдукаримов, М.К. Пардаев.* Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. Программа для студентов вузов по специальности 06.08. «Бухгалтерский учет, контроль и анализ хозяйственной деятельности». — М.: УМО Минвуз СССР. 1990.

² *Ё.Абдуллаев.* Региональный аспект статистического изучения эффективности общественного производства. — Т: Фан. 1985. Ё. Абдуллаев. Сравнительный анализ эффективности региональной экономики. — Т: Mehnat, 1987.

³ *Кудбиев Д.К.* Анализ эффективности использования в кооперативной торговле. — М: ЗИСТ, 1981, Кудбиев. Д.К. Проблемы анализа использования основных фондов в торговле, — Т: Узбекистон, 1990.

Кудбиев. Д.К. Методические рекомендации по комплексному анализу и оценки эффективности использования основных фондов в кооперативной торговле. — М.: 1989.

rafiyasi¹, intevsivlik ko'rsatkichlarining shu yil M.Q. Pardayev va Sh.U. Haydarov hamkorligida «Kooperativ savdo korxonasi va tashkilotlarning moliyaviy ahvolini tahlil qilish» mavzusidagi o'quv qo'llanmalari chop etildi². Bu sohaning rivojlanishiga X.A. Shodiyev ham o'zining salmoqli xissasini qo'shdi³. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o'ziga xos va mos bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu esa olimlardan bozor iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni yaratish vazifasini talab qiladi. Bozor iqtisodiyotiga bag'ishlangan kitoblar ham paydo bo'la boshladi. 1991-yilda I.T. Abdulkarimov, M.Q. Pardayev va Sh.U. Haydarovlar hamkorligida «Yangi xo'jalik yuritish sharoitida kooperativ savdoda daromadlar tahlili» risolasini chop etdi⁴. 1993-yilda Z.N. Qurbonovning «Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdoda buxgalteriya uchiyoti va iqtisodiy tahlil» monografiyasi «O'qituvchi» nashriyotida chop etildi⁵. Shu yili «Zarafshon» nashriyotida muallifning «Savdoda intensivlik: mohiyati, ko'rsatkichlari va ularning oshirish yo'llari» mavzusidagi kitoblari chop etildi⁶. Olimlar 1994–1999-yillarda tahlil fanining bozor iqtisodiyoti sharoitidagi muammolariga bag'ishlangan bir qancha to'plam va risolalar chop etishga muvaffaq bo'ldilar⁷.

¹ *Пардаев.М.К., Курбанов.З.Н.* Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле. – Т: Ўқитувчи, 1990.

² *М.Қ. Пардаев, Ш.К. Haydarov.* Кооператив savdo korxonasi va tashkilotlarning moliyaviy ahvolini tahlil qilish. – Т: RUMK, 1990.

³ *X.A. Shodiyev.* Qishloq xo'jalik mahsulotlari tayyorlashni mahsulotlarni tayyorlash: (intensivlash va samaradorlik masalalari). – Т: Mehnat, 1989. X.A. Shodiyev. Intensivlash va samaradorlikning o'zaro aloqadorligi. – Т: O'zbekiston, 1991.

⁴ *I.T. Abdulkarimov, M.K. Pardayev, Sh.U. Haydarov.* Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма. – М: МКИ, 1991

⁵ *З.Н. Курбанов.* Бухгалтерский учет и экономический анализ в торговле в условиях рыночной экономики. – Т: Ўқитувчи, 1993.

⁶ *М. К. Пардаев.* Интенсификация в торговле: сущность, показатели и пути их повышения. Самарканд: Зарафшон, 1993.

⁷ *Bozor munosabatlari shakllanishi sharoitida matlubot kooperatsiyasi rivojlanishining sotsial-iqtisodiy muammolari.* – С. 1993. Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений/ Материалы международной НПК-С., 1994. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish muammolari va matlubot kooperatsiyasi. – С., 1994: Повышения эффективности производства в условиях рынка. Самарканд, 1995: M.Q. Pardayev. Xo'jalik faoliyati tahlilida qo'llaniladigan usullar: Samarqand: SamKI, 1998. M.Q. Pardayev. Iqtisodiy tahlilning kompleks baholash usullari. – Samarqand, SamKI, 1998: U.X. Xudoyberdiyev, M.K. Pardayev, Z.N. Qurbonov. Soliqlar uchiyoti va tahlili. Samarqand, SamKI, 1995 va h.k. M.Q. Pardayev. Moliyaviy tahlil metodologiyasi. Samarqand, SamKI, 1997; I.T. Abdulkarimov. Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari. Т: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1998; M.Q. Pardayev, B.I. Isroilov. Moliyaviy tahlil. Т. Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1999 va h.k.

Ushbu kitoblar, maqolalar to'plami va risolalar bozor iqtisodiyotining shakillanayotgan sharoitida tahlil fanini ilmiy va amaliy jihatdan takomillashuvi uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi muqarrar.

1995–1999-yillarda O'zbekistonda «Iqtisodiy tahlil» fanining asosiy sohasi bo'lgan moliyaviy tahlilga bag'ishlangan bir qancha adabiyotlar chop etildi. Bular jumlasiga M.Q. Pardayevning «Moliyaviy tahlil metodologiyasi» (Samarqand 1997), A. Ibrohimovning «Moliyaviy tahlil» (T.: Mehnat, 1995) I.T. Abdukarimovning «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998, ikkinchi nashri 1999-yilda), I.O. Volji va V.V. Ergashboyevlarning «Moliyaviy tahlil» (T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998), M.Q.Pardayev va B.I. Isroilovlarning «Moliyaviy tahlil» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999) kabi kitoblarni kiritish mumkin. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy tahlil quyidagi yo'nalishlarda rivojlanishi lozim.

– hozir respublikamizda ko'p mulkchilikka asoslangan bozor tizimidagi korxonalar vujudga keldi. Iqtisodiy tahlil ham ana shu sohaga mos holda rivojlanishi lozim;

– O'zbekistonda barcha sohalar bo'yicha, ayniqsa buxgalteriya hisobining jahon andozalariga mos tizimi qabul qilinmoqda. Bu esa xalqaro andozaga mos iqtisodiy tahlil tizimini ham yaratishni taqozo qiladi;

– bu fanning nazariyasini o'zimizda shakllanayotgan bozor iqtisodiyotining xususiyatlarini inobatga olgan holda yaratish lozim;

– O'zbekistonda makroiqtisodiy tahlil amaliy jihatdan obyektiv zaruratga aylandi. Ammo uning nazariyasi va metodologiyasi yaratilgan emas. Shu tufayli kelajakda makroiqtisodiy tahlilning nazariy va metodologik asosi ishlab chiqilishi lozim;

– olimlar sanoat, qurilish, transport, xizmat va boshqa xalq xo'jaligining muhim sohaları bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratishlari kerak;

– iqtisodchi mutaxasislarni tayyorlashda bu fanga tegishli ahamiyat berish hamda o'quv andozalari va rejalariga kiritish lozim.

Ushbu tadbirlarning amalga oshishi mustaqil davlatimizning mustaqil fani-xo'jalik faoliyati tahlilining vujudga kelishi va rivojlanishi uchun asos bo'ladi. Bu fanning kelajakda ahamiyati keskin oshadi, chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har xil korxonaning xo'jalik faoliyatini chuqur o'rganishni, tahlil qilishni taqozo qiladi.

2-bob. IQTISODIY TAHLILNING PREDMETI, OBYEKTI, VAZIFALARI VA KORXONANING BOSHQARISHDAGI ROLI

2.1. Iqtisodiy tahlil predmeti bo'yicha turli olimlar qarashlarining nazariy talqini

Iqtisodiy tahlil fanining oldiga qo'yilgan muhim vazifalarni to'liq bajarish, uning bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot tamoyillariga mos kelishini ta'minlash, O'zbekistonda iqtisodiy o'sishni jadallashtirish maqsadida mavjud bo'lgan ichki imkoniyatlarini axtarib topish yo'llarini ishlab chiqish kabi muhim iqtisodiy ishlarni to'g'ri bajarish uchun uning predmeti, obyekt, metodi, turlari, shakli, uslublari kabi mazkur fanning nazariy asoslarini aniq belgilab olishni taqozo qiladi. Iqtisodiy tahlil fanining hamon to'liq o'z yechimini topmagan bozor munosabatlariga xos nazariy muammolaridan biri uning predmetidir.

Har qanday mustaqil fan o'zining predmetiga ega. Fanning predmeti deganda, odatda, shu fanda nima o'rganilishi tushuniladi. Iqtisodiy tahlil fanining predmetiga keng ma'noda qaraladigan bo'lsa, u iqtisodiy fan sifatida tahlil qilinayotgan obyekt (korxonalar, birlashmalar, kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyati, konsernlar, korporatsiyalar kabi) xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini (iqtisodiy, ijtimoiy, texnik, texnologik va h.k.) o'z ichiga oladi. Lekin har bir iqtisodiy fan o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan predmetga ega. Bu faqat shu fanga xos bo'lib, imkon boricha boshqa fanlarda takrorlanmasligi lozim. Bu talab shu fanning mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun asosiy shartlaridan biridir.

Iqtisodiy tahlil* fanining predmeti tom ma'noda obyektning xo'jalik faoliyatidir. Ammo buxgalteriya hisobi, statistika, moliya va kredit, audit, marketing, menejment kabi fanlarning ham predmeti keng ma'noda xo'jalik faoliyatidir. Bu fanlar ham xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning u yoki bu jihatini o'rgatadi. Demak, har bir fanning, shu jumladan iqtisodiy tahlil fanining o'ziga xos va mos jihatini unga tegishli predmetni aniqlab olish lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o'z ichiga oladigan fan iqtisodiyotga oid fanlardir. Ammo iqtisodiy tahlil fani bu jarayonlarning sodir bo'lish paytini emas, balki uning natijasi va kelajagini o'rganadi. Obyektda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar uning rejasida ko'zda tutilgan ma'lumotga asoslansa, jarayonning sodir bo'lishini qonuniy jihatdan hujjatlashtirish bilan buxgalteriya hisobi, statistika kabi fanlar shug'ullanadi.

* Kelgusi matnlarda faqat tahlil ham deb yuritiladi.

Shu jarayonlarning natijasi ma'lum davrlarda (oy, chorak, yil) jamlanib boriladi va turli hisobotlarda o'z aksini topadi. Tahlil esa aynan ana shu tuzilgan hisobotlarga, jamlangan hujjatlarga asoslanadi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida tahlil fanining predmetini aniqlash uchun ushbu muammoga tarixiy jihatdan yondoshsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

M.I. Bakanov va S.K. Tatur rahbarligidagi olimlar: iqtisodiy tahlil fanining predmetiga ilk marta «Xo'jalik faoliyati tahlili predmeti deganda korxonaning rejani bajarish jarayonida mehnat, moddiy va pul resurslaridan foydalanishni birinchi galda hisob ma'lumotlaridan o'rganish tushuniladi»¹ deb ta'rif berilgan.

Ushbu ta'rifda iqtisodiy tahlil predmeti ancha chegaralangan holda berilgan. Unda faqat rejaning bajarilish jarayoni ko'rsatilgan. Agar ushbu ta'rifga asoslanadigan bo'lsak, korxonada rejani bajarishdan boshqa jarayon bo'lmaydigandek, faqat hisob ma'lumotlariga asoslanadigandek ko'rsatilgan.

Tahlil jarayonida nafaqat rejaning bajarilishi yoki hisob, balki barcha iqtisodiy jarayonlar va hisobot, reja hamda boshqa ko'plab axborot manbalaridan foydalanish mumkin. Bundan farqli o'laroq A.Sh. Margulis tahriri ostida chop etilgan kitobda: «Tahlilning predmeti korxonalar va birlashmalarning rejani bajarishga yo'naltirilgan xo'jalik faoliyatining reja, hisob va hisobotlarda ifodalangan ko'rsatkichlar tizimidir»² degan ta'rif beriladi.

Mualliflar mazkur ta'rifda iqtisodiy tahlilga ancha kengroq yondoshadi. Endi faqat korxonalar bilan cheklanib qolmasdan, ularning birlashmalari ham tahlil obyekti bo'lishini, ma'lumotlar manbayi esa faqat hisobda emas, balki reja, hisobotlarda ham ifodalanishini ko'rsatgan. Ammo bu yerda ham xo'jalik faoliyatining o'rganishni faqat rejaning bajarilishini o'rganish bilan cheklab qo'yg'an.

Olimlarning tahlil predmeti ta'rifini takomillashtirishga qaratilgan qararlari davom etdi. 60-yillarning oxiriga kelib I.I. Poklad ushbu masalaga ancha aniqlik kiritib, quyidagicha ta'rif berishga muvaffaq bo'ldi: «Iqtisodiy tahlilning predmeti sanoat tarmog'idagi korxonalar va ularning yuqori tashkilotlari (birlashma, firma, trest) xo'jalik faoliyati bo'lib reja, hisob, hisobot va boshqa axborot manbalarida ifodalanishidir»³ deb ko'rsatadi.

Ushbu ta'rifning oldingilardan afzalligi shundaki, unda iqtisodiy tahlil korxonalar va birlashmalar bilan emas, balki undan boshqa yuqori tashkilotlar faoliyatini ham o'rganadi, degan g'oyani olg'a suradi. Shu bilan birga iqtisodiy tahlilni o'tkazishda axborotlarni faqat reja, hisob va hisobotlardan emas, balki boshqa manbalardan ham olish mumkinligini ko'rsatib bergan.

¹ Курс анализа хозяйственной деятельности / Под ред. М.И. Баканова и С.К. Татура. — М.: Госфиниздат 1959.

² Экономический анализ работы предприятий / Под ред. А.Ш. Маргулиса. — М.: Госфиниздат, 1960.

³ *Поклад И.И.* Теоретические основы экономического анализа работы предприятий. — М.: Финансы, 1969.

Ammo mazkur ta'rifda I.I. Poklad iqtisodiy tahlil fanining predmetini ma'lum darajada chegaralaydi. Xususan, iqtisodiy tahlil faqat sanoat tarmog'idagi korxonalarda o'tkaziladi degan nazariyani olg'a suradi. Bundan qolgan tarmoqlarda iqtisodiy tahlil o'tkazilmaydimi, – degan savol tug'ilishi tabiiy hol. Boshqa mualliflar ta'riflarida iqtisodiy tahlil predmeti sifatida xo'jalik faoliyatining ma'lum jihatlari ko'rsatilgan. Bunda esa u inobatga olinmagan.

Shu yillarda chop etilgan yana bir asarda N.T. Chumachenko: «Iqtisodiy tahlil predmeti korxonaning reja asosida amalga oshirilgan xo'jalik faoliyati to'g'risida asosli qarorlar qabul qilish uchun axborotlar oqimlarida ifodalanishini tahlil qilishdir»¹ deb ko'rsatadi.

Mazkur ta'rif bilan N.T. Chumachenko ushbu muammoni hal qilish yo'lida bir qadam olg'a ketgan. Unda iqtisodiy tahlil shunchaki tahlil uchun emas, balki «asosli qarorlar qabul qilish uchun» degan tushunchani olg'a suradi. Bu holat mazkur fan nazariyasining ancha rivojlanishiga, tahlilning esa xo'jalikni boshqarishdagi rolining oshishiga olib keladi. Albatta, bu qarash o'sha rejali iqtisodiyot sharoiti uchun juda ma'qul edi. Ammo o'sha paytlarda hali xo'jalik faoliyati faqat rejani bajarish bilan cheklanib qolmaganligini inobatga olinadigan bo'linsak, ushbu ta'rifning ham mukammal emasligiga amin bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu ta'rifda «axborotlar oqimida ifodalanishini tadqiq qilishdir» deyilgan so'zi ham iqtisodiy tahlil fanining predmetini qisman chegaralagan. Odatda, xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlar tahlil qilinadi. Bularni tahlil qilish uchun esa axborotlar manbayidan foydalanildi. Bu ta'rifda ta'kidlanganidek, axborotlar tahlil qilinmoqchi. Odatda, axborotlar emas, balki, ularga asosan xo'jalik faoliyati tahlil qilinadi.

70-yillarda ham bu borada olimlar turli qarashlarni ilgari surdilar. Masalan, N.V. Dembinskiy iqtisodiy tahlil fanining predmetini soddalashtirib quyidagicha ta'rif bergan: «Iqtisodiy tahlilning predmeti deb korxonalar va xo'jalik birlashmalari xo'jalik faoliyatining reja, hisobot, hisob va boshqa axborotlarda ifodalanishiga aytiladi»². Xuddi shunday ta'rif V.A. Rayevskiy tahriridagi kitobda ham qayd qilingan³. O'xshash ta'rif A.I. Merkushev kitobida ham keltirilgan. Uning asarida «Iqtisodiy tahlilning predmeti bu korxonalar va tashkilotlarning bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lgan va rejani bajarishga qaratilgan ko'pqirrali xo'jalik faoliyatidir»⁴ deyilgan.

¹ Чумаченко Н.Т. Экономический анализ и управление производством. – Киев: КИНХ, 1996.

² Дембинский Н.В. Вопросы теории экономического анализа. – М.: Финансы, 1973.

³ Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). – М.: Финансы и статистика, 1988.

⁴ Меркушев А.И. Анализ хозяйственной деятельности снабженческо-бытовых организаций. – М.: Высшая школа, 1979.

Ushbu ta'riflarda ham tahlil fani predmetining asosini xo'jalik faoliyati tashkil qilishi ko'rsatilgan. Ammo N.V. Dembinskiyda ma'lumotlar qanday axborotlar manbayida ifodalanishi ko'rsatib berilgan bo'lsa, A.I. Merkushevda ushbu masala qoldirib ketilgan. To'g'ri, iqtisodiy tahlilning predmeti xo'jalik faoliyati, lekin uning qaysi jihatini olish lozimligi A.I. Merkushev ta'rifida ko'rsatilmagan. Agar ushbu masalaga kengroq yondoshadigan bo'lsak buxgalteriya hisobi, boshqarish, audit, marketing kabi fanlarning ham predmeti xo'jalik faoliyati, lekin ularning qaysi jihati qanday fanlarda o'rganish lozimligi aniq ifodalangan bo'lishi lozim. Iqtisodiy tahlil xo'jalik faoliyatining hamma jihatini o'rganmaydi, balki sodir bo'lgan iqtisodiy jarayonlarning axborot manbalarida ifodalangan ma'lumotlariga tayanadi.

Ayrim olimlar iqtisodiy tahlil fanining predmetini faqat bitta tarmoqqa bog'lab qo'yadilar. Bu borada I.I. Pokladning qarashlarini ko'rib o'tgan edik.

Uning asarida iqtisodiy tahlil predmeti faqat sanoat korxonalarida doirasida qaralgan bo'lsa, M.F. Dyachkov asarida esa faqat qurilish tashkilotlari bilan chegaralanib qoladi.

M.F. Dyachkov fikricha «Xo'jalik faoliyati tahlili» kursining predmeti qurilish tashkilotlari va ularning yuqori bo'g'inlaridagi xo'jalik jarayonlari va hodisalaridir»¹. Bu yerda muallif iqtisodiy tahlil fanining predmetini uning obyektini bilan almashtirib yuborgan. U qayerda, qaysi sohada amalga oshirilmasin bir xil predmetga ega bo'lishi lozim. Sohalar esa uning obyektini tashkil qiladi.

Shunga o'xshash qarashlarni iqtisodiy tahlilning yirik nomoyondalari asarlarida ham kuzatish mumkin. Xususan, A.D. Sheremet tahririda chop etilgan iqtisodiy tahlil nazariyasiga bag'ishlangan adabiyotda «Xo'jalik faoliyati tahlilining bevosita predmeti ishlab chiqarish iqtisodi, uning texnik, tabiiy sharoiti va ishlab chiqarish jamoasining ijtimoiy taraqqiyoti bilan bog'liq tomonlaridir»² deyilgan.

M.N. Yankelevich yog'ochsozlik korxonalarida iqtisodiy tahlil kursini yozgan. Ammo uning ham boshlang'ich qismi shu fanning nazariyasiga bag'ishlangan. Uning fikricha: «Iqtisodiy tahlil predmeti korxonaning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida xalq xo'jalik rejalarini bajarishga qaratilgan barcha faoliyat jarayonlari va ishlarini qamrab olgan ishlab chiqarish – xo'jalik va moliyaviy faoliyatidir»³. Bu ta'rifda iqtisodiy tahlil iqtisodiyotning makro yoki mikro – darajasida olib borilishi aniq ko'rsatilmagan.

¹ Дьячков М.Ф. Анализ хозяйственной деятельности в строительстве. – М.: Финансы и статистика, 1987.

² Теория экономического анализа хозяйственной деятельности. / Под ред. А.Д. Шеремета. – М.: Прогресс, 1982.

³ Янкелевич М.Н. Анализ хозяйственной деятельности дерево обрабатывающих предприятий. – М.: Лесная промышленность. – 1984.

Bunga o'xshash qarashni N.A. Xan kitobida ham kuzatish mumkin: «Iqtisodiy analiz esa uchyot va hisobot materiallari asosida ishlab chiqarish kuchlarining ahvolini va xo'jalikni yuritishdagi iqtisodiy qoidalarni o'rgatadi»¹ deyilgan.

Bunda ham iqtisodiy tahlil fanining predmeti iqtisodiyotning qaysi bo'g'inida amalga oshirilishi aniq o'z ifodasini topmagan. Shuningdek, ushbu qarashlarda axborot manbalari ham faqat «uchyot va hisobotlar» doirasida chegaralanib qolgan. Holbuki, reja va boshqa axborot manbalari e'tibordan chetda qolib ketgan.

Ayrim omillarda iqtisodiy tahlilning predmeti iqtisodiyotning aniq bo'g'inida, ya'ni korxonada darajasida olib borilishi e'tirof etilgan holda ushbu fanning predmetiga ta'rif berilgan. Xususan, M.B. Kovin va B.I. Maydanchiklar: «Iqtisodiy tahlil predmeti deb xalq xo'jaligining xo'jalik hisobidagi bo'g'inida ishlab chiqarish sharoitlari va ularning yuqori natijaga kam (mavjud) resurslar bilan erishishga o'zaro bog'liq omillarining butun va ayrim ta'siri nuqtayi nazaridan qarashga aytiladi»².

Bu mualliflarning iqtisodiy tahlil predmetiga bergan ta'riflari ichida bitta muhim jihati shuki, uning predmetida xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar ham inobatga olinishi ko'zda tutilgan.

Shuni qayd qilish kerakki, ayrim olimlar iqtisodiy tahlil fanining predmetiga juda sayoz yondoshib, uni juda qisqa doirada chegaralab qo'yanlar. Masalan, A.D. Sheremet, V.A. Protopopovlar mazkur masalaga bir tomonlama yondoshib, «Iqtisodiy tahlilning predmeti xo'jalik faoliyatining iqtisodiy tomonlaridir»³ degan xulosaga keladilar. «Korxonada xo'jalik faoliyati iqtisodiy tomonlarini ishlab chiqarishning texnik, tabiiy sharoiti, ishlab chiqarish jamoasining ijtimoiy taraqqiyoti va rahbar idoralarining xo'jalik siyosatini o'zida aks ettirgan iqtisodiy munosabatlari»⁴, deb tushuntiradilar. Ushbu ta'rifda iqtisodiy tahlil predmeti korxonada iqtisodiy fanining predmetiga o'xshab qolgan. Bunda tahlilning o'ziga xos faoliyat doirasi ochib berilmagan.

Iqtisodiy tahlil predmetiga ko'p olimlar juda ko'p doirada yondoshib, uni iqtisodiyotning makro va mikro darajasi uchun bir xil holatda ekanligida ko'radi. Masalan, O.R. Kmisikevich: «Iqtisodiy tahlilning predmeti deganda korxonada, birlashma, tashkilot va xo'jalik tarmoqlari xo'jalik faoliyatida rejalarining bajarilish jarayonini, moliyaviy natijalarni reja, hisob va hisobotlardagi ko'rsatkichlar tizimida ifodalaniishi va shu bo'g'inlardagi imkoniyat-

¹ N.A. Xan. Qishloq xo'jalik korxonalarida xo'jalik faoliyatining analizi. — Toshkent, O'qituvchi, 1978.

² Kovin M.B., Maydanchik B.I. Внутриотраслевой анализ эффективности работы предприятий и объединений. — М.: Финансы, 1997.

³ Шеремет А.Д., Протопопов В.А. Анализ экономики промышленного производства. — М.: Высшая школа, 1984.

⁴ O'sha joyda.

larning (rezervlarning) mavjudligini aniqlash tushuniladi»¹ deb ta'rif bergan. Bunda iqtisodiy tahlil tarmoq darajasigacha ko'tarilgan. Demak, uning predmeti nafaqat quyi, balki iqtisodiyotning yuqori makro-bo'g'inida ham amalga oshadi deb ko'rsatmoqchi bo'lgan. Iqtisodiy tahlilning predmeti iqtisodiyotning quyi bo'g'ini bilan chegaralanishi lozim. Chunki makro darajani o'rganish bilan makroiqtisodiy tahlil shug'ullanadi. Bu tahlilning o'ziga xos sohasidir.

Bunday fikrni N.M. Zavarixin ham qayd qilib quyidagicha yozadi: «Iqtisodiy (aniq-iqtisodiy) tahlil fan sifatida xalq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida kengaytirilgan ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini va ularni amalga oshirish yo'llarini tadqiq qilishdan iboratdir»². Shunga yaqin bo'lgan ta'rif B.I. Maydanchik tahririda chop etilgan adabiyotlarda ham qayd qilingan³.

Shuni e'tirof etish kerakki, ayrim olimlar iqtisodiy tahlilning predmetiga o'ta aniqlik bilan yondoshadilar. Masalan, S.B. Barngols va G.M. Tasiylar tahriri ostida chop qilingan kitobda «Tahlilning predmeti aniq korxonalar, uning tarkibiy bo'linmalari, birlashma, vazirlik va idoralar xo'jalik faoliyatining reja bajarilishi, uning samaradorligini oshirishiga qaratilgan reja, hisob, hisobot va boshqa manbalarda ifoda etilgan ko'rsatkichlar tizimidir»⁴ deyilgan.

Ammo ushbu ta'rifda xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar o'z ifodasini topmagan. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlarga nisbatan o'ziga xos xususiyati shundaki, unda korxonalar xo'jalik faoliyatini ifodalovchi natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi va ularning ta'siri hisoblanadi.

Bu borada M.I. Bakanov va A.D. Sheremetlarning kitobida keltirilgan ta'rifi ancha qulay va tahlilning barcha jabhalarini qamrab oladi. Unda: «Iqtisodiy tahlil fanining predmeti deganda korxonalaridagi xo'jalik jarayonlari, ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi va faoliyatining oxirgi natijasiga ta'sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillar va ularning axborotlar tizimida ifodalanishi tushuniladi»⁵ deyilgan. M.I. Bakanov iqtisodiy tahlilga bergan ushbu ta'rifi

¹ *О.Р. Кмицикевич, Л.А. Фалькович. Анализ хозяйственной деятельности в потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1977.*

² *Н.М. Заварихин. Экономический анализ в управлении основными звеньями народного хозяйства /Теория экономического анализа хозяйственной деятельности. / Под ред. Н.М. Заварихина, Р.С. Сайфулина. М.: Изво, МГУ, 1981.*

³ *Функционально-стоимостной анализ издержек производства / Под ред. Б.И.Майдончика — М.: Финансы и статистика, 1985.*

⁴ *Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий и объединений / Под ред. С.Б.Барнгольц и Г.М.Тация. — М.: Финансы и статистика, 1987.*

⁵ *Баканов М.И., Шерemet А.Д. Теория анализа хозяйственной деятельности. — М.: Финансы и ститистика, 1987.*

keyin chop etilgan kitoblarda ham saqlab qolingan. Faqat unda bitta korxonalar bilan birga birlashmalar, assotsiatsiyalarni ham kiritgan¹.

Bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida ham iqtisodiy tahlil fanining predmetiga bo'lgan munosabat o'zgaragan emas. U hamon iqtisodchi olimlar diqqat e'tiborida bo'lib kelmoqda. Bu tabiiy jarayon, albatta. Chunki iqtisodiyotning qanday bo'lishidan qat'i nazar korxonalarda xo'jalik faoliyati davom etadi, ular esa tahlil qilinadi. Biroq iqtisodiy unsurlarning o'zgarishi bilan tahlilning ham vazifasi, ayrim maqsadlari o'zgarishi mumkin. Lekin predmetining mumtoz ta'rifining mazmuni asosan saqlanib qolishi lozim.

Erkin iqtisodiyot sharoitida yaratilgan kitoblardan biri G.V. Saviskayaning darsligidir. Unda «Xo'jalik faoliyati tahlili predmeti deb iqtisodiy hodisa va jarayonlarning sabab-oqibat bog'liqligiga aytiladi»² degan ta'rif berilgan. Biroq ushbu ta'rifda «Iqtisodiy hodisa va jarayonlar»ning iqtisodiyotning qaysi bo'g'inida sodir bo'lishi, shu jarayonlarni tezlashtiruvchi yoki susaytiruvchi omillarning ta'siri kabi muhim jihatlari o'z ifodasini topmagan. Shuningdek, ushbu holatlarni qaysi ma'lumot manbalari asosida tahlil qilish ham ko'rsatilmagan. Demak, iqtisodiy tahlil fanining predmeti erkin iqtisodiyot sharoitiga mos holda hamon yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bulardan kelib chiqib, ta'kidlash mumkinki, iqtisodiy tahlil fani mazmun va mohiyati jihatidan hali takomillashishi lozim ekan. Erkin iqtisodiyotga mos, uni o'zida aks ettiradigan tahlil usullari ishlab chiqilishi lozimdir.

Hozirgi paytda iqtisodiy tahlilning ham turli varianti chop qilinmoqda. Moskvaning «Международные» nashriyoti 1999-yilda V.E. Ribalkin tahriri ostida «Iqtisodiyot tahlili» (Анализ экономики) kitobi chop etildi³. Unda birinchi marta iqtisodiy tahlil obyekti sifatida milliy va hududiy iqtisodiyot, makro va mikro iqtisodda bozor jarayonlari va korxonalar hamda firmalar faoliyati olingan.

Shuni alohida qayd qilish joizki, bozor munosabatlari rivojlangan xorijiy mamlakat olimlarining iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan asarlarida ularning nazariyasiga kam ahamiyat berilgan. Ularning asarlari asosan iqtisodiy tahlilning amaliy jihatlari bag'ishlangan.

Ammo O'zbekistonda boshqa MDH mamlakatlari singari iqtisodiy tahlil fanining nazariyasi bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot kabi rivojlanish va taraqqiyot bosqichini boshidan kechirmoqda.

¹ Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. — М.: Финансы и статистика, 1994.

² Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — М.: ИП «Экоперспектива», 1997.

³ Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. Под ред. Проф. В.Е. Рыбалкина Учебник. — М.: Международное отношение, 1999.

2.2. Iqtisodiy tahlil fani predmetining ta'rif

Erkin iqtisodiyot sharoitiga mos iqtisodiy tahlil fanining predmeti yaratilishi lozim. U quyidagi talablarga javob berishi maqsadga muvofiqdir.

Birinchidan, u erkin iqtisodiyot sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarining xo'jalik faoliyatini o'zida ifodalashi kerak. Ikkinchidan, asosan iqtisodiy tahlilda o'z yechimini topadigan obyektiv va subyektiv omillar ta'sirini aniqlash zarurligi ko'rinib turishi lozim. Uchinchidan esa iqtisodiy tahlil o'z chegarasiga, faoliyat doirasiga ega bo'lish uchun butun xo'jalik faoliyatidan o'ziga tegishli sohani ajratib ko'rsatishi maqsadga muvofiq. Bunga, korxonalar xo'jalik faoliyatida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va hodisalar natijasining ma'lumotlar manbayida ifodalangan axborotlarni olishni kiritish mumkin.

Bu borada mualliflar tomonidan chop etilgan adabiyotlarda¹ ham aytilgan edi. Uni takomillashtirib yuqorida keltirilgan xulosalardan kelib chiqib iqtisodiy tahlil fani predmetiga quyidagicha ta'rif berish mumkin. ***Iqtisodiy tahlil fanining predmeti deganda erkin iqtisodiyot sharoitida ishlayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt (korxonalar)ning xo'jalik faoliyatida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va hodisalar natijalarining ma'lumotlar manbayida (reja, hisob, hisobot va boshqalar) ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) orqali, uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganish tushuniladi.***

Iqtisodiy tahlilning ushbu ta'rifini nazariy jihatdan quyidagicha isbotlash mumkin. Iqtisodiy tahlilning predmetida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar alohida o'rin tutadi, chunki iqtisodiy jarayonlar o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri ostida ro'y beradi. Shu omillar ta'sirini boshqa fanlar iqtisodiy tahlil darajasida atroflicha o'rgatmaydi. Bu faqat shu iqtisodiy tahlil fanida o'rganiladi va uning predmetining asosini tashkil qiladi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasiga to'g'ri baho bermasdan, unga ta'sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni o'rganmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishish qiyin. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida obyektiv va subyektiv omillar turganligi bejiz emas.

Tadqiqotlar ko'rsatdiki, iqtisodiy tahlilning predmetini o'rganishda faqat sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan cheklanib qolish mutlaqo yetarli emas ekan. Tahlildan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan birgalikda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va

¹ M.Q. Pardayev. Iqtisodiy tahlilning predmeti, metodi va unda qo'llaniladigan usullar. Samarqand, SamKI, 1999. Pardayev M.K. Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslari. – Samarqand, SamKI, 1999. Pardayev M.K. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik, Samarqand «Zarafshon» – 2001.

shu orqali tahlil qilinayotgan obyektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir. Bu esa sodir bo'lgan va bo'layotgan jarayonlarga to'g'ri baho berib, bo'ladigan jarayonlar andozasini ham ko'rsatib berishni taqozo qiladi. Bu xulosa tahlilning predmetini o'tgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga qamrab olishini ko'rsatadi.

Shuni inobatga olish joizki, barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Ko'rsatkichlar esa asosan ma'lumotlar manbayida (rejalarda, me'yorlarda, hisoblarda, hisobotlarda va h.k.) o'z aksini topadi.

Obyektida iqtisodiy jarayonlar yakka-yakka bo'lib emas, balki bir-biriga dialektik bog'liq ravishda birdaniga sodir bo'ladi. Uning har bir jihati alohida ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Shu tufayli xo'jalik faoliyatini o'rganishda bitta ko'rsatkich emas, balki ko'rsatkichlar tizimi (sistemesi)dan foydalaniladi. Bu esa o'z navbatida tahlil predmetini o'rganishda ma'lumotlar manbayida ifodalangan ko'rsatkichlar sistemasiga asoslanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Ma'lumki, jamiyatda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarni o'rganadigan juda ko'p iqtisodiy fanlar mavjud. Lekin ularning ichida tahlil fani xo'jalik faoliyatining natijasiga odilona baho bera oladi. Undagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarga omillar ta'sirini aniqlaydi. Shularga asosan xo'jalik faoliyatini yaxshilash yo'llarini ishlab chiqadi. Bu xususiyatlar faqat tahlilga xos bo'lganligi uchun ham uning predmetida natijaga to'g'ri baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqish lozimligi ko'rsatilgan.

Bulardan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy tahlil fani mustaqil fan bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga o'zining betakror predmetiga ega. Tahlilda o'rganiladigan iqtisodiy jarayonlar va ularning muhim jihatlari aynan shu tarzda boshqa fanlarda o'rganilmaydi va takrorlanmaydi. Shu tufayli har bir mustaqil fan singari tahlil fanining ham o'ziga xos predmeti shakllandi, tarkib topdi, nazariy jihatdan boyib yildan-yilga aniqliklar kiritilib takomillashib bormoqda.

2.3. Iqtisodiy tahlilning obykti

Boshqa fanlar singari iqtisodiy tahlil fanining ham obykti bo'lishi lozim. Ammo shu fanning nazariyasiga bag'ishlangan eng so'nggi adabiyotlarda¹ ham bu masala yetarlicha yoritilmagan. Shu tufayli fanning predmeti

¹ *М.И. Баканов, А.Д. Шеремет. Теория экономического анализа. — М: Финанси и статистика, 1998; Теория анализа хозяйственной деятельности. Под бош. ред. В.В.Осмольовского. — М.: Высшая школа. 1989. Каракоз И.И., Самборский В.И. Теория экономического анализа Киев: Высшая школа, 1989. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — М: ИП “Экоперспектива”, 2000 ва h.k.*

bilan obyektini ko'p hollarda bir xil tushunchalar deb qaraladi. Bu esa o'z navbatida nazariy jihatdan asossiz va chalkash xulosalarga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy tahlil fanining obyektini uning predmeti qayerlarda amalga oshirishini ko'rsatishi lozim. Tahlil fanining predmeti, hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda, ko'p mulkchilikka asoslangan barcha huquqiy va jismoniy shaxslarning xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan jarayonlardir.

Iqtisodiy tahlilning obyektini deganda uning qaysi makonda (xo'jalik yurituvchi subyektlarda) amalga oshirilishi tushuniladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlil fanining predmeti amalga oshadigan obyektlariga davlat, jamoat tashkilotlari, korporatsiyalar, trestlar, birjalar, korxonalar, firmalar, tashkilotlar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar kiradi.

Mazkur obyektlarga iqtisodiy asosi jihatidan qaraladigan bo'lsa ular davlat, jamoa, kooperativ, aksiyadorlik, xususiy, xorijiy va aralash kabi mulk shaklida faoliyat ko'rsatadigan obyektlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga xos va mos iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu mustaqil yo'l bilan hamma sohada, xususan milliy hisoblar tizimida ham jahon andozalariga bosqichma-bosqich o'tish ko'zda tutilgan. Bu esa o'z navbatida, mulk shaklidan qat'i nazar, tahlilning bir xil metodologik usulini yoritishni taqozo qiladi.

Obyekt (makon)ning va davrning (zamon)ning qanday bo'lishidan qat'i nazar, ushbu fan predmetining mohiyati o'zgarishligi, obyekt esa tahlilning qaysi makonda o'tkazilishiga qarab o'zgarib turishi mumkin.

Shu jihatdan uning predmeti obyektidan mazmun va mohiyati jihatidan ma'lum darajada bir-biridan farq qiladi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlilning predmeti va obyektini bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitiga mos holda rivojlanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, iqtisodiy tahlil fanining o'rni va vazifasi ham erkin iqtisodiyot sharoitiga mos tarzda nazariy jihatdan hamon yetarli darajada talqin qilingan emas. Bu esa mazkur muammoni ham tadqiq qilishni taqozo qiladi.

2.4. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalari

Bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik faoliyati tahlilining roli keskin oshadi, chunki boshqarishda oldingi ma'muriy buyruqbozlik tizimidan voz kechib yangi, erkin, iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish tizimi shakllanadi. Oldin tahlil asosan reja ko'rsatkichlarini asoslashga uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, endilikda esa har bir xo'jalik subyekti, mulk shaklidan qat'i nazar, o'z faoliyatini yuqoridan berilgan ko'rgazmani, buyruqni bajarishga qaratmasdan, balki o'zlari mustaqil ravishda o'zining iqtisodiy

qudratini takomillashtirish maqsadida erkin boshqarishga qaratadi. Bu esa o'z navbatida, tahlilning rolini yanada oshiradi.

Iqtisodiy tahlil orqali har bir obyektida mavjud bo'lgan ichki va tashqi imkoniyatlar aniqlanadi, ularning amaliyotga safarbar qilish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi. Shu tufayli hozirgi hayot har qanday korxonani to'g'ri boshqarish uchun tahlil qilishni taqozo qiladi.

Bu maqsadlardan tahlilning vazifasi kelib chiqadi. Tahlil qilishning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi asosiy vazifalari:

1) korxonaning biznes-rejasini tuzish uchun tegishli axborotlar bilan ta'minlash;

2) biznes-rejaning bajarilishini, korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashini, uning iqtisodiy qudratini yaxshilashini, har bir xo'jalik subyektining raqobatbardoshligini oshirish uchun mavjud ichki va tashqi imkoniyatlarni o'rganish;

3) har bir yo'nalishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sirini hisoblash va shu omillarni ishning samaradorligini oshirishga safarbar qilish;

4) xo'jalikda mavjud mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarda samarali foydalanish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqish;

5) korxonaning iqtisodiy va moliyaviy potensialiga, uning to'lovga qodirligi va qobiliyatligiga baho berish hamda bu natijaga erishish uchun tezkor chora-tadbirlarni qo'llash yo'llarini ishlab chiqish;

6) korxonaning tijorat sirini saqlagan holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko'rsata bilish va tashqi investorlarni korxonaga faoliyatini yaxshilashga jalb qilish;

7) korxonani boshqarishning eng qulay va nafli usullarini ishlab chiqish kabilardan iboratdir.

Tahlilning birinchi vazifasi bevosita uning biznes-reja bilan bog'liqligidan kelib chiqadi. Tahlil jarayonida bir tomondan biznes-rejaning amalga oshganligini o'rganilsa, ikkinchidan xo'jalik faoliyatini batafsil o'rganib, kelgusi davr uchun biznes-rejani tuzishda tegishli axborotlarni to'plab beradi. Oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari yuqoridan berilar edi. Shu tufayli tahlilni yuqori tashkilotlar amalga oshirib kelgan. Endi bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida vaziyat tubdan o'zgaradi. Har bir korxonaga o'z faoliyati uchun o'zi mas'ul, o'zi rejalashtiradi, hisobotni tuzadi va nazorat qiladi. Bunday sharoitda korxonaga xo'jalik faoliyatini yuqori tashkilot emas, balki uning o'z mutaxassislari, menejrlari tahlil qiladi. Shu tufayli tahlilning roli va vazifasi biznes-rejani tuzishda kundan kunga oshib bomoqda. Chunki biznes-rejaning har bir ko'rsatkichi iqtisodiy jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Bu esa tahlil orqali amalga oshiriladi.

Tahlilning ikkinchi vazifasi korxonada biznes-rejaning bajarilishini o'rganish bilan bog'liq. Hozirgi paytda biznes-rejani tuzish, unga kiritiladigan ko'rsatkichlar bo'yicha qat'iy belgilangan andoza yo'q. Bunday bo'lishiga

zarurat ham bo'lmasa kerak. Chunki juda ko'p korxonalar bir soha bilan shug'ullansa ham ularning ish uslubi har xil, o'zlariga xos bo'lishi mumkin.

Bu esa oldingidek, hamma korxonalar faoliyatiga bir xil yondoshish imkonini bermaydi. Ammo umumiy yo'nalish bo'yicha ko'rsatkichlar tizimi bir-biriga yaqin bo'lishi tabiiy. Masalan, har bir korxonalar yuqori rentabellikka erishishga intilishi, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashi, o'zining iqtisodiy qudratini yaxshilashi uchun harakat qiladi. Demak, bu tahlilning ham barcha korxonalar uchun metodologik asos bo'ladigan usullarining bo'lishini taqozo qiladi. Shu tufayli tahlil jarayonida biznes-rejani bajarilish darajasini chuqur o'rganish shu orqali uning faoliyatiga obyektiv baho berishdek muhim vazifa ham ushbu fan zimmasiga yuklatilgan.

Biznes-rejani bajarish jarayonida ma'lum qonuniyatga ega omillar bilan birga ko'zda tutilgan tasodifiy omillar ta'sir qilishi ham mumkin. Tahlilning uchinchi vazifasi shu omillarni aniqlash va har birining ta'sirini hisoblashdan iboratdir. Bu esa bozor munosabatlarining shakllanish jarayonida vujudga kelgan ko'pgina yangi ko'rsatkichlar va omillar ta'sirini aniqlaydigan omilli tahlil usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Omilli tahlil natija ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarning hisoblash yo'li bilan shu tahlil qilinayotgan ko'rsatkichning yaxshilashni, ichki va tashqi imkoniyatlarni aniqlash va uni kelgusi davr uchun safarbar qilish yo'llarini ishlab chiqish imkonini beradi. Hozirgi ishlab chiqarish korxonalarini davlat tomonidan moliyalashtirish asosan barham topgan bir paytda, ichki imkoniyatlarni axtarib topish va uni xo'jalik faoliyatiga safarbar qilish tahlil orqali amalga oshiriladi. Bundan ko'rinib turibdiki, bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida tahlilning asosiy vazifalaridan biri natijaga ta'sir etuvchi omillarni chuqur o'rganish orqali ichki imkoniyatlarni axtarib topish va ularning xo'jalik faoliyatining samaradorligini oshirishga safarbar qilishdan iboratdir.

Tahlilning to'rtinchi vazifasi iqtisodiy jarayonlarning dialektik bog'liqligidan kelib chiqadi. Qaysi soha bo'lmasin, iqtisodiy jarayon sodir bo'lishi uchun mehnat vositasi, mehnat predmeti va jonli mehnatning mujassamligi lozim bo'ladi. Iqtisodiyotning bu elementlari samaradorligini oshirmay turib, boshqa ko'rsatkichlar miqdorining yuqori bo'lishiga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlil jarayonida moddiy, moliyaviy va mehnat resurslari samaradorligini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Bunda moddiy-texnika bazasining boshqa elementlarga to'g'ri kelishini ta'minlashga katta e'tibor bermoq lozim. Masalan, yuqori mehnat unumdorligiga ega bo'lgan, ilg'or texnologiyaga asoslangan uskuna mavjud. Lekin shu uskunani ishlata oladigan, shunga malakasi yetarli bo'lgan mutaxassis kerak bo'ladi. Agar korxonada yuz kishi bo'lsa (uning shtatida shuncha kishi band bo'lsa), lekin tegishli mutaxassis bo'lmasa, bunday holatda korxonaning moddiy texnika bazasi ham, mehnat resurslari ham samarasiz bo'ladi. Shu tufayli ular bir-biri bilan dialektik bog'liqlikdadir.

Texnika va texnologiya takomillashdimi, demak xodimlarning malakasi ham shunga mos ravishda oshib borishi lozim. Shundagina tegishli, ko'zda tutilgan natijaga erishish mumkin. Aks holda qilingan tadbirlar, sarflangan harakatlar tegishli samara bermasligi tabiiy. Bu holatlarning hammasi tahlil orqali aniqlanadi va aniqlangan vaziyatdan tegishli xulosa qilinadi. Shu tufayli tahlilning roli korxonalar, ularning mulk shaklidan qat'i nazar, samaradorligini oshirishda yanada oshmoqda. Korxonaning umumiy samaradorligi bevosita uning moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarining samaradorligiga bog'liq.

Tahlil jarayonida moddiy-mehnat va moliyaviy resurslarning samaradorligini alohida o'rganish, ularning bir-biriga bog'liqligini va umumiy natijaga ta'sirini ham ko'rib chiqish lozim. Demak, tahlilning vazifasi shu ko'rsatkichlarni dialektik bog'lig'likda o'rganish va iqtisodiy jihatdan asoslangan xulosa chiqarishdan iboratdir.

Tahlilning beshinchi vazifasi korxonalarining erkin raqobat sharoitida faoliyat ko'rsatayotganligidan kelib chiqadi.

Iqtisodiy potentsialga buxgalteriya balansida ko'rsatilgan asosiy va aylanma kapital hamda nomoddiy aktivlar bilan birgalikda mehnat resurslari ham kiradi. Ta'kidlanganidek, ushbu elementlar o'zaro bog'liq ravishda ishlatilishi uchun moliyaviy potentsialning ahamiyati katta. Iqtisodiyotning har xil bosqichida moliyaviy potentsial tarkibi turlicha bo'lishi mumkin. Hozirgi bank krediti uchun to'lanadigan foizning korxonalar imkoniyatlariga nisbatan balandligini inobatga olinadigan bo'lsa, korxonalar o'z faoliyatini asosan xususiy mablag'lari evaziga yuritgani yaxshi. Agarda iqtisodiyot barqarorlashib, pulning qadsizlanish darajasi kamaygandan so'ng bank kreditining foizi kamayadi va nihoyat undan foydalanish mumkin bo'ladi. Hozirgi paytda korxonalar moliyaviy potentsialning tarkibi, ulardan qanday foydalanilayotganligi, qanday o'zgarishlar ko'zda tutilayotganligi, istiqboli qanday bo'lishi kabilarni o'rganish hayot taqozosidir. Bu esa tahlil orqali amalga oshiriladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilning asosiy va eng muhim vazifalaridan biri korxonalar iqtisodiy hamda moliyaviy potentsialiga baho berish, ularni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Tahlilning oltinchi vazifasi ham bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyotning shakllanishi bilan vujudga keldi. Tahlil jarayonida korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini moliyaviy tahlil usullarini qo'llagan holda, undagi mavjud tijorat sirini esa boshqaruv hisobi ma'lumotlarini tahlil qilish evaziga amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tahlil orqali korxonaning moliyaviy ahvoli, uning istiqboli aniq va ravshan bo'ladi. Barcha ijobiy natijalar bo'lsa, albatta tashqi investorlar xabardor bo'lishi lozim. Lekin qaysi ko'rsatkichlarni, qachon va qanday holatda oshkor qilish muhimligini hamma ham hamisha bilavermaydi. Tashqi investorlarning kapital qo'yilmalarini jalb qilish maqsadida faqat

shu korxonaga xos bo'lgan ish usullarini, ba'zi faoliyat jarayoni va uning natijalarini oshkora qilmaslik kerak. Bu har bir korxonaning tijorat siri.

Shu tufayli tijorat sirini oshkora qilmagan holda korxonada moliya-xo'jalik faoliyatini ko'z-ko'z qilish ham tahlilning asosiy vazifalaridan biridir.

Tahlilning yettinchi vazifasi rejali iqtisodiyot sharoitida ham mavjud edi. Ammo u paytda faoliyatning hamma sohasi, jumladan boshqaruv ham yuqoridan berilgan rejaning bajarishiga qaratilgan edi. Ko'p hollarda asosiy reja ko'rsatkichi bajarilar edi, ammo u korxonada, davlatga qanchalik qimmatga tushayotganligi bilan hech kim qiziqmas edi. Masalan, savdo korxonalarining asosiy reja ko'rsatkichi uning tovar oboroti. Uni boshqarish uchun hamma safarbarlik amalga oshirilardi.

Lekin uning qancha xarajat talab qilishi hech kimni qiziqitirmas edi. Oqibatda, juda ko'p savdo korxonalarida tovar oborotini bajarish bilan birga faoliyat natijasi zarar bilan yakunlanar edi. Natijada yuqori tashkilotlardan uning oborot mablag'larini «to'ldirish» uchun juda ko'p mablag' ajratilar edi. Endi bunday ishlarga barham berildi. Korxonani boshqarish yuqori tashkilot manfaatini hisobga olib emas, balki bevosita shu subyektning manfaatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan bo'ldi. Bu esa har bir korxonada faoliyatini o'rganish va tahlil qilishni taqozo qiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, tahlilning vazifasi ushbu bandlarda keltirilgan vazifalar bilan cheklanmaydi. Korxonada faoliyati serqirrali. Tahlil jarayonida uning hamma tomonlarini o'rganish lozim. Shunday ekan, tahlil vazifasi ham ko'p qirralidir. Shu tufayli ularning eng asosiylari keltirildik, xolos.

Tahlil jarayonida barcha kamchiliklar aniqlandi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda esa aniqlangan kamchiliklarga kelgusida yo'l qo'yilmaslik chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Shu tariqa kamchiliklar bartaraf qilinib, xo'jalik faoliyatining uzluksiz ravishda takomillashuvi va uning samaradorligining oshib borishi ta'minlanadi.

Ko'rinib turibdiki, tahlilning vazifasi bozor munosabatlari shakllanayotgan bugungi sharoitda ham, kelajakda ham korxonalar xo'jalik faoliyatining uzluksiz yaxshilanib borishi uchun iqtisodiy dastak sifatida muhim ahamiyatga ega ekan.

2.5. Iqtisodiy tahlilning korxonalarini boshqarishdagi o'rni

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni, bozor munosabatlarining takomillashishi, islohotlarning tobora chuqurlashib borishi har bir iqtisodiy jarayonni chuqur tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Chunki mulkdor iqtisodiy jarayonda asosiy subyekt sifatida ishtirok etadi. U o'z mulkining ko'payishidan, ko'proq foyda olishidan manfaatdor. Bunga o'z-o'zidan erishib qolmaydi. Buning uchun tadbirkorlik, izchillik, ziyraklik va aql bilan ish

ko'rish lozim. Bu esa o'z navbatida mulkning holatini, ishlatilishi va saqlanishini hamda undan samarali foydalanishni tahlil qilishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil, eng avvalo, mulkdor uchun o'z mulkini oqilona boshqarish uchun kerak ekan.

Mulkdor o'z mulkini ishlatish uchun turli korxonalariga ega bo'lishi mumkin. Bu esa boshqa kishilarni, mutaxassislarni, xodimlarni yollashiga to'g'ri keladi. Ular mehnat jamoasini tashkil qiladi. Korxonaning yaxshi, samarali ishlashi mehnat jamoasining farovonligini ta'minlaydi. Korxonaga qancha ko'p daromad qilsa, mehnat jamoasi a'zolari, shuncha ko'p mehnat haqi oladilar. Bu esa mehnat jamoasining o'zlari ishlayotgan korxonaga xo'jalik faoliyatini muntazam tahlil qilib borishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil bevosita mehnat jamoasi uchun ham o'z faoliyatini to'g'ri boshqarish uchun kerak ekan.

Har bir korxonaning xo'jalik faoliyati natijasidan davlat ham manfaatdor. Chunki har bir korxonaga o'z mulkidan, qilgan oboroti va olgan foydasidan soliq to'laydi. Shu to'fayli davlat nomidan soliq idoralari ham korxonaga faoliyatini chuqur tahlil qilib borishdan manfaatdor. Demak, iqtisodiy tahlil soliq idoralari xodimlari uchun ham soliq tushumini to'g'ri boshqarish uchun kerak ekan.

Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy jarayon, ya'ni korxonaga yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati natijasidan kim manfaatdor bo'lsa, u mazkur subyekt faoliyatini o'rganishga, tahlil qilishga qiziqadi. Shunday qilib, iqtisodiy tahlil investorlarga, hamkorlarga, birlashmalarga, uyushmalarga, sug'urta, bank, moliya kabi idoralariga ham kerakdir.

Odatda, kimga nima kerak bo'lsa, o'sha shu ish bilan shug'ullanadi. Ammo har bir korxonada maxsus mutasaddi shaxslar borki, ularga xo'jalikni boshqarishda u yoki bu soha topshirilgan bo'ladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlil bilan korxonadagi deyarli hamma mutaxassislar shug'ullanadi. Ammo hammasi ham korxonaga to'g'risida jamlangan batafsil axborotga ega bo'lmaydi. Hamma o'zi bajarayotgan u yoki bu soha bo'yicha axborotga ega. Shu jihatdan hamma o'zining sohasini muntazam tahlil qilib boradi. Lekin shuni e'tirof etish kerakki, xo'jalik faoliyati to'g'risida butun faoliyatni o'zida jamlagan axborotlar buxgalteriyada moliyaviy hisobotlarda to'planadi va qayta ishlanadi.

Shu tufayli korxonaning kompleks iqtisodiy tahlili bilan buxgalteriyaga xodimlari, bevosita bosh buxgalterlar, menejerlar ham shug'ullanadilar. Chunki unda korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlari mavjud. Ular asosan moliyaviy hisobotlarda o'z aksini topganlar. Iqtisodiy tahlil uchun asosiy ma'lumot manbayi bo'lib moliyaviy, statistik va boshqa hisobotlarda ifoda etilgan ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ularning kompleks tahlili bilan bosh buxgalterlar shug'ullanadi. Ammo alohida sohalari bo'yicha tahlil kimga kerak bo'lsa, o'shalar shug'ullanadilar. Tahlil tahlil qilish uchun emas, balki kerakli sohani o'rganish uchun qilinadi.

Demak, kimga nima kerak bo'lsa u shu sohani tahlil qilish bilan shug'ullanar ekan.

Iqtisodiy tahlilni tashkil qilishda uning natijalarini rasmiylashtirish muhim ahamiyatga ega. Shu tufayli tahlil natijalarini rasmiylashtirish, xulosa qilish va tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqish yo'llarini ko'rsatib berish ham hozirgi kundagi muhim muammolardan biridir.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish tahlilning muhim bosqichi bo'lib hisoblanadi. Bunda barcha hisob-kitoblar asosida tahliliy jadvallar tuziladi. Mazkur jadvallar korxonada xo'jalik faoliyatini to'liq ifoda etishi lozim. Shuningdek, jadvallar bitta korxonada har safar, korxonaning bo'linmalarida bir vaqtning o'zida yagona kelishilgan shaklda tuzilishi lozim. Bunday yondoshuv ko'rsatkichlarning bir-biri bilan solishtirish va umumlashtirish imkonini beradi.

Jadvallarda ko'rsatkichlarning nomi, uning qaysi davrga to'g'ri kelishi, ularning farqi, o'zgarish sur'atlari kabi ifodalar ko'rsatiladi. Jadvallar natija o'zgarishiga omillar ta'sirini hisoblash jarayonida ham tuziladi. Bu holda jadvalning egasida ta'sir qiluvchi omillar bilan birga natija ko'rsatkichining nomi ifodalanadi. Uning kesimida esa qaysi davr natijalari tahlil qilinayotganligi, shu davrda yuz bergan o'zgarishlar va ularga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash uchun hisob-kitob qilinadigan usullarning aloqadorligi ko'rsatiladi.

Hozirgi paytda hisob-kitob ishlari asosan kompyuterlarda amalga oshirilmoqda. Buning imkoniyati juda katta. Shu tufayli tahlilda amalga oshirilgan hisob-kitob natijalari jadvallar bilan birgalikda turli chizmalar va diagrammalarda ham ifoda etilmoqda. Bu esa korxonada xo'jalik faoliyatidagi o'zgarishlarni juda tez ilg'ash imkonini beradi. Mazkur usullar iqtisodiy tahlilning u yoki bu jihatini aniqlashda qo'llaniladi.

Masalan, chizma (grafik)lar ko'rsatkichlarining dinamikasini ifodalashda juda qulay. Korxonada xo'jalik faoliyatidagi tarkibiy tuzilmalar, ularning o'zgarishi diagrammalarda ifodalanishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Chizma va diagrammalarning qulayligi shundaki, u korxonada xo'jalik faoliyati natijasini har qanday kishi uchun ham tez va tushunarli tarzda ifoda etadi. Masalan, korxonada beshta bo'linma bo'lsa, ularning o'tgan yilga nisbatan birorta ko'rsatkichning o'sishini ustunli diagramma qilinsa, eng yuqori natijaga erishganligi eng baland ustun sifatida yaqqol ko'rinib turadi. Bu har bir bo'linma xodimlarining aqliy-ruhiy kayfiyatiga ham ta'sir qiladi. Eng yuqori ustunga erishgan bo'linma xodimlarida faxrlanish, mag'rurlik hissi tug'lsa, eng past ustunga ega bo'lgan bo'linma xodimlarida o'z jamoasi uchun istirob hissi bo'lishi mumkin. Unisi ham bunisi ham ko'rsatkichlarni yaxshilash uchun kurashish tuyg'usini o'yg'otishi tabiiy. Bu ichki omillar o'ta muhim, ortiqcha mablag' talab qilmaydigan, ammo korxonada xo'jalik faoliyatiga ijobiy ta'sir qilib, uni yaxshilaydigan omillardir.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi, islohotlarning chuqurlashuvi korxonalar o'rtasida erkin raqobat muhitini tug'dirmoqda. Bu esa o'z navbatida

korxonada xo‘jalik faoliyatini tezkor tarzda kundalik natijalarni o‘rganib borishni taqozo qiladi. Bu ham hisob-kitoblarga kompyuterlarni qo‘llash natijasida ancha osonlashadi. Har kuni ish kunining oxirisida xo‘jalik faoliyatining bir kunlik natijasi qanday bo‘lganligini aniqlash mumkin. Bu esa yutuq va kamchiliklarni juda tez anglash, yutuqlarni ko‘paytirish, kamchiliklarni bartaraf qilishga asos bo‘ladi. Tahlilning ushbu shakli boshqaruvni ham tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beradi.

Kunlik natijalar har kuni jamlanib borilsa, hisobot davrining xohlagan kunida qanday natijaga erishganligini bilib olish mumkin. Masalan, bir oyning o‘n oltinchi kuni qanday natijaga erishganligini kunlik hisobotni jamlab borish orqali aniqlash mumkin. Shu, 16 kuni qanday natijaga erishdik va o‘tgan 16 kun mobaynida erishgan umumiy aholimiz qanday degan xulosani chiqarish uchun ham tegishli axborot mazkur kompyuterda mavjud bo‘ladi. Bu esa korxonada xo‘jalik faoliyatini tezkor boshqarish, kamchiliklarni o‘z vaqtida, hisobot davri tugamasdan bartaraf qilish imkonini beradi.

Agar korxonaning barcha bo‘linmalarida kompyuterlar o‘rnatilgan va ular yagona tarmoq (set)ga ulangan bo‘lsa boshqarishda yangi usulni, ya‘ni **qog‘ozsiz va jonli muloqotsiz boshqarish usulini** joriy qilish mumkin. Korxonada menejeri har bir bo‘linmadan tegishli axborotlarni olib bir joyda umumlashtiradi va xulosa chiqaradi. Xulosa natijasida ishlab chiqarilgan chora-tadbirlar va tegishli topshiriqlarni ham kompyuter tarmog‘i orqali jo‘natish mumkin. Bu mutaxassis va bo‘linma rahbarlarining turli majlislarga, yig‘ilishlarga ketadigan vaqtini ham tejaydi.

Hisobot davri tugagach tahlil natijasi tezkor tarzda jadvallarda, chizmalarda, turli diagrammalarda tuzilib, qog‘ozga chiqariladi va mutaxassislar tomonidan yozma ravishda xulosa yoziladi. Xulosada barcha erishilgan yutuqlar bilan birga yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar, ularning sabablari va qanday oqibatga olib kelganligi ko‘rsatiladi. Ayniqsa yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarda kim aybdorligi ochiq-oydin ko‘rsatilishi lozim. Chunki bu tadbir kelajakda mazkur shaxsning shu kamchilikka yo‘l qo‘ymasligini ta‘minlaydi.

Iqtisodiy tahlilning natijalari bo‘yicha tuzilgan barcha axborotlar, yozma xulosalar jamlanib korxonada rahbariga, mulkdorga topshiriladi. Rahbar tahlil natijasiga asosan boshqaruv qarorlarini qabul qiladi. Qaror qabul qilishda birqancha mutaxassislarni, bo‘linmalar rahbarlarini taklif qilib chuqur o‘ylangan va puxta ishlangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

3-bob. IQTISODIY TAHLILNING METODI VA METODOLOGIK ASOSLARINI TADQIQ QILISH MUAMMOLARI

3.1. Iqtisodiy tahlil metodi bo'yicha turli qarashlarning nazariy talqini

Metod qadimgi grek tilidan olingan bo'lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni o'rganish hamda bilish usulidir. Tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan hodisa va jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'liq va aloqadordir.

Shu tufayli ularning qaysi jihati o'rganilishidan qat'i nazar tabiat va jamiyatda sodir bo'layotgan jarayonlar bir-biri bilan bog'liqlikda, aloqada deb qarash lozim. Bunday qarashni ta'minlash uchun ularni o'rganishga dialektik usul bilan yondoshish lozimdir. Bu esa o'z navbatida o'rganilayotgan barcha hodisa va jarayonlarni bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda, aloqada va doim o'zgarishda deb qarashni taqozo qiladi. Xuddi shu nazariy xulosadan kelib chiqqan holda iqtisodiy tahlil fani metodining mohiyatini ochish lozim. Ushbu fan metodining mohiyati nazariy jihatdan hamon to'g'ri hal qilingan emas. Bunga turli olimlarning har xil davrlarda turlicha yondoshganligini asos qilib olish mumkin.

Tahlil fani metodiga ta'rif berish bo'yicha olimlar bir qancha guruhlariga bo'linadilar. Ba'zi olimlar iqtisodiy tahlil metodini tadqiq qilib, ishlab chiqarish kuchlarining ishlab chiqarish munosabatlariga to'g'ri kelishi va usullarning sistemasi deb qaraydilar. Masalan, E.V. Dolgoplov «Iqtisodiy tahlil metodi bu iqtisodiyotning dinamik o'sishini, ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqarish kuchlari bilan uzviy birlikda, ularning tendensiya va qonuniyatlarini, omil va rezervlarini uzluksiz va kompleks tadqiq qilish usullari sistemasi va tomoyilidir»¹ deb ko'rsatadi. Biroq, bu ta'rifda iqtisodiy tahlil metodining o'ziga xos xususiyatlari ochilmasdan qolgan. Ma'lumki, ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarish kuchlari asosan iqtisodiy nazariya fanida o'rganiladi. Lekin mazkur muallif tomonidan ana shularni iqtisodiyotning qaysi bo'g'ini yoki darajasida o'rganilishi ham ko'rsatilmagan. Xo'jalik faoliyatining tahlili, ta'kidlanganidek, iqtisodiyotning birinchi bo'g'inida, ya'ni mikroiqtisodiyot darajasida amalga oshiriladi. Shu fan metodining ta'rifida bu xususiyat, albatta, o'z ifodasini topmog'i lozim.

Ayrim adabiyotlarda iqtisodiy tahlil metodini o'ta soddalashtirib, hatto uning umumiy ta'rifi ham berilmagan. Jumladan, xo'jalik faoliyati tahlili

¹ *Долгополов Е.В.* и др. Экономический анализ хозяйственной деятельности социалистических предприятия, Киев: Высшая школа, 1938.

fanining shakllanishida katta hissa qoʻshgan olimlar N.R. Veysman, S.K. Tatur, V.I. Ganshtak, I.A. Lamikin kabilar xuddi shunday yoʻl tutganlar. Xususan, N.R. Veysman xoʻjalik faoliyati tahlili metodining elementlari qatoriga» 1) hisob maʼlumotlarini «oʻqish»; 2) ushbu maʼlumotlardan korxonada va tashqi bogʻliqliklarni ochish uchun kompleks foydalanish; 3) ushbu bogʻlanishlarni oʻrganish; 4) tahlilga jalb qilingan maʼlumotlarni oʻqish; oʻlchash va bogʻliqligini aniqlash jarayonida raqamlarini solishtirish»¹ kabilarni kiritadi. Bular albatta tahlil metodining eng muhim qirralaridir.

Lekin uning metodini toʻliq ifoda etmaydi. S.K. Tatur ham bu fanning metodini bir qancha metodlar yigʻindisidan iborat deb hisoblaydi «... tahlilda quyidagi metodlardan, yaʼni iqtisodiy hodisalarni oʻlchaydigan, ularga taʼsir qiluvchi omillarni aniqlaydigan, shu omillar taʼsirini hisoblaydigan (agar shunday usullar ishlab chiqilgan boʻlsa), omillar oʻrtasidagi bogʻliqliklarni aniqlaydigan va ularni oʻlchaydigan usullardan foydalaniladi»². S.K. Taturning keyingi asarlarida ham ushbu qoida saqlanib qolgan.

Haqiqatda tahlil jarayonida ushbu usullardan foydalaniladi. Lekin bu usullar roʻyxati uning umumiy taʼrifining mazmunini ochib bera olmaydi. Unga qoʻshilgan, ushbu mualliflarning sanab oʻtgan usullari ham tahlilda qoʻllaniladigan barcha usullarni qamrab olmaydi.

Shu tufayli bu usullar roʻyxatini takomillashtirish maqsadida baʼzi olimlar ularga aniqlik kiritadilar. Xususan, V.I. Ganshtak³ tahlilining usullariga quyidagilarni kiritishni lozim deb hisoblaydi: «...» solishtirish, koʻrsatkichlarni ketma-ket ravishda joylashtirish, guruhlash, koʻrsatkichlarni tashqi omillar taʼsiridan tozalash, muvozanat va indeks usullari».

U xuddi shunday roʻyxatni I.A. Lomikin⁴ ham oʻzining bir qancha adabiyotlarida keltiradi. Har qanday mustaqil fan oʻziga xos, oʻz xususiyatlarini ifodalovchi metodining taʼrifiga ega boʻlmogʻi lozim. Bu yerda keltirilgan V.I. Ganshtak, I.A. Lomikin fikrlari ham tahlil metodining mazmunini toʻliq ifodalay olmaydi.

Baʼzi mualliflar (I.L. Batuxtin) xoʻjalik faoliyati tahlili metodini ikki guruhga boʻladi. Birinchisi uning umumiy dialektik metodi boʻlsa, ikkinchisi alohida metodlardir deb koʻrsatadi va bunda tahlilda, qoʻllaniladigan usullar roʻyxatini keltiradi: «Solishtirish metodi, deduksiya, induksiya, boʻlaklarga

¹ *Вейцман Н.Р.* Очерки по бухгалтерскому учету и анализу. — М: Госфиниздат, 1958.

² *Татур С.К.* Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий. — М.: Изд-во экономической литературы, 1962.

³ *Ганштак В.И.* Экономический анализ резервов на машиностроительном предприятии. — М. Машгиз, 1960.

⁴ *Ломикин И.А.* Анализ хозяйственной деятельности колхозов и совхозов. — М.. Статистика, 1975.

bo'lish, umumiyLashtirish, hisob-kitob, shaxsiy kuzatish, tajriba-namuna, matematik, chiziqli va muvozanat metodlari»¹.

I.L. Batuxtin ushbu qoidani tahlilning metodini takomillashtirish deb talqin qiladi. Bu esa birinchidan, tahlil fanning metodiga ta'rif emas, ikkinchidan unda qo'llaniladigan usullarning barchasi qamrab olinmagan. Masalan, ushbu ro'yxatda keltirilgan usullardan tashqari tahlil jarayonida zanjirli almashtirish, qayta hisoblash, guruhlash, indeks, farqlash kabi yana bir qancha usullar qo'llaniladi². Biroq, bu usullar I.L. Batuxtining tahlil fanining metodi deb hisoblangan usullar ro'yxatiga kirmasdan qolgan. Ammo uning keltirilgan kitobida o'zi e'tirof etmasada usullardan keng foydalangan.

Iqtisodiy tahlil metodiga bir qancha olimlar boshqacharoq yondoshadilar. Xususan, M.I. Bakanov³ «Xo'jalik jarayonlarining shakllanishi va taraqqiyotini o'rganishga dialektik yondoshish usuli iqtisodiy tahlilning metodidir» deb ta'kidlaydi. Xuddi shunday fikrni A.D. Sheremet⁴, O.R. Kmisikevich⁵, I.I. Karakoz⁶ kabi olimlar ham qo'llab, ushbu qisqa umumiy qoidaga aniqlik kiritish uchun shu fanning xarakterli xususiyatlariga to'xtaydilar. Xo'jalik faoliyati tahlili fanining o'ziga xos qoidasi ishlab chiqarilmog'i va bu qoidada uning xarakterli xususiyatlari aniq ko'rinib turmog'i lozim.

Bir guruh mualliflar⁷ (E.P. Jarkovskaya, K.G. Romanova, S.S. Romanova) xo'jalik faoliyati tahlili fanini iqtisodiy fan sifatida qarab, uning metodining nazariy asosi dialektik materializim bilan birgalikda siyosiy-iqtisod fani ham deb uqtiradilar. Ularning ta'kidlashicha: «Xo'jalik faoliyati tahlili metodining ilmiy asosi dialektik materializm va siyosiy iqtisoddir». Bu fikrni oydinlashtirish, xo'jalik faoliyati tahlili fani metodining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish uchun yozadilar: «Iqtisodiy tahlil hodisalarning umumiy ko'rsatkichlarini alohida qisimlarga bo'lish (tahlil) va hodisalarning alohida omillarini umumlashtirish (sintez) yo'li bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganadigan dialektik metodga asoslanadi»⁸.

¹ *Батухтин И.Л.* Совершенствование методов анализа труда и заработной платы. — М.: Экономика, 1975.

² Shu joyda, 102, 125–131, 134, 143–146, 149–150 kabi betlar.

³ Shu joyda, 102, 125–131, 134, 143–146, 149–150 kabi betlar.

⁴ Курс анализа хозяйственной деятельности. // Под ред. С.К. Татура и А.Д. Шерматов. — М.: Экономика, 1994.

⁵ *Кмицикевич О.Р.* и др. Анализ хозяйственной деятельности организаций и предприятий потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1971.

⁶ *Каракоз И.И.* Совершенствование экономической работы и управления производством на промышленном предприятии — Киев: Высшая школа, 1976.

⁷ *Жарковская Е.П.* и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. (Е.П. Жарковская, К.Г. Романова, С.С. Романова. — М.: Стройиздат, 1989.

⁸ O'sha joyda, 11-bet.

Xuddi shunday ta'rifni D.I. Derkach¹ ham qo'llaydi. Ammo bu ta'riflarda ham tahlilning o'ziga xos xususiyatini ifodalovchi metodning mazmuni o'chib berilmagan. Tahlil metodida falsafaning analiz va sintez kategoriyalari qo'llanilishini ko'rsatgan xolos. Lekin ushbu fanda falsafaning bu kategoriyalaridan tashqari yana induksiya va deduksiya, sabab va oqibat kabi birqancha kategoriyalaridan ham foydalaniladi. Demak, ushbu ta'rifni tahlil metodining mazmunini to'liq ifodalaydi deb qabul qilib bo'lmaydi.

Juda ko'p adabiyotlarda mualliflar rejali iqtisodiyot talabidan kelib chiqib barcha iqtisodiy ishlarni reja bajarilishiga qaratgan va tahlil metodining qoidasini ishlab chiqishda ham reja bajarilishini markaziy masala darajasiga ko'targan. Bunday olimlardan masalan, I.I. Poklad «Iqtisodiy tahlil metodidokorxonaxo'jalik faoliyatida yoki ularning yuqori bo'g'inlarida ko'rsatkichlar rejasi bajarilishini bir butun va alohida qismlari bo'yicha solishtirish, reja bajarilishi ko'rsatkichlari darajasiga ta'sir etuvchi omillarni, ichki rezervlar miqdorini aniqlash va tahlil natijasini umumlashtirishni kompleks, o'zaro bog'liq ravishda o'rganishga aytiladi»² deb ta'rif beradilar. Ushbu qoida bir qarashda juda sodda, tushunarli va tahlil metodining barcha qirralarini qamrab olganday bo'ladi. Ammo bozor iqtisodiyoti sharoitida bu qoida ham to'g'ri kelmaydi. Shu yerda ta'kidlash lozimki, har qanday fan metodining qoidasi davr yoki obyektning o'zgarishi bilan o'zgarish kerak.

Hozirgi bosqichda reja bajarilishi asosiy ko'rsatkich sifatida o'z mohiyatini yo'qotdi. Tabiiyki, reja bajarilishini asos qilib olgan har qanday qoida ham mos ravishda o'z mohiyatini yo'qotadi. Rejali iqtisodiyot sharoitida rejani asos qilib olish mumkin-ku degan savolning tug'ilishi tabiiy. Ammo o'sha davrda ham tahlil metodining ta'rifini ishlab chiqishda har qanday rejadan, yuqoridan turib boshqarishdan holi holda yondoshgan mualliflar ham talaygina Jumladan, N.A. Xan iqtisodiy tahlil metodini quyidagicha ta'riflaydi. «Iqtisodiy tahlil metodi deganda ishlab chiqaruvchi kuchlardan va iqtisodiy qonunlardan foydalanish yo'llarini o'rganish yoki o'rganishga yondoshishni tushunish kerak. Bunga xo'jalik rezervlarini topish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llarini belgilash uchun ishlab chiqaruvchi kuchlar va iqtisodiy qonunlarning tarkibiy qismlarini bo'lib ko'rish vositasida erishiladi»³.

Bu qoida reja bajarilishi, boshqaruv harakatlarini bajarish kabi metodlarga tayanib aniq uslubiy fan sifatida yoritilgan. Bu fan metodining qoidasini ishlab chiqishda iqtisodiyotning birlamchi ekanligini, uning turli bo'g'inlari

¹ *Деркач Д.И.* Анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий строительных организаций. — М.: Финансы и статистика, 1990.

² *Поклад И.И.* Теорические основы экономического анализа работы предприятий. — М: Финансы: 1969.

³ *N.A. Xan.* Qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik faoliyatining analizi. — T: O'qituvchi 1978.

mavjudligini inobatga olish lozim edi. Ushbu qoida mikroiqtsodiy tahlilga nisbatan makro iqtisodiy tahlil metodini ifodalash uchun ancha yaqin. Shuningdek, bu ta'rifda nazariy jihatdan ancha mavhumliklar mavjud. Bunda tahlilga xos xususiyat ochib berilmagan. Bu qoidani menejment, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabi fanlarga ham qo'llash mumkin.

Bir guruh olimlar L.I. Kravchenko, P.I. Savchiyev, V.I. Samborskiy tahlil fani metodi ta'rifini yozishda unga mustaqil fan sifatida yondoshish va uning xarakterli xususiyatlarini shu fan metodining ta'rifida ochib berishga harakat qiladilar. Lekin tahlil ta'rifini nazariy jihatdan shakllantirishda har xil nuqtayi nazardan qaraydilar. Masalan, V.A. Rayevskiy fanning metodi «moliya xo'jalik faoliyatini o'rganishga yondoshish»¹ deb uqtirsa, P.I. Savichev bu fanning «metodi uning aniq vazifalaridan kelib chiqadi»² deb ta'kidlaydi. V.I. Samborskiy esa» boshqaruv qarorlarini iqtisodiy asoslashini»³ maqsad qilib qo'ysa, L.I. Kravchenko «ish natijasini obyektiv baholash»⁴ nuqtayi nazaridan kelib chiqadi.

Bu mualliflarning tahlil metodi ta'rifiga turlicha yondoshganligi sababli bitta tushunchani har qaysisi turlicha talqin qiladi. Jumladan, P.I. Savichev xo'jalik faoliyati tahlili metodiga quyidagicha ta'rif beradi: «Korxonada ishi iqtisodiy tahlili metodi uning aniq vazifalaridan kelib chiqadigan va xalq xo'jaligining alohida tarmoqlari xususiyatlarini o'zida ifodalaydigan materialistik dialektika usulidir»⁵. Ushbu qoidada tahlilning metodi uning vazifalariga bo'ysundiriladi. Biroq, har qanday fanning metodi uning predmetini o'rganishga qaratilishi lozim.

Bundan tashqari, «xalq xo'jaligining alohida tarmoqlari xususiyatlarini o'zida ifodalaydigan materialistik dialektika usulidir» deyilgan. Bu jumladan P.I. Savchiyevning xo'jalik faoliyati tahlili fanining predmetidan ancha uzoqlashganligini ko'ramiz. Bu fan predmeti asosan xalq xo'jaligining boshlang'ich bo'g'ini (mikro iqtisodiyot darajasi)ni o'rganadi. Tarmoq tahlili iqtisodiy tahlilning bir turidir, xolos.

Bundan tashqari, tarmoq tahlilida ham tarmoqlarning alohida xususiyatlari o'rganilmaydi, balki shu tarmoqning ichki va tashqi imkoniyatlaridan samarali foydalanish yo'l-yo'riqlari ko'rib chiqiladi.

¹ Раевский В.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. Под ред. В.А. Раевского. — М: Финансы и статистика, 1988.

² Савичев И.И. Экономический анализ-орудия выявления внутрихозяйственных резервов. — М: финансы, 1968.

³ Каркоз. И.И., Самборский В.И. Теория экономического анализа. — Киев: Высшая школа, 1989.

⁴ Кровченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания. — М: Высшая школа, 1989.

⁵ Савичев П.И. Экономический анализ орудие выявления внутрихозяйственных резервов. — М: Финансы, 1968.

Demak, P.I. Savichevning tavsiya qilgan qoidasida xo'jalik faoliyati tahlili metodining o'ziga xos xususiyati mustaqil fan sifatida to'liq va aniq qilib yoritilmagan. Bunga yana bir isbot. Materialistik dialektika usulini bevosita tahlil qilish usuli deb qaraydi. Bu umumiy tushuncha, hamma fanga tegishli. Ammo bu fan metodi qoidasida aynan shu fanga tegishli jihatlar yoritilishi lozim edi.

Tahlil metodi shu fan pedmetini o'rganishga bog'langan bo'lishi lozim. Bu borada V.A. Rayevskiy ancha to'g'ri yondoshgan. «Korxonaning moliya xo'jalik faoliyatini o'rganishga yondoshish usulini tahlilning metodi deb tushuniladi. Moliya xo'jalik faoliyati tahlili metodi dialiteka nazariyasiga asoslanib, korxonaning faoliyatini miqdor va sifat o'rganishdir»¹ deb ko'rsatadi.

Biroq, ushbu qoidada ham xo'jalik faoliyati biroq chegaralangan. Xususan, «korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini o'rganishga yondoshish» deb ta'kidlanadi. Korxonaning xo'jalik faoliyati moliyaviy operatsiyalardan tashqari keng ma'nodagi iqtisodiy, ijtimoiy, texnik, texnologik, tashkiliy kabi jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, «dealektika nazariyasiga asoslanadi» deyilgan.

Haqiqatda tahlil metodi dialektika nazariyasiga asoslanadi va korxonaning faoliyatini o'rganishda ko'rsatkichlar sistemasidan foydalanadi. Lekin V.A. Rayevskiy faqat «miqdor va sifat» ko'rsatkichlari bilan chegaralanib qoladi. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda bulardan tashqari yana o'rtacha, nisbiy, reja, me'yor kabi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi.

Demak, xo'jalik faoliyati tahlili metodi takomillashishni talab qiladi, chunki amalga oshiriladigan ishlar biror maqsadga qaratilmog'i lozim. Ammo yuqorida ta'kidlangan qoidalarda hech qanday maqsad ko'zda tutilmagan.

Bu borada V.I. Samborskiy tavsiya qilgan qoida ancha diqqatga sazovor. Bu olimning ta'kidlashicha: «Sotsialistik korxonalar ishi iqtisodiy tahlilning metodi boshqaruv qarorlarini iqtisodiy asoslash maqsadida ular faoliyatini ko'rsatkichlar sistemasi orqali o'rganish uchun qo'llaniladigan usul va uslublar majmuidir»².

Haqiqatda bu qoidada ko'rsatkichlar sistemasidan foydalanish tavsiya qilinadi, tahlilning nima maqsadda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Yana e'tiborga molik tomoni shundaki, xo'jalik faoliyatini o'rganishda bir qancha usul va uslublardan foydalaniladi. Aynan ana shu uslublar majmuasi tahlil metodining qoidasiga kiritilishi, uning mazmunini yanada to'laroq ifodalash imkonini beradi. Biroq ushbu qoidada faqat sotsialistik, ya'ni ijtimoiy mulkka asoslangan korxonalar faoliyati inobatga olingan hamda yuqoridan turib boshqaruv usuliga moslashtirish ko'zda tutilgan. Bozor iqtisodiyoti ushbu

¹ Анализ, финансово-хозяйственной деятельности предприятий и (объединений): Учебник (Под.ред. В.А. Раевский). — М: Финансы и статистика, 1988.

² Каркоз.И.И. Самборский В.И. Теория экономического анализа. — Киев: Высшая школа, 1989.

tushunchalarni inkor qilib, bularga yangicha yondashishni talab qilmoqda. Xususan, endilikda xo‘jalik faoliyati tahlilining obyektini faqat sotsialistik korxonalar bo‘lmasdan, balki ko‘p mulkchilikka asoslangan korxonalaridir. Boshqaruvda esa yuqoridan turib emas, bevosita iqtisodiy jarayon sodir bo‘layotgan obyektga amalga oshirish lozimligi ko‘zda tutilmoqda va shunga amal qilinmoqda.

Ammo sotsialistik ishlab chiqarish munosabatlari sharoitida ham xo‘jalik faoliyati tahlili fanining metodiga ta‘rif berishda qaysi tuzum yoki qaysi mulk shaklidan qat‘i nazar amal qilinishi mumkinligini ko‘zda tutgan holda, to‘g‘ri yondoshgan mualliflar ham yo‘q emas. Jumladan, L.I. Karvchenko tahlil fanining metodiga quyidagicha ta‘rif beradi: «Xo‘jalik faoliyati tahlili metodi – iqtisodiy jarayonlarni talqin qilishga dialektik yondoshish, ish natijalarini obyektiv baholash, xo‘jalik yuritishning samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash va safarbar qilish, iqtisodiyotni optimal ravishda boshqarish qarorlarini qabul qilish uchun tegishli ma‘lumotlar yetkazib berish maqsadida korxonaning bo‘limlari va birlashmalari hamda xalq xo‘jaligining boshqa bo‘limlari ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa faoliyatlarini bir-biriga bog‘liq holda muntazam ravishda kompleks o‘rganishdir»¹.

Ushbu ta‘rifda korxonaning birlashmalarning mulk shakli, reja bajarilishi, yuqoridan nazorat qilinishi kabi masalalar ifoda etilmasdan tahlil fani metodining mazmuni kengroq yoritilgan. Biroq, shuni e‘tirof qilish kerakki, ushbu ta‘rifda tahlilning nima maqsadda amalga oshirilishi yaxshi yoritilishiga qaramasdan, uning qanday usullar bilan va qachon amalga oshirilishi ko‘rsatilmagan. Demak, tahlil fani metodining ta‘rifida bu masalalar o‘z ifodasini topmog‘i lozim.

Butun umrini, ijodini xo‘jalik faoliyati tahlili fanining shakllanishi va rivojlanishiga bag‘ishlagan olimlardan biri S.B. Baringols iqtisodiy tahlil fanining nazariy jihatdan erishgan yutuqlarini ilmiy jihatdan tahlil qilib, xo‘jalik faoliyati tahlili metodi to‘g‘risida quyidagicha xulosaga keladi: «Tahlil metodi xo‘jalikda rejalarning bajarilishiga va ularning dinamikasiga ta‘sir etuvchi alohida omillarni reja, hisob, hisobot va boshqa ma‘lumotlar manbayida ifodalangan ko‘rsatkichlarni maxsus usullar orqali hisoblash yo‘li bilan sistemali ravishda kompleks o‘rganish, aniqlash va umumlashtirish usulidir»².

Haqiqatda, ushbu qoidada tahlil metodining mazmuni o‘z ifodasini topqanday, chunki xo‘jalik faoliyatining barcha qirralari inobatga olingan, uning natijalari ma‘lumotlar manbayida ifodalanishi ko‘zda tutilgan va ularni o‘rganish, aniqlash va umumlashtirishda qo‘llaniladigan usullar ham ta‘kidlangan. Ammo ushbu qoidada barcha tahliliy ishlar qaysi maqsad uchun

¹ Карвченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания. – М.: Высшая школа. 1989.

² Барингольц С.Б. Экономической анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. – М.: Высшая школа, 1987.

amalgam oshirilishi, ularning nimaga asoslanishi, qanaqa ko'rsatkichlarda ifodalanishi ko'zda tutilmagan.

Bu kamchiliklar A.I. Merkushev va A.A. Merkushevlarning kitobida keltirilgan qoidada ancha bartaraf qilingan. Bu olimlar fikricha: «Tahlil metodi o'z predmetini har tomonlama o'rganish, bilish, umumlashtirish, aniqlash uchun qo'llaniladigan usul va uslublar sistemasidan foydalanish, qonunlar, ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik va xo'jalikdagi o'zgarishlarga ta'sir etuvchi obyektiv sabab (omillar)larni aniqlash, foydalanilmay qolgan ichki imkoniyat (rezerv)larni ochib berish va mavjud resurslardan xalq xo'jalik rejalarini bajarish maqsadida oqilona foydalanish, iqtisodiy tejamkorlikka amal qilish orqali uning rentabelligini oshirish, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini yanada o'stirishdan iboratdir»¹.

Ammo ushbu qoidada fanning predmeti va vazifalari ham uning metodi sifatida qaralmoqda. Xususan, obyektiv va subyektiv omillar, tahlilning predmetiga kirsa, ularning natija o'zgarishiga ta'sirini hisoblash, iqtisodiy tejamkorlikka amal qilish, rentabellikni oshirish, ijtimoiy ishlab chiqarishni yanada o'stirish kabilar uning vazifasiga kiradi. Shu tufayli bu boradagi ilmiy kuzatuvlar davom etmoqda. Bu ayniqsa bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan erkin iqtisodiyot sharoitda juda muhimdir.

Tahlil metodining shunday qoidasini yaratish lozimki, u obyektning yoki tuzumning o'zgarishi bilan o'zgarmaydigan bo'lsin, chunki har qanday fan, xususan xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani ham qaysi tuzumdan qat'i nazar o'zining nazariy jihatdan asoslangan metodiga ega bo'lishi lozim.

Bundan kelib chiqib, uzoq yillar o'tkazgan tadqiqotlar natijasida xo'jalik faoliyati tahlili metodining qoidasi (ta'rif)ini ishlab chiqishda uning birqancha talablarga javob berishi lozim degan xulosaga keldik. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) har qanday fan metodining nazariy asosi bo'lishi kerak;
- 2) unda nima o'rganilishi va uning qayerda ifodalanishi ko'rinib turmog'i lozim;
- 3) qayerni, qaysi obyektini va qaysi davrni o'z ichiga olishini ifodalashi darkor;
- 4) nima maqsadda amalga oshirilishi ko'rinib turishi kerak;
- 5) shu maqsadni amalga oshirish uchun nimalar qilinishi alohida ta'kidlanishi lozim.

Ana shu talabga javob beradigan qoida, xo'jalik faoliyati tahlili metodining mazmunini to'liq ifoda qiladi. Bu nazariy xulosadan kelib chiqib, iqtisodiy tahlil fanining metodiga quyidagicha ta'rif beriladi. «Iqtisodiy tahlilning metodi dialektik metodga asoslangan bo'lib, uning predmetini mokon va zamonda, axborotlar manbayida ifodalangan ko'rsatkichlar sistemasi asosida

¹ Меркушев А.И., Меркушев А.А. Анализ хозяйственной деятельности снабженческо-сбытовых организаций. — М.: Финансы и статистика, 1984.

har tomonlama kompleks o'rganish, mavjud ichki va tashqi imkoniyat (rezerv)larni aniqlash, obyektning samaradorligini oshirish, uning iqtisodiy qudratini yuksaltirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, boshqarishni takomillashtirish maqsadida qo'llaniladigan usullar majmuidan iboratdir».

Ushbu ta'rif iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlilga qo'yiladigan barcha nazariy va amaliy talablarga javob beradi.

3.2. Materialistik dialektika iqtisodiy tahlil metodining asosi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Iqtisodiy tahlilning metodi va metodologiyasini farqlash lozim. *Metod* deganda asosan shu fanning predmetini o'rganish usuli tushuniladi. *Metodologiya* deganda esa sodda qilib aytilganda, shu fanning predmetini o'rgatish usuli, o'rgatishda qo'llaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi tushuniladi. Iqtisodiy tahlilning metodologik asosi, ya'ni uni o'rgatishda qo'llaniladigan yondashuvlar turli yo'nalishda bo'lishi tabiiy. Shu tufayli ularni, eng avvalo, to'g'ri tasniflash lozim. Ularni o'rganishda qanday yondashishiga qarab ikki guruhga bo'lish mumkin:

- 1) o'rganilayotgan obyektga dialektika nuqtayi nazaridan yondashish.
- 2) o'rganilayotgan obyektga sistemali uzluksizlikni ta'minlagan holda yondashish.

Birinchi yondashish bo'yicha tahlil qilinsa, barcha iqtisodiy jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda, harakatda va doim o'zgarishda deb qarash lozim bo'ladi. Bundan kelib chiqib bo'lsa shuni ta'kidlash joizki, iqtisodiy jarayonlarni ifodalaydigan ko'rsatkichlar ham bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda va o'zgarishda deb qaraladi. Bu yondashuv, ayniqsa, natijaviy ko'rsatkichlarga omillar ta'sirini aniqlashda keng qo'llaniladi.

Ikkinchi yondashuv bo'yicha tahlil qilinganda o'rganilayotgan obyektning murakkab iqtisodiy jarayonlar majmuasidan iborat deb baholab, ularning barcha qismlari bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liqlikdaligidan kelib chiqib, ularni o'rganishda barcha jihatlarini tartibga solgan holda yaxlit xulosaga kelguncha qilinadigan hodisalarga uzluksiz ravishda muntazam ravishda yondashish lozimligini taqozo qiladi. Bunga o'rganilayotgan obyektning detallashtirish, sistemalashtirish (tartiblashtirish) va umumlashtirish orqali erishish mumkin.

3.3. Iqtisodiy tahlil metodologiyasining tavsifi

Induksiya va deduksiya kategoriyalari iqtisodiy tahlilning muhim metodologik asoslari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu kategoriyalar iqtisodiy tahlilning ketma-ketligini ta'minlaydi. Masalan, induksiya deganda o'rganilayotgan obyektning xususiylikdan umumiylikka qarab o'rganilishi tushuniladi. Bunga misol qilib mehnat unimdorligi tahlilini olish mumkin.

Unga vaqt nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, uni bir soatlik mehnat unimdorligi, bir kunlik, o'n kunlik, bir oylik, bir choralik, yarim yillik, to'qqiz oylik, bir yillik mehnat unimdorligi darajasigacha umumlashtirish mumkin. Yoki aynan ushbu ko'rsatkichni makon nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, oldin bir kishining mehnat unimdorligi, bir bo'linmaning mehnat unimdorligi va butun mehnat jamoasining umumiy mehnat unimdorligi darajasigacha o'rganish mumkin.

Deduksiya metodida tahlil qilinayotgan obyekt umumiylikdan xususiylik sari, ya'ni umumiy ko'rsatkichlardan xususiy (kichik) ko'rsatkichlarga qarab o'rganish tushuniladi. Bu usulga misol qilib birlashmada foyda rejasining bajarilishini keltirish mumkin. Ushbu ko'rsatkich oldin butun birlashma bo'yicha o'rganiladi, so'ngra uning alohida korxonalar (firma)lari bo'yicha, ularning alohida bo'linmalari bo'yicha ketma-ketlikda o'rganilib, umumiy natijaga qaysi bo'g'in va bo'linmalarining ijobiy yoki salbiy ta'sir qilganligi to'g'risida xulosa qilinadi.

Makon va zamon kategoriyalari ham iqtisodiy tahlilning muhim metodologik asoslaridan biridir. Zero, barcha iqtisodiy jarayonlar makonda (xo'jalik yurituvchi subyektda) ma'lum bir zamon doirasida (vaqt mobaynida) sodir bo'ladi. Shu tufayli zamonning o'tishi bilan makondagi natija o'zgaradi va uning teskarisi, ya'ni makonning o'zgarishi bilan zamon o'tgandan keyin natija boshqacha bo'lishi mumkin.

Masalan, makonga korxonalarni, ish joylarini, firma kabi xo'jalik yurituvchi subyektlarni misol qilib keltirish mumkin. Bular tahlilning obyekt bo'ladi. Zamon deganda esa ularning ma'lum bir hisobot davri tushuniladi. Makonda sodir bo'lgan jarayonlar ma'lum bir hisobot davri (zamon) o'tgach jamlanadi va umumlashtiriladi. Bu ham shu hisobot davrini tahlil qilish uchun ma'lumot manbasi bo'lib hisoblanadi.

Analiz va sintez. (Tahlil va umulashtirish) kategoriyasi ham iqtisodiy tahlilning metodologik asoslaridan biri hisoblanadi. Tahlil deganda bir butun yaxlit predmetni alohida bo'laklarga bo'lib o'rganish tushuniladi. Umumlashtirish (sintez)dan esa o'rganilayotgan obyekt to'g'risida yaxlit xulosaga kelish uchun foydalaniladi. Unda obyektning barcha bo'laklari bo'yicha chiqarilgan xulosalar umumlashtiriladi.

O'rganilayotgan obyekt yoki iqtisodiy jarayon haqida yaxlit va aniq xulosaga kelishi uchun u tahlil qilinadi va barcha xulosalar umumlashtiriladi. Tahlil bor joyda umumlashtirish, umumlashtirish uchun esa tahlil qilish lozim. Shu tufayli ushbu kategoriyalar bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda qaraladi. Ammo shuni e'tirof etish lozimki, tahlilning turi juda ko'p. U tabiatda, jamiyatda va inson tafakkurida sodir bo'ladigan jarayonlarni o'rganadi. Biz o'rganadigan tahlil iqtisodiy tahlilning faqat mikroiqtidod darajasiga mansub xolos. Demak, ko'rinib turibdiki, tahlil keng ma'noda qaralar ekan. Lekin bozorli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tahlil tahlillar tizimida muhim o'rin egallaydi.

Sabab va oqibat kategoriyasi ham bevosita iqtisodiy tahlilning metodologik asosi sifatida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy tahlilda natija va omillar tushunchasi mavjud. Iqtisodiy faoliyat natijasini ifoda etgan birorta ko'rsatkich natija ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Buni falsafiy jihatdan qaraydigan bo'lsak oqibatdir. Ammo shu oqibat o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi.

Uning zamirida birqancha sabablar bor. Bu sabablarni iqtisodiy tahlilda omillar deb qaraladi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (oqibat) birqancha omillarga, ya'ni xodimlar soni, ularning malakasi, mehnat unimdorligi, qo'llanilayotgan texnologik jarayoni, xomashyoning o'z vaqtida sifatli ta'minoti kabi omil (sabab)larga bog'liq.

Sabab oqibatga olib kelganidek, omillar ta'siri ham biror natijaga olib keladi. Ijobiy sabab yaxshi oqibat, ijobiy omil yuqori natijaga olib kelganidek, salbiy sabab yomon oqibatga, omillarning salbiy ta'siri natijaning pasayishiga olib keladi.

Shakl va mazmun kategoriyasi ham bevosita iqtisodiyotga, xususan, iqtisodiy tahlilga aloqador. Shaklning o'zgarishi mazmun o'zgarishiga, mazmunning o'zgarishi shakl o'zgarishiga olib keladi. Iqtisodiyotda ushbu bog'liqlik juda yorqin nomoyon bo'ladi. Masalan, ayollar sumkasining shakli chiroyli va chidamli bo'lishi uchun unga qimmatbaho materiallar, turli bezaklar ishlatiladi. Natijada uning mazmuni chidamliligi, narxining nisbatan qimmatligi bilan o'zgaradi. Yoki oddiy material o'rniga sifatli material ishlatib, uning mazmunini boyitish kerak bo'lsa, albatta shakli ham o'zgaradi. Shu jihatdan iqtisodiy tahlilda shakl va mazmun bir-biri bilan uzviy dialektik aloqada bo'lganligi bilan ham metodologik asos sifatida qo'llaniladi. Masalan, biror birlashma tarkibida korxonalar soni uning shaklini tashkil qilsa, ularning nima bilan shug'ullanishi, qanday texnologiya ishlatilishi, qanaqa kadrlar bilan ta'minlanganligi kabi jihatlar uning mazmunini tashkil qiladi.

Miqdor va sifat kategoriyasi ham iqtisodiy tahlilda ayniqsa iqtisodiy jarayonlar natijasini ko'rsatkichlarda ifodalashda keng qo'llaniladi. Ko'rsatkichlar mazmuni bo'yicha miqdor va sifat ko'rsatkichlariga bo'linadi. Masalan, korxonada band bo'lgan xodimlar soni miqdor ko'rsatkichi bo'lsa, ularning mehnat unimdorligi sifat ko'rsatkichidir. Korxonaning foydasi muhim natijaviy ko'rsatkich. Ammo u iqtisodiy mazmuni jihatidan miqdor ko'rsatkichi bo'lsa, rentabellik darajasi uning sifat ko'rsatkichidir. Yana boshqa bir misol. Jamoa xo'jaligining bir yilda yetishtirgan paxtasi 50,0 ming tonnani tashkil qildi. Bu miqdor ko'rsatkich. Uning 60 foizi birinchi nav, 20 foizi ikkinchi, 15 foizi uchinchi va 5 foizi to'rtinchi navga topshirildi. Bular paxtaning sifat ko'rsatkichlari. Yoki yana shu paxtadan sof tolaning chiqish miqdori 35 foizni tashkil qiladi. Bu ham uning sifat ko'rsatkichlariga misol bo'ladi.

Falsafiy kategoriyalar hayot inikosi. Iqtisodiy jarayonlar esa ishtimoiy hayotning bir bo'lagidir. Shu tufayli iqtisodiy jarayonlarni o'rganishga bog'ishlangan iqtisodiy tahlil shu falsafiy kategoriyalarga asoslanadi.

4-bob. IQTISODIY TAHLILDA QO‘LLANILADIGAN AN‘ANAVIY VA IQTISODIY MATEMATIK USULLAR

4.1. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan an‘anaviy usullar

Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullarni har qanday tarmoqda qo‘llash mumkin. Biz uni qurilish tashkilotlari misolida qarab chiqamiz. Ushbu sohada ham boshqa tarmoqlarda qo‘llaniladigan usullardan unchalik farq qilmaydi. Ammo ulardan foydalanishda qurilishga mos ko‘rsatkichlar ishlatiladi, xolos. Masalan, natija ko‘rsatkichi sanoatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bo‘lsa, savdoda tovar oboroti, qurilish tashkilotlarida esa qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi va h.k.

Ta’kidlash joizki, iqtisodiy tahlilda turli usullardan foydalaniladi. Bu haqda iqtisodiy adabiyotlarda turli qarashlar mavjud jumladan, G.V.Saviskaya iqtisodiy tahlilda 7 ta usuldan foydalanishni tavsiya qiladi. Bularga: zanjirli almashtirish, indeks usuli, farqli usul, nisbiy ko‘rsatkichli usul, teng taqsimlash va hissadorlik usuli, integral usul, logoriflash usullarini kiritishni tavsiya qilgan¹. N.V. Voytolovskiy, A.P. Kalinina va I.I. Mazurovalar tahriri ostida tayyorlangan darslikda ham 7 ta usuldan foydalanish tavsiya qilingan. Ammo ularning tarkibi oldingilarga nisbatan qisman farq qiladi. Masalan, ushbu mualliflar iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullarga: iqtisodiy-matematik modellashtirish, taqqoslash usuli, elliminirlash usuli, indeks usuli, zanjirli almashtirish, integral usul, ajratib ta’sir etuvchi omillarni aniqlash usullarini kiritgan². Ushbu yondoshuvning kamchiligi shundan iboratki, iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullarni an‘anaviy va iqtisodiy-matematik usullarga ajratmaydi va iqtisodiy-matematik usullarga bitta usul sifatida beradi. Haqiqatda esa ushbu guruh usullar o‘z ichiga bir qancha turlarni qamrab oladi³.

Olimlardan V.G. Kogdenko iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullarga 10 ta usulni kiritgan. Bular jumlasiga: taqqoslash usuli, gorizontall tahlil, vertikal tahlil, koeffitsientlar usuli, muvozanat usuli, omilli tahlil usuli, ekspertlarning baholash usuli, korrelyasiya-regressiya tahlili usuli, o‘rinlarni jamlash usuli, vaziyatli tahlil va prognozlash usullarini kiritishni tavsiya

¹ *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учеб. пособие. – Минск ООО «Новое знание» 2000.

² Комплексный экономический анализ предприятия / Под ред. Н.В. Войтоловского, А.П. Калининой, И.И. Мазуровой. – СПб.: Питер, 2009.

³ Masalan, A.V. Vaxabov, A.T. Ibrohimov va H.F. Eshonqulovlar o‘zlarining darsligida 6 ta usulni keltiradi va davomi borligini ta’kidlaydi: Vahabov A., Ibrohimov A., Ishanqulov H. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. – T.: Sharq, 2005.

qiladilar¹. Ushbu olimning qarashlarida ayrim noaniqliklarga yo‘l qo‘yilgan. Masalan, ushbu ro‘yxatga kiritilgan gorizontall tahlil va vertikal tahlillar tahlilning usullari emas, balki turlariga kiradi. Koeffitsiyentlar usuli tahlil usuli emas, balki ko‘rsatkichlarni xarakterlashda qo‘llaniladigan o‘lchov birliklaridan biri. Ishda korrelyasiya-regressiya tahlili usulini usul sifatida qarab prognozlashni ham alohida usul deb ko‘rsatilgan. Haqiqatda esa, korrelyasiya-regressiya tahlili usuli bilan prognozlashni amalga oshirish mumkin. Shuningdek, ushbu qarashda ham tahlil usullarida an’anaviy faqat tahlilga xos usullar ajratib ko‘rsatilmagan. Bir guruh mualliflar V.R. Bank, S.V. Bank, A.V. Taraskinalar² ham tahlil usullariga 17 ta usul borligini e’tirof etadilar. Bular jumlasiga funksional-qiymat tahlili usuli, SWOT tahlil usuli, «qisqa joyini» aniqlash usuli, ekspert usuli, evristik usul, ruhiy faollashtirish usuli, sifatiy usul, maqdoriy usul, indeks usuli, ajratib ta’sir etuvchi omillarni aniqlash usullarini, zanjirli almashtirish usuli, farqli usul, matematik usullar, nisbiy ko‘rsatkichli usul, moliyaviy holat tahlili usuli, gorizontall tahlil, trendli tahlil usullarini kiritishni tavsiya qilgan.

Ushbu guruhlariga kiritilgan usullarning bir qismi iqtisodiy tahlilning turlari va shakllariga (funktional-qiymat tahlili usuli, SWOT tahlil usuli, moliyaviy holat tahlili usuli, gorizontall tahlil, trendli tahlil usullari) kirs, bir qismi uning an’anaviy usullariga (ruhiy faollashtirish usuli, sifatiy usul, maqdoriy usul, matematik usullar) umuman dahli yo‘q.

Shuni e’tirof etish kerakki, iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullarning asosiy vazifasi natija o‘zgarishiga alohida omillarning ta’sirini hisoblash imkonini barishi kerak. Uning usullarini shu nuqtayi nazardan baholash maqsadga muvofiq. Xuddi shunday yondashuv M.Q. Pardayevning asarlarida uchratiladi³. Muallifning 2001-yilda nashr qilingan darsligida iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan an’anaviy usullarga 9 ta usulni kiritishni tavsiya qilgan. Bular jumlasiga: solishtirish usuli, muvozanat usuli, qayta hisoblash usuli, zanjirli almashtirish usuli, nisbiy miqdorlardan foydalanish usuli, indeks usuli, farqli usul, integral usul, kichik sonlardan foydalanish usullarini kiritishni tavsiya qilgan⁴.

Ushbu usullarning hammasi natija ko‘rsatkichiga omillar ta’sirini hisoblashga qaratilgan. Ammo yuqoridagi talabdan kelib chiqadigan bo‘lsak,

¹ Когденко В.Г. Экономический анализ. Учеб. Пособие. – М.: ЮНИТИ. ДАНА, 2009.

² Банк В.Р., Банк С.В., Тараскина А.В. Финансовый анализ: учеб. Пособие. – М.: Проспект, 2009.

³ М.К. Pardayev. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. Samarqand. “Zarafshon” nashriyoti, 2001. М.К. Pardayev, В.И. Isroilov. Iqtisodiy tahlil. 1-qism. Т.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi nashriyot uyi, 2001. М.К. Pardayev, I.T. Abdukarimov, В.И. Isroilov. Iqtisodiy tahlil. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Mehnat, 2004.

⁴ М.К. Pardayev. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. Samarqand. «Zarafshon» nashriyoti, 2001.

solishtirish usulini uning an'anaviy usullariga kiritishga hojat yo'q. Ayrim tahlilga oid adabiyotlarda alohida usullarga to'xtalmagan. Masalan, S.V. Goliskayaning¹ kitobida bu haqda umuman eslatilgan emas.

Oxirgi paytlarda tahlilga oid nashr qilingan adabiyotlarni nazariy jihatdan o'rganib shunday xulosaga kelishi mumkin, qurilish tashkilotlari uchun iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullarga 9 ta usul kiritilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bular 4.1-rasmda o'z aksini topgan.

Ushbu usullarning har birini qo'llanilishini nazariy jihatdan qarab chiqiladi. Bulardan biri muvozanat usulidir.

Muvozanat usulida ko'rsatkichlarning muvozanati saqlangan bo'lishi lozim. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Yb + Ich = A + Tch + Yo.$$

Ushbu formuladan bizga kerak ko'rsatkichni natija sifatida qabul qilib olish mumkin. U holda qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi (A) quyidagilarga teng bo'ladi:

$$A = Yb + Ich - Tch - Yo.$$

Bunda:

Yb – yil boshidagi qurilish-materiallari qoldig'i;

4.1-rasm. Qurilish tashkilotlarida iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan usullar tizimi.

¹ Галицкая С.В. Финансовый менеджмент. Финансовый анализ. Финансы предприятий: учебное пособие. – М.: Эксмо, 2008.

Ich – hisobot davrida bajarilgan qurilish-materiallarining hajmi;
Tch – hisobot davri davomida turli chiqimlar (yaroqsiz qurilish materiallari, singan, chirigan materiallar kabilar);
Yo – yil oxiridagi qurilish-materiallari qoldig‘i.
 Ushbu formulaga asosan natija ko‘rsatkichining o‘zgarishi to‘rtta omillar ta‘siriga bog‘liq. Ularning ta‘sirini aniqlash uchun quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin (4.1-jadval).

4.1-jadval

Muvozanat usulidan foydalanib natija ko‘rsatkichining o‘zgarishiga alohida to‘rtta omilning ta‘sirini aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A = Yb_r + Ich_r - Tch_r - Yo_r$
Natijaning o‘zgarishiga birinchi omil ta‘siri (ΔA_n)	$\pm \Delta A_{yb} = Yb_x - Yb_r$
Natijaning o‘zgarishiga ikkinchi omil ta‘siri (ΔA_d)	$\pm \Delta A_{ich} = Ich_x - Ich_r$
Natijaning o‘zgarishiga uchinchi omil ta‘siri (ΔA_g)	$\pm \Delta A_{tch} = Tch_x - Tch_r$
Natijaning o‘zgarishiga to‘rtinchi omil ta‘siri (ΔA_z)	$\pm \Delta A_{yo} = Yo_x - Yo_r$
Barcha omillar ta‘siri	$\Delta A = \Delta A_{yb} \pm \Delta A_{ich} \pm \Delta A_{tch} \pm \Delta A_{yo}$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Natija o‘zgarishiga omillar ta‘sirini aniqlashda qo‘llaniladigan qayta hisoblash usulining qo‘llanilishini ko‘rsatib berish uchun natija o‘zgarishining ikkita omil bilan bog‘liqligida qarab chiqamz. Buning uchun qurilish-montaj ishlarining hajmi (*A*) quruvchilar soni (*n*) va mehnat unumdorligining (*d*) ko‘paytmasiga tengligini ifodalovchi formuladan foydalaniladi:

$$A = n \cdot d.$$

Natija o‘zgarishiga shu ikkita omilning ta‘sirini qayta hisoblash usuli bilan aniqlash uchun 4.2-jadvalni tavsiya qilamiz.

Natija o‘zgarishiga omillar ta‘sirini aniqlashda qo‘llaniladigan qayta hisoblash usul ham natija bilan omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘paytirish bo‘lganda va ularning soni ikkitadan ko‘p bo‘lmagan taqdirda qo‘llanilishi mumkin. Natija o‘zgarishiga ikkita omil ta‘sir qilganda va ular o‘rtasidagi bog‘liqlik kasirli bo‘lgandagi bog‘liqlik:

$$A = n/d \cdot 100.$$

**Natija o'zgarishiga ikkita omilning ta'sirini qayta hisoblash usuli
bilan aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 / d_0$
Natijaning qayta hisoblangan miqdori (Aqh)	$A_{qh} = n_1 / d_0$
Natijaning haqiqiy miqdori (Ah)	$A_1 = n_1 / d_1$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = A_{qh} - A_0 = (n_1 / d_0) - (n_0 / d_0)$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = A_1 - A_{qh} = (n_1 / d_1) - (n_1 / d_0)$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotlarida aktivlar rentabellik darajasi;

n – qurilish tashkilotining sof foydasi;

d – qurilish tashkilotida aktivlarning o'rtacha yillik qiymati.

Ushbu formula bo'yicha natija o'zgarishiga alohida omillar ta'sirining yechimini 4.3-jadvalda ko'rish mumkin.

**Natija o'zgarishiga alohida omillar ta'sirini qayti hisoblash
usuli bilan aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0$
Natijaning qayta hisoblangan miqdori (Aqh)	$A_{qh} = n_1 \cdot d_0$
Natijaning haqiqiy miqdori (Ah)	$A_1 = n_1 \cdot d_1$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = A_{qh} - A_0 = (n_1 \cdot d_0) - (n_0 \cdot d_0)$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = A_1 - A_{qh} = (n_1 \cdot d_1) - (n_1 \cdot d_0)$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Iqtisodiy tahlilda juda ko'p va keng qo'llaniladigan an'anaviy usullardan biri **zanjirli almashtirish usulidir**. Ushbu usul ham natija o'zgarishiga uchta va undan ko'p omillar ta'sir qilgan paytda va ular o'rtasidagi bog'liqlik funksional bo'lganda qo'llaniladi. Natijaning to'rtta omil bilan funksional bog'liqligi va ular o'rtasidagi bog'liqlik ko'paytiruv bo'lgandagi holatni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$A = n \cdot d \cdot g \cdot z.$$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotining bajargan qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi;

n – qurilish tashkilotida band bo'lgan xodimlar soni;

d – qurilish tashkilotida ish haqi samaradorligi;

g – bir ish kuniga to'g'ri keladigan ish haqi;

z – bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha ish haqi.

Ushbu mehnat ko'rsatkichlari bilan bog'liq omillarning qurilish tashkilotlarida bajarilgan qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmiga ta'sirini aniqlash usuli 4.4-jadvalda keltirilgan.

4.4-jadval

Mehnat ko'rsatkichlari bilan bog'liq omillarning qurilish tashkilotlarida bajarilgan qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi o'zgarishiga ta'sirini aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
A ning birinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_n)	$A_n = n_1 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Birinchi omil ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = A_n - A_0$
A ning ikkinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_d)	$A_d = n_1 \cdot d_1 \cdot g_0 \cdot z_0$
Ikkinchi omil ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = A_d - A_n$
A ning uchinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_g)	$A_g = n_1 \cdot d_1 \cdot g_1 \cdot z_0$
Uchinchi omil ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g = A_g - A_d$
A ning to'rtinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_z)	$A_z = n_1 \cdot d_1 \cdot g_1 \cdot z_1$
To'rtinchi omil ta'siri (ΔA_z)	$\Delta A_z = A_z - A_g$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g \pm \Delta A_z$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Yuqorida zanjirli almashtirish usulini natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik ko'paytirish bo'lgandagi holati ko'rib chiqildi. Ushbu usul natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik kasirli bo'lganda ham qo'llaniladi.

Bunga quyidagi bog'liqlikni misol tariqasida keltirishi mumkin. Natija o'zgarishining uchta omil bilan bog'liqligi kasirli bo'lganda:

$$A = \frac{n}{d + g}.$$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotlarida ishlab chiqarish fondlari rentabelligi;

n – sof foyda summasi;

d – asosiy vositalarning o'rtacha qiymati;

g – aylanma mablag'lar (joriy aktivlar)ning o'rtacha qiymati.

Natija o'zgarishiga ushbu omillarning ta'sirini zanjirli almashtirish usulini qo'llagan holda aniqlanish yo'llarini 4.5-jadvalda keltirilgan.

Zanjirli almashtirish usuli ko'p hollarda qo'llaniladi. Navbatdagi holat natija o'zgarishiga to'rtta kasirli omillar ta'sir qilgandagi va turli arifmetik amallar qo'llanilgandagi bog'liqlik paytida qo'llanilishi keltirilgan.

Bu quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$A = \frac{n \cdot e}{d + g}.$$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotining ishlab chiqarish fondlari samaradorligi;

4.5-jadval

Natija o'zgarishiga ushbu omillarning ta'sirini zanjirli almashtirish usulini qo'llagan holda aniqlanish

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = \frac{n_0}{d_0 - g_0}$
A ning birinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_n)	$A_n = \frac{n_1}{d_0 + g_0}$
Birinchi omil ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = A_n - A_0 = \frac{n_1}{d_0 + g_0} - \frac{n_0}{d_0 + g_0}$
A ning ikkinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_d)	$A_d = \frac{n_1}{d_1 - g_0}$

Ikkinchi omil ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_n = A_n - A_0 = \frac{n_1}{d_0 + g_0} - \frac{n_0}{d_0 + g_0}$
A ning uchinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_g)	$A_g = \frac{n_1}{d_1 + g_1}$
Uchinchi omil ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g = A_g - A_d = \frac{n_1}{d_1 + g_1} - \frac{n_1}{d_1 + g_0}$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A_n = A_1 - A_0$

- n – qurilish tashkilotida band bo'lgan xodimlar soni;
 e – qurilish tashkilotida mehnat unumdorligi darajasi;
 d – asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati;
 g – aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymati.

Qurilish tashkilotining ishlab chiqarish fondlari samaradorligining o'zgarishiga ikkita omilning ko'paytmasi, ya'ni qurilish tashkilotida band bo'lgan xodimlar soni va qurilish tashkilotida mehnat unumdorligi darajasining ko'paytmasini, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati yig'indisiga bo'lingan holda aniqlanadigan bog'liqlik bo'yicha alohida omillar ta'sirini hisoblash usuli 4.6-jadvalda yoritilgan.

Omili tahlil usullaridan biri **indeks usuli** hisoblanadi. Ushbu usul ham natija o'zgarishiga alohida omillar ta'sirini aniqlashda qo'llaniladi. Ushbu usulning bir qancha afzalliklari mavjud. Birinchidan, bitta hisob-kitob bilan omillar ta'sirining ham nisbiy ham mutlaq miqdordagi ta'siri aniqlanadi. Ikkinchidan, natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik funksional bo'lganda omillar sonidan qat'i nazar ushbu usuldan foydalanish mumkin. Quyida natija o'zgarishiga ikkita omil ta'sir qilgandagi bog'liqlikning formulasi keltirilgan:

$$A = g \cdot p.$$

Bunda A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotlari ish hajmi (qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi);

- g – qurilish tashkilotida band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni;
 p – qurilish tashkilotining mehnat unumdorligi.

Natija o'zgarishiga alohida omillarning ta'sirini integral usulini qo'llab aniqlash yo'llari 4.7-jadvalda keltirilgan.

**Qurilish tashkilotining ishlab chiqarish fondlari samaradorligining
o'zgarishiga to'rtta omilning ta'sirini aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = \frac{n_0 \cdot e_0}{d_0 + g_0}$
A ning birinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_n)	$A_n = \frac{n_1 \cdot e_0}{d_0 + g_0}$
Birinchi omil ta'siri	$\Delta A_n = A_n - A_0 = \frac{n_1 \cdot e_0}{d_0 + g_0} - \frac{n_0 \cdot e_0}{d_0 + g_0}$
A ning ikkinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_e)	$A_e = \frac{n_1 \cdot e_1}{d_0 - g_0}$
Ikkinchi omil ta'siri	$\Delta A_e = A_e - A_n = \frac{n_1 \cdot e_1}{d_0 + g_0} - \frac{n_1 \cdot e_0}{d_0 + g_0}$
A ning uchinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_d)	$A_d = \frac{n_1 \cdot e_1}{d_1 + g_0}$
Uchinchi omil ta'siri	$\Delta A_d = A_d - A_e = \frac{n_1 \cdot e_1}{d_1 + g_0} - \frac{n_1 \cdot e_1}{d_0 + g_0}$
A ning uchinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_g)	$A_g = \frac{n_1 \cdot e_1}{d_1 + g_1}$
To'rtinchi omil ta'siri	$\Delta A_g = A_g - A_d = \frac{n_1 \cdot e_1}{d_1 + g_1} - \frac{n_1 \cdot e_1}{d_1 + g_0}$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A_d = A_d - A_n$

Omili tahlilda qo'llaniladigan **indeks usulining** yana bir muhim jihati, natijaga omillar ta'siri funksional bo'lsa, omillarning sonidan qat'i nazar qo'llanilishi mumkin. Quyida natija o'zgarishining to'rtta omil bilan funksional bog'liq bo'lgandagi holati keltirilgan:

$$A = n \cdot d \cdot g \cdot z.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar samaradorligi;

p – qurilish tashkilotlari xarajatlari rentabelligi;

d – bir xodim (quruvchi)ga to'g'ri keladigan xarajatlar miqdori;

g – qurilish tashkilotlari asosiy vositalari faol qismining quruvchilar bilan ta'minlanganligi;

Natija o'zgarishiga alohida omillarning ta'sirini integral usulini qo'llab aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = \sum g_0 \cdot p_0$
Natijaning birinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_g)	$A_0 = \sum g_1 \cdot p_0$
Birinchi omil ta'siri indeksda (I_g)	$I_g = \sum g_1 \cdot p_0 / \sum g_1 \cdot p_0$
Birinchi omil ta'siri mutlaq miqdorda	$\Delta A_g = \sum g_1 \cdot p_0 - \sum g_0 \cdot p_0$
Natijaning birinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_p)	$A_p = \sum g_1 \cdot p_1$
Ikkinchi omil ta'siri indeksda (I_p)	$I_p = \sum g_1 \cdot p_1 - \sum g_1 \cdot p_0$
Ikkinchi omil ta'siri	$\Delta A_p = \sum g_1 \cdot p_1 - \sum g_1 \cdot p_0$
Barcha omillar ta'siri	$I_{gp} = I_g \cdot I_p$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 \pm A_0$

z – asosiy vositalar faol qismining umumiy asosiy vositalardagi hisasi.
Ushbu omillarning natija ko'rsatkichi o'zgarishiga ta'sirini indeks usuli bilan aniqlash yo'llari 4.8-jadvaljadvalda keltirilgan.

Xuddi shunday bog'liqlikning indeks usulini qo'llab, har bir ko'rsatkichning individual indeksini hisoblash yo'li bilan ham natija o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sirini hisoblash mumkin. Quyidagi formulada natija o'zgarishining to'rtta omil bilan funksional bog'liq bo'lgandagi holati ko'rsatilgan:

$$A = n \cdot d \cdot g \cdot z.$$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotlarida aylanma mablag'lar samaradorligi;

p – qurilish tashkilotlari asosiy vositalari samaradorligi;

d – quruvchilarning qurollangnlik darajasi;

g – qurilish materiallarining quruvchilar (xodimlar) bilan ta'minlanganligi;

z – qurilish materiallarining umumiy aylanma mablag'lardagi hissai.

**Natija ko'rsatkichi o'zgarishiga to'rtta omilning ta'sirini
indeks usuli bilan aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Natijaning birinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_n)	$A_n = n_1 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Birinchi omil ta'siri indeksda (I_{An})	$I_{An} = A_n / A_0$
Birinchi omil ta'siri mutlaq miqdorda (ΔA_n)	$I_{An} = A_n - A_0$
Natijaning ikkinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_d)	$A_n = n_1 \cdot d_1 \cdot g_0 \cdot z_0$
Ikkinchi omil ta'siri indeksda (I_{Ad})	$I_{Ad} = A_d / A_n$
Ikkinchi omil ta'siri mutlaq miqdorda	$\Delta A_d = A_d - A_n$
Natijaning uchinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_g)	$A_g = n_1 \cdot d_1 \cdot g_1 \cdot z_0$
Uchinchi omil ta'siri indeksda (ΔA_g)	$I_{Ag} = A_g / A_d$
Uchinchi omil mutlaq miqdorda (A_g)	$\Delta A_g = A_g - A_d$
Natijaning to'rtinchi omil o'zgarishi bilan qayta hisoblangan miqdori (A_z)	$A_z = n_1 \cdot d_1 \cdot g_1 \cdot z_1$
To'rtinchi omil ta'siri indeksda (I_{Az})	$I_{Az} = A_z / A_g$
To'rtinchi omil ta'siri mutlaq miqdorda (ΔA_z)	$\Delta A_z = A_z - A_g$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = I_{An1} \cdot I_{Ad} \cdot I_{Ag} \cdot I_{Az}$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 / A_0$

Ushbu formulaga asosan natija ko'rsatkichining o'zgarishiga to'rtta omilning ta'sirini individual indeksni qo'llab yechish yo'lini ko'rib chiqamiz (4.9-jadval).

4.9-jadval

Natija o'zgarishiga bar qancha omillar ta'sirining individual indeksni qo'llab yechish usuli

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$I_a = i_n \cdot i_d \cdot i_g \cdot i_z$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = (A_z \cdot i_n) - A_0$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = (A \cdot i_n \cdot i_d) - (A_0 \cdot i_n)$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g = (A_0 \cdot i_n \cdot i_d \cdot i_g) - (A_0 \cdot i_n \cdot i_d)$
Natija o'zgarishiga to'rtinchi omilning ta'siri (ΔA_z)	$\Delta A_z = (A_0 \cdot i_n \cdot i_d \cdot i_g \cdot i_z) - (A_0 \cdot i_n \cdot i_d \cdot i_g)$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g \pm \Delta A_z$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Iqtisodiy tahlilda keng qo'llaniladigan usullardan biri farqli usuldir. Ushbu usul natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik miqdori mutlaq bo'lganda ham, nisbiy o'lcham paytida ham qo'llaniladi. Natija o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar miqdori mutlaq bo'lganda va ular o'rtasidagi bog'liqlik ko'paytirish bilan ifodalanganda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$A = n \cdot d \cdot g \cdot z.$$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkiloti tomonidan bajarilgan qurilish-montaj ishlari hajmi;

p – qurilish tashkilotlari aylanma mablag'lari o'rtacha yillik qiymati;

d – qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar samaradorligi;

g – qurilish materiallarining asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi;

z – qurilish materiallarining umumiy aylanma mablag'lardagi hisyasi.

Ushbu omillarning natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkiloti tomonidan bajarilgan qurilish-montaj ishlari hajmiga ta'sirini farqli usul bilan aniqlash uchun 4.10-jadvalda keltirilgan hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, farqli usuldan natija o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar miqdori nisbiy bo'lganda ham foydalaniladi. Natijaning to'rtta omil bilan funksional bog'liqligining formulasi:

**Qurilish tashkiloti tomonidan bajarilgan qurilish-montaj
ishlari hajmiga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini farqli usul bilan
aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = (n_1 \cdot n_0) \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = n_1 \cdot (d_1 \cdot d_0) \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri (ΔA_g)	$A_g = n_1 \cdot d_1 \cdot (g_1 \cdot g_0) \cdot z_0$
Natija o'zgarishiga to'rtinchi omilning ta'siri (ΔA_z)	$A_z = n_1 \cdot d_1 \cdot g_1 \cdot (z_1 \cdot z_0)$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g \pm \Delta A_z$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

$$A = n \cdot d \cdot g \cdot z.$$

Bunda:

A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotining umumiy rentabellik ko'rsatkichi;

p – qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar rentabelligi;

d – qurilish tashkilotlari xarajatlarning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi;

g – qurilish materiallarida xarajatlarning daromadlardagi hissasi;

z – qurilish tashkilotlarida qurilish-montaj ishlari hajmining daromadligi.

Ushbu omillar ham qurilish tashkilotining umumiy rentabellik ko'rsatkichi bilan bevosita funksional bog'liq. Ularning natija o'zgarishiga ta'sirini har bir omilning nisbiy farqini aniqlash yo'li bilan hisoblash mumkin. Buning uchun har bir omilning ta'siri aniqlanganda shu omilning nisbiy farqini, ya'ni o'zgarish sur'atini natija ko'rsatkichining rejadagi (asos yilidagi) miqdoriga ko'paytirib 100 ga bo'linadi. Xuddi shu tarzda barcha omillar ta'siri ketma-ket holatda aniqlanadi. Masalan, birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta A_n = \frac{A_0 \cdot \Delta n\%}{100}.$$

Ikkinchi omilning natija o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun natijaning rejadagi (asos yilidagi) miqdoriga birinchi omilning nisbiy farqi qo'shiladi va ikkalasining yig'indisi ikkinchi omilning nisbiy farqiga ko'paytirilib

yuzga bo‘linadi. Shu tariqa boshqa omillar ta’siri ham hisoblanadi. Buni quyidagi formula bilan amalga oshirish mumkin:

$$\Delta Ad\% = \frac{(A_0 + \Delta An) \cdot \Delta d\%}{100}.$$

Ushbu omillar ta’siri natija o‘zgarishiga qanday bo‘lganligini aniqlash uchun quyidagi 4.11-jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz.

4.11-jadval

Natija ko‘rsatkichi o‘zgarishiga alohida omillar ta’sirini, ularning nisbiy farqini aniqlash yo‘li bilan hisob-kitob qilish usuli

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Birinchi omilning nisbiy farqi ($\Delta n\%$)	$\Delta n\% = \frac{(n_0 - n_1) \cdot 100}{n_0}$
Ikkinchi omilning nisbiy farqi ($\Delta d\%$)	$\Delta d\% = \frac{(d_1 - d_0) \cdot 100}{d_0}$
Uchinchi omilning nisbiy farqi ($\Delta g\%$)	$\Delta g\% = \frac{(g_1 - g_0) \cdot 100}{g_0}$
To‘rtinchi omilning nisbiy farqi ($\Delta z\%$)	$\Delta z\% = \frac{(z_1 - z_0) \cdot 100}{z_0}$
A ning o‘zgarishiga birinchi omil ta’siri (ΔA_n)	$\Delta A_n\% = \frac{A_0 \cdot \Delta n\%}{100}$
A ning o‘zgarishiga ikkinchi omil ta’siri (ΔA_d)	$\Delta A_d\% = \frac{(A_0 + \Delta An) \cdot \Delta d\%}{100}$
A ning o‘zgarishiga uchinchi omil ta’siri (ΔA_g)	$\Delta A_g\% = \frac{(A_0 + \Delta An + \Delta Ad) \cdot \Delta g\%}{100}$
A ning o‘zgarishiga to‘rtinchi omil ta’siri (ΔA_z)	$\Delta A_z\% = \frac{(A_0 + \Delta An + \Delta Ad + \Delta Ag) \cdot \Delta z\%}{100}$
Barcha omillar ta’siri	$\Delta A = \Delta A_n\% \pm \Delta A_d\% \pm \Delta A_g\% \pm \Delta A_z\%$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Farqli usulni qo'llash bo'yicha bir qancha variantlar mavjud. Navbatdagi usullardan biri har bir omilning rejasining bajarilishidan foydalangan holda aniqlash usulidir. Reja bajarilishining miqdori olinganda qo'llaniladigan farqli usulni qo'llash quyidagicha amalga oshiriladi.

Natijaning to'rtta omil bilan bog'liqligi, odatdagidek formula bilan ifodalanadi:

$$A = n \cdot d \cdot g \cdot z.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkiloti iqtisodiy salohiyati samaradorligi;

p – qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar samaradorligi;

d – qurilish tashkilotlarida xodimlarning qurollanganlik darajasi;

g – qurilish materiallarida aylanma mablag'larning xodimlar bilan ta'minlanganligi;

z – qurilish tashkilotlarida aylanma mablag'larning iqtisodiy salohiyatdagi hissasi.

Natija o'zgarishiga har bir omil rejasining bajarilishidan foydalangan holda aniqlash uchun har bir omilning reja bajarilishini (asos yiliga nisbatan o'zgarish sur'atini) hisoblab olamiz. Ushbu omilning natija o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun natijaning rejadagi miqdorini shu omil rejasining bajarilishidan 100ni ayirib, chiqqan natijani yana 100 ga bo'lamiz. Ushbu holatda birinchi omilning natijaga ta'sirini hisoblash usuli quyidagi formulada keltirilgan:

$$\Delta An\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta n\% - 100)}{100}.$$

Natijaga ikkinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun natijaning rejadagi miqdorini ikkinchi omil rejasining bajarilishidan birinchi omil reja bajarilishini ayirib, chiqqan natijani yana 100 ga bo'lamiz. Buning uchun quyidagicha formuladan foydalaniladi:

$$\Delta Ad\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta d\% - \Delta n\%)}{100}.$$

Xuddi shunday ketma-ketlikda boshqa omillar ta'siri ham aniqlanadi. Masalan, natijaga uchinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun natijaning rejadagi miqdorini uchinchi omil rejasining bajarilishidan ikkinchi omil rejasining bajarilishi ayrilib, chiqqan natijani yana 100 ga bo'lamiz. Buning uchun esa quyidagicha formuladan foydalanish tavsiya qilinadi:

$$\Delta Ag\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta g\% - \Delta d\%)}{100}.$$

Xuddi shunday tartibda to'rtinchi omilning ham ta'siri aniqlanadi. Bularni hisoblash yo'llari 4.12-jadvalda jamlangan.

**Natija o'zgarishiga har bir omil rejasining bajarilishidan
foydalangan holda aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0 \cdot z_0$
Birinci omil bo'yicha rejaning bajarilishi ($\Delta n\%$)	$\Delta n\% = \frac{(n_1) \cdot 100}{n_0}$
Ikkinchi omil bo'yicha rejaning bajarilishi ($\Delta d\%$)	$\Delta d\% = \frac{(d_1) \cdot 100}{d_0}$
Uchinchi omil bo'yicha rejaning bajarilishi ($\Delta g\%$)	$\Delta g\% = \frac{(g_1) \cdot 100}{g_0}$
To'rtinchi omil bo'yicha rejaning bajarilishi ($\Delta z\%$)	$\Delta z\% = \frac{(z_1) \cdot 100}{z_0}$
A ning o'zgarishiga birinchi omil ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta n\% - 100)}{100}$
A ning o'zgarishiga ikkinchi omil ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta d\% - \Delta n\%)}{100}$
A ning o'zgarishiga uchinchi omil ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta g\% - \Delta d\%)}{100}$
A ning o'zgarishiga to'rtinchi omil ta'siri (ΔA_z)	$\Delta A_z\% = \frac{A_0 \cdot (\Delta z\% - \Delta g\%)}{100}$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_{n\%} \pm \Delta A_{d\%} \pm \Delta A_{g\%} \pm \Delta A_{z\%}$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Integral usul ham iqtisodiy tahlilda oxirgi paytlarda keng qo'llanilmoqda. Undan foydalanish natija o'zgarishiga ikkita omil ta'sir qilganda va ular o'rtasida ko'paytiruv bo'lganda juda qulay. Omillar bilan natija o'rtasidagi bog'liqlik ikkita bo'lganda integral usulning bir qancha variantlaridan foydalanish mumkin. Jumladan, natija o'zgarishining ikkita omil bilan bog'liq bo'lgan holatda omillar ta'sirini hisoblashning birinchi varianti.

$$A = n \cdot d.$$

Bunda: A – natija ko‘rsatkichi, ya’ni qurilish tashkilotida ish haqi fondi;

p – qurilish tashkilotida xodimlar soni;

d – qurilish tashkilotida xodimlarning o‘rtacha ish haqi.

Ushbu omillarning natija o‘zgarishiga ta’sirini hisoblash usullari 4.13-jadvalda jamlangan.

4.13-jadval

**Natija o‘zgarishiga ikkita omilning ta’sirini integral usul
(1-variant) bilan aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0$
Birinchi omil bo‘yicha rejaning bajarilishi ($\Delta n\%$)	$\Delta A_n = 0,5 \cdot \Delta n_1 (d_0 + d_1)$
Ikkinchi omil bo‘yicha rejaning bajarilishi ($\Delta d\%$)	$\Delta A_d = 0,5 \cdot \Delta d_1 (n_0 + n_1)$
Barcha omillar ta’siri	$\Delta A = \Delta A_{n\%} \pm \Delta A_{d\%}$
Tekshirish	$\Delta A = \Delta A_1 - A_0$

Omillar bilan natija o‘rtasidagi bog‘liqlik ikkita bo‘lganda integral usulning 2-variantini qo‘llab yechish mumkin. Masalan, natija o‘zgarishining ikkita omil bilan bog‘liqligi quyidagicha shaklga ega.

Bunda: A – natija ko‘rsatkichi, ya’ni qurilish tashkilotida qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi;

p – qurilish tashkilotida xodimlar soni;

d – qurilish tashkilotida mehnat unumdorligi.

Integral usulining ikkinchi varianti birinchi usulga nisbatan bir muncha murakkabroq. Ammo natija o‘zgarishiga omillar ta’sirini aniq ifodalashligi bo‘yicha ancha afzalliklarga ega.

Natija o‘zgarishiga birinchi omilning ta’sirini aniqlash uchun shu omilning farqi olinadi va uni ikkinchi omilning rejadagi (asos yilidagi) miqdoriga ko‘paytiriladi hamda shu ikki omilning farqli ko‘paytmasining 2 ga bo‘lingan miqdori qo‘shiladi.

Buning uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta A_n = \Delta n \cdot d_r + 1/2(d_0 + d_1).$$

Ikkinchi omil ta’sirini aniqlash ham shu tariqa hisoblanadi. Faqat ikkinchi omilning farqiga birinchi omilning rejadagi (asos yilidagi) miqdori ko‘paytirib olinadi va ikkita omil farqlarining ko‘paytmasining 2 ga bo‘linganligini qo‘shiladi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin (4.14-jadval):

**Natija o'zgarishiga ikkita omiling ta'sirini integral usul
(2-variant) bilan aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori ($\Delta n\%$)	$A_0 = n_0 \cdot d_0$
Birinci omil bo'yicha rejaning bajarilishi	$\Delta A_n = \Delta n \cdot dr + 1/2(\Delta n + \Delta d)$
Ikkinchi omil bo'yicha rejaning bajarilishi ($\Delta d\%$)	$\Delta A_d = \Delta d \cdot nr + 1/2(\Delta n \cdot \Delta d)$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Integral usuldan iqtisodiy tahlilda keng foydalanish mumkin. Jumladan natija o'zgarishi uchta omil bilan bog'liq bo'lgan paytda ham foydalanish mumkin. Buning uchun quyidagi bog'liqlikni misol qilib keltiramiz:

$$A = n \cdot d \cdot g.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkiloti iqtisodiy salohiyati samaradorligi;

p – qurilish tashkilotlarida aktivlar samaradorligi;

d – o'z mablag'larining aktivlar bilan ta'minlanganlik darajasi;

g – qurilish materiallarida aktivlarning iqtisodiy salohiyat tarkibidagi hissasi.

Ushbu omillarning natija o'zgarishiga ta'sirini hisoblash usullari ham omillarning ketma-ketlik tamoyiliga asoslanadi. Mazkur omillarni aniqlash usullari 4.15-jadvalda keltirilgan.

**Natija o'zgarishiga uchta omilning ta'sirini integral usulini
qo'llab aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri ($\Delta n\%$)	$\Delta A_n = 0,5 \cdot \Delta n(d_0g_1 + d_1g_0) + \frac{1}{3} \Delta n \Delta d \Delta z$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri ($\Delta d\%$)	$\Delta A_d = 0,5 \cdot \Delta d(n_0g_1 + n_1g_0) + \frac{1}{3} \Delta n \Delta d \Delta z$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri ($\Delta g\%$)	$\Delta A_g = 0,5 \cdot \Delta g(n_0g_1 + n_1g_0) + \frac{1}{3} \Delta n \Delta d \Delta z$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Integral usuldan natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik kasr bilan ifodalanganda ham foydalanish mumkin. Natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik kasirli bo'lib, ularning soni ikkita bo'lgandagi holatni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$A = \frac{n}{d}.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkiloti xarajatlari samaradorligi;

p – qurilish tashkilotlarida bajarilgan qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi;

d – qurilish tashkilotlarida shu hisobot yilida qilingan xarajatlari summasi.

Bu holda natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun birinchi va ikkinchi omillar farqining nisbatini ikkinchi omil indeksining logorifmiga ko'paytiriladi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta An = \frac{\Delta n}{\Delta d} \cdot \ln \left| \frac{d_1}{d_0} \right|.$$

Natija o'zgarishiga ikkinchi omil ta'sirini aniqlash uchun esa natijaning umumiy farqidan birinchi omilning yuqorida ko'rsatilgan usul bilan aniqlangan ta'siri ayrilishi kifoya. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanishni tavsiya qilamiz:

$$\Delta Ad = \Delta A - \Delta An.$$

Ushbu hisob-kitoblar 4.16-jadvalda keltirilgan.

4.16-jadval

Natija o'zgarishiga ikkinchi omil ta'siri kasirli bo'lgandagi aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = \frac{n_0}{d_0}$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri ($\Delta n\%$)	$\Delta An = \frac{\Delta n}{\Delta d} \cdot \ln \left \frac{d_1}{d_0} \right $
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri ($\Delta d\%$)	$\Delta Ad = \Delta A - \Delta An$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik kasirli bo'lib, uchta bo'lganda ham integral usuldan muvaffaqiyat bilan foydalanish mumkin. Ushbu bog'liqlik quyidagicha ifodalanadi:

$$A = \frac{n}{d + g}.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkiloti iqtisodiy salohiyati rentabelligi;

p – qurilish tashkilotlarida hisobot yilida erishilgan foydasi;

d – qurilish tashkilotlarida aktivlarning o'rtacha yillik qiymati;

g – qurilish materiallarida mehnat salohiyatining o'rtacha yillik qiymati;

Ushbu omillarning natija ko'rsatkichi o'zgarishiga ta'siri ham yuqorida ta'kidlanganidek, ketma-ketlik tamoyillaridan foydalangan holda aniqlanadi.

Jumladan, natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun birinchi omilning farqini ikkinchi va uchinchi omillar farqiga nisbat olinib, birinchi va ikkinchi omillar yig'indisi nisbatlarining logorifmiga ko'paytiriladi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta An = \frac{\Delta n}{\Delta d + \Delta g} \cdot \ln \left| \frac{d_1 + g_1}{d_0 + g_0} \right|.$$

Ushbu usul bilan qolgan omillar ta'sirini hisoblash usullari ham 4.17-jadvalda o'z ifodasini topgan.

4.17-jadval

Natija ko'rsatkichi o'zgarishiga uchta kasirli omillar ta'sirini hisoblash integral usulda aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = \frac{n_0}{d_0 + g_0}$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri ($\Delta n\%$)	$\Delta An = \frac{\Delta n}{\Delta d + \Delta g} \cdot \ln \left \frac{d_1 + g_1}{d_0 + g_0} \right $
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri ($\Delta d\%$)	$\Delta Ad = \frac{\Delta A - \Delta An}{\Delta d - \Delta g} \cdot \Delta d$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri ($\Delta d\%$)	$\Delta Ad = \frac{\Delta A - \Delta An}{\Delta d + \Delta g} \cdot \Delta d$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Iqtisodiy tahlilda matematik usullardan foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Ulardan biri **logorifmlash usulidir**. Buning ham bir qancha variantlari mavjud. Natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik uchta bo'lganda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$A = n \cdot d \cdot g.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotida mehnat unumdorligi;

p – qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar aktiv qismining samaradorligi;

d – qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar aktiv qismining umumiy asosiy vositalardagi hisyasi;

g – qurilish materiallarida mehnatning qurollanganlik darajasi.

Ushbu omillarning natija o'zgarishiga ta'sirini logorifm usulini qo'llab aniqlash uchun bir qancha hisob-kitoblar amalga oshiriladi. Ulardan birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi. Birinchi omilning natija o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun natijaning umumiy farqini birinchi omilning logifmini natijaning logorifmiga nisbatiga ko'paytiriladi. Buning uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta A_n = \Delta A_{\text{umum}} \cdot \frac{\ln L_n}{\ln I A}.$$

Qolgan omillarning ta'siri ham shu tariqa aniqlanadi. Bularning hisob-kitobi 4.18-jadvalda keltirilgan.

4.18-jadval

Natija o'zgarishiga omillarning ta'sirini logorifm usulini qo'llab aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = \Delta A_{\text{umum}} \cdot \frac{\ln L_n}{\ln I A}.$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = \Delta A_{\text{umum}} \cdot \frac{\ln L_d}{\ln I A}.$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g = \Delta A_{\text{umum}} \cdot \frac{\ln L_g}{\ln I A}.$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

In	n omil o'zgarishi indeksi
Id	d omil o'zgarishi indeksi
Ig	g omil o'zgarishi indeksi
Iz	z omil o'zgarishi indeksi

Natijaga omillar ta'sirini teng taqsimlash usulini qo'llab ham aniqlash mumkin. Buning uchun natijaning uchta omil bilan bog'liq holdagi formulasini keltirish mumkin:

$$A = n \cdot d \cdot g.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotida o'z mablag'lari samaradorligi;

p – qurilish tashkilotlarida majburiyatlar samaradorligi;

d – qurilish tashkilotlarida majburiyatlarning aktivlardagi hissasi;

g – qurilish materiallarida o'z mablag'larining aktivlar bilan ta'minlanganligi.

Ushbu usul bilan natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun shu omilning farqini natijaning umumiy farqiga ko'paytiriladi va ko'paytmani uchta omil farqining yig'indisiga bo'linadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta An = \frac{\Delta n \Delta A}{\Delta n + \Delta d + \Delta g}.$$

Shu tariqa boshqa omillarning ham ta'siri hisoblanadi. Bularni 4.19-jadvalda ko'rish mumkin. Teng taqsimlash usulini qo'llab natija o'zgarishiga omillar ta'sirini ular o'rtasidagi bog'liqlik kasirli bo'lgan taqdirda ham aniqlash mumkin. Buning uchun natijaning uchta omillar bilan bog'liq holatini quyidagicha ifodalashni tavsiya qilamiz:

$$A = \frac{n}{d + g}.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotida moliyaviy salohiyat retabelligi;

p – qurilish tashkilotlarida sof foyda summasi;

d – qurilish tashkilotlarida o'z mablag'larining o'rtacha yillik qiymati;

g – qurilish materiallarida majburiyatlarning o'rtacha yillik qiymati.

Ushbu usul juda qulay bo'lib hisoblanadi. Bunda birinchi galda proporsionallik koeffitsienti aniqlanadi.

**Natija o'zgarishiga omillar ta'sirini teng taqsimlash usulini
qo'llab aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0 \cdot g_0$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = \frac{\Delta n \Delta A}{\Delta n + \Delta d + \Delta g}$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = \frac{\Delta d \Delta A}{\Delta n + \Delta d + \Delta g}$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g = \frac{\Delta g \Delta A}{\Delta n + \Delta d + \Delta g}$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

Buning uchun natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik qanday bo'lsa, omillarning shu tarzda joylanishi saqlanib qoladi va ularning o'sish sur'atlari olinadi. O'sish sur'atlarining nisbati ularning proporsionallik koeffitsientiga teng bo'ladi:

$$K = \frac{\Delta n\%}{\Delta d\% + \Delta g\%}.$$

So'ngra alohida omillar ta'sirini hisoblash uchun ushbu koeffitsientni mos ravishda har bir omilning farqiga ko'paytirib, natijaga shu omilning ta'siri aniqlanadi.

Masalan, birinchi omilning ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta A_n = K \cdot \Delta n.$$

Qolgan omillarning ta'siri ham shu tariqa hisoblanadi. Bular 4.20-jadvalda o'z aksini topgan.

Natijaga omillar ta'sirini aniqlashda qo'llaniladigan yana bir usul **nisbiy ko'rsatkichli usuldir**. Ushbu usul faqat natijaga bitta yoki ikkita omil ta'sir qilganda va ular o'rtasidagi bog'liqlik funksional bo'lganda va ularning o'lchov birliklari o'sish sur'atini ifodalagan taqdirda qo'llaniladi. Natija o'zgarishining ikkita omil bilan bog'liqligini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta A\% = \Delta n\% \cdot \Delta g\%.$$

Bunda: A – natija ko'rsatkichi, ya'ni qurilish tashkilotida majburiyatlar samaradorligining o'sish sur'ati; p – qurilish tashkilotlarida o'z mablag'lari

Natija o'zgarishiga omillar ta'siri kasirli bo'lganda teng taqsimlash usulini qo'llab aniqlash hisob-kitobi

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = \frac{n}{d + g}$
Proporsionallik koeffitsiyenti	$K = \frac{\Delta_n\%}{\Delta_d\% + \Delta_g\%}$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = K \cdot \Delta n$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A_d = K \cdot \Delta d$
Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri (ΔA_g)	$\Delta A_g = K \cdot \Delta g$
Barcha omillar ta'siri	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d \pm \Delta A_g = K$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

samaradorligining o'sish sur'ati; d – qurilish tashkilotlarida majburiyatlarning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligining o'sish sur'ati.

Ushbu holatda natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun shu omilning o'sish sur'atini 100 ga ko'paytirib, natijaning umumiy o'sish sur'atiga bo'lish kifoya.

Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta A_n = \frac{\Delta n \cdot 100}{\Delta A}$$

Ikkinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun birinchi omilning ta'sirini 100 dan ayirish kifoya bo'ladi:

$$\Delta A_d = 100 - \frac{\Delta n \cdot 100}{\Delta A}$$

Ushbu hisob-kitoblarning jamlanmasi 4.21-jadvalda keltirilgan.

Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy tahlilda qo'llanilib kelinayotgan barcha an'anviy usullarni qurilish tashkilotlari faoliyatiga ham bema'lol qo'llash mumkin ekan. Agar ushbu tavsiyalarimiz amaliyotda qo'llanilsa, o'ylaymizki, qurilish tashkilotlari faoliyati batafsil tahlil qilinib, ularning barcha qirralari o'rganiladi va uning samaradorligini oshirish bo'yicha ichki imkoniyatlar axtarib topilib ilmiy jihatdan asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyati tug'iladi.

**Natijaga omillar ta'sirini nisbiy ko'rsatkichli usulni qo'llab
aniqlash hisob-kitobi**

Natijaning (A) rejadagi miqdori	$A_0 = n_0 \cdot d_0$
Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'siri (ΔA_n)	$\Delta A_n = \frac{\Delta n \cdot 100}{\Delta A}$
Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri	$\Delta A_d = 100 - \frac{\Delta n \cdot 100}{\Delta A}$
Barcha omillar ta'siri (ΔA_d)	$\Delta A = \Delta A_n \pm \Delta A_d$
Tekshirish	$\Delta A = A_1 - A_0$

**4.2. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan matematik
modellarning tiplari**

Iqtisodiy tahlil jarayonida juda ko'p matematik modellar qo'llaniladi. Ularning ko'p uchraydiganlari quyidagilardir: additiv model, multiplikativ model, kasirli model. Additiv model natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik qo'shuv bilan ifodalanganda qo'llaniladi. Masalan, «U» natija bir qancha omillar (X_1, X_2, \dots, X_n) yig'indisidan iborat deb faraz qilamiz. U holda additiv modelning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$U = \sum_{i=1}^n X_i = X_1 + X_2 + X_3 + \dots + X_n.$$

Bunda: Σ – yig'indi belgisi; i – omillarning tartib soni ($i = 1, n$); n – omillarning umumiy soni; X_i – i – omilning nomi.

Ushbu model amaliyotda juda ko'p qo'llaniladi. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlariga qarashli korxonalar ishlab chiqargan tovar mahsulotlarining hajmi, ularda band bo'lgan ishchi va xizmatchilarining umumiy ro'yxatdagi soni va h.k. Faraz qilamiz, ishlab chiqarish aksiyadorlik jamiyatiga 10 ta kichik korxonalar qaraydi. Ularning har biri har xil hajmda mahsulot ishlab chiqargan. Barcha ishlab chiqargan mahsulotni aniqlash uchun additiv modeldan foydalanganda quyidagi formulaga ega bo'linadi:

$$U = \sum_{i=1}^{10} X_i = X_1 + X_2 + X_3 + \dots + \overline{X}_{10} \quad (i = 1, 10).$$

Multiplikativ model ham tahlilda keng qo'llaniladi. Bu model natija bilan omilning o'rtasidagi bog'liqlik ko'paytirish bilan ifodalanganda qo'llaniladi. Masalan, «U» natijani birqancha omillar ($X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$) ko'paytmasidan iborat deb faraz qilamiz. U holda multiplikativ modelning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$U = \sum_{i=1}^n X_i = X_1 x X_2 x X_3 \dots x \overline{X_n} \quad (i = 1, n).$$

Bunda: P – ko‘paytirish belgisi; i – omillarning tartib soni; $(i = 1, n)$; n – omillarning umumiy soni; X_i – i – omilning nomi.

Ushbu model ham tahlilda keng qo‘llaniladi, chunki juda ko‘p natija amaliyotda omilning ko‘paytmasidan iborat bo‘ladi. Masalan, tovar oborotining hajmiga ta‘sir qiluvchi moddiy texnika bazasi bilan bog‘liq omillarni olaylik. Unga savdo shaxobchalarining soni (Sh), har bir savdo shaxobchasiga to‘g‘ri keladigan savdo maydoni (M_{sh}), har bir kv.m. savdo maydoniga to‘g‘ri keladigan tovar oboroti (T_m) ta‘sir qiladi. Natija bilan ushbu omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$T = Sh \cdot M_{sh} \cdot T_m.$$

Agar har bir omilni mos ravishda ketma-ket X_1, X_2, X_3 deb belgilasak, bu holda multiplikativ modelning ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

$$U = \prod_{i=1}^3 X_i = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \quad (\overline{i = 1, 3})$$

Kasrli model ham tahlilda keng qo‘llaniladigan modellardan. U asosan natija bilan omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘lish bilan ifodalanganda qo‘llaniladi. Bunga juda ko‘p misollar keltirish mumkin. Masalan, mehnat unumdorligi tovar oboroti hajmining xodimlarning ro‘yxatdagi soniga nisbati bilan aniqlanadi. Rentabellik darajasi foyda summasining tovar oborotiga nisbati bilan aniqlanadi. Fondlarning samaradorligi tovar oborotining fondlarning o‘rtacha yillik qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi va h. k. Bunday hollarda kasrli model birqancha ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$U = \frac{X_1}{X_2}; \quad U = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{\sum_{i=n}^n X_i}; \quad U = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{\prod_{i=1}^n X_i}; \quad U = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{n};$$

$$U = \frac{\prod_{i=1}^n X_i}{\prod_{i=1}^n X_j}; \quad U = \frac{X_i}{\sum_{i=1}^n X_i}.$$

Kasrli modelda bir vaqtning o‘zida hamma model turlari qo‘llanilishi mumkin. Ba‘zan sur‘atda additiv model bo‘lsa, maxrajida multiplikativ model bo‘lishi mumkin. Sur‘atida multiplikativ model bo‘lishi maxrajida bitta omil ham ishtirok etishi mumkin. Amaliyot sur‘atida ham maxrajida ham bir xil modellar ishtirok etishi ham mumkin.

5-bob. IQTISODIY TAHLILNING BOSHQA FANLAR O‘RTASIDA TUTGAN O‘RNI VA ULAR BILAN ALOQADORLIGI

5.1. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar bilan aloqasi

Iqtisodiy tahlil mustaqil fan. Lekin u boshqa iqtisodiy fanlar zamirida vujudga keldi va ularning ko‘plariga nisbatan yangi, yosh fan. Buxgalteriya hisobi fanining vujudga kelganiga besh asrdan oshgan bo‘lsa, iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelganiga endi yuz yildan oshdi. Ushbu fan O‘zbekistonda XX asrning 60-yillarida paydo bo‘la boshladi.

Ammo mustaqillik qo‘lga kiritilganidan keyin iqtisodiy tahlil fani mazmuni va tarkibi jihatidan tubdan o‘zgardi. Oldin, rejali iqtisodiyot sharoitida barcha fanlar singari iqtisodiy tahlil fani ham rejaning bajarilishini nazorat qilish, unga ta‘sir etuvchi omillarni aniqlash, yuqoridan ko‘r-ko‘rona tushirilgan rejani asoslashga qaratilgan edi.

Endi iqtisodiy tahlil haqiqatda xo‘jalik yurituvchi subyektlarga, mulk egalari xizmat qiladigan bo‘ldi. Oldin korxonalar xo‘jalik faoliyati yuqori tashkilot va davlat nuqtayi nazaridan tahlil qilingan bo‘lsa, endi bevosita shu korxonalar, uning mehnat jamoasi va mulk egasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadigan bo‘ldi.

Biroq barcha holda ham davlatning manfaati hisobga olinadi. Chunki korxonalar bilan davlat o‘rtasidagi aloqa oldin ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan bo‘lsa, endi erkin o‘zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi.

Iqtisodiy jarayonlar va munosabatlardagi bunday o‘zgarishlar har bir fan hamda iqtisodiy mexanizmlar mazmunini sifat jihatidan yangilashni, tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo qilmoqda.

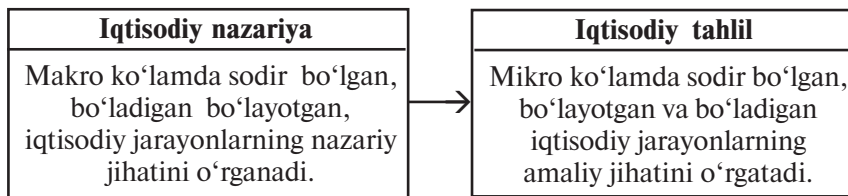
Biroq shunday murakkab davrda juda ko‘p fanlar o‘z zaruriyatini yo‘qotadi va barham topadi. Masalan, xalq xo‘jaligini rjalashtirish asoslari, korxonalar iqtisodiy (rejalar asoslangan iqtisod va h.k.). Ammo bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy tahlil fanining ahamiyati yanada oshadi.

U korxonalar rahbari uchun xo‘jalikni boshqarishda asosiy dastak sifatida nomoyon bo‘lmoqda.

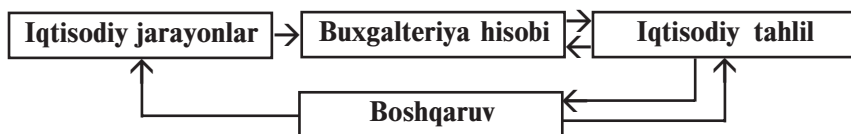
Shu jihatdan iqtisodiy tahlil fani boshqa fanlar bilan uzviy aloqada bo‘lishi bilan birga ular o‘rtasida o‘ziga xos o‘ringa ham ega. Shuni e‘tirof etish kerakki, ushbu fan faqat iqtisodiy fanlar bilan emas, balki iqtisodiyotga oid bo‘lmagan fanlar bilan ham uzviy bog‘liqdir.

5.2. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid fanlar bilan bog'liqligi

Pastdagi chizmadan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy tahlil fani bevosita ***iqtisodiy nazariya*** fani bilan bog'liq. Iqtisodiy nazariy jamiyatda sodir bo'layotga iqtisodiy jarayonlarining ma'lum qonuniyatlarini, ularning xarakterlanish va amal qilish yo'llarini o'rgatadi. Bu esa uning barcha iqtisodiy fanlar uchun, jumladan iqtisodiy tahlil fani uchun ham metodologik asos ekanligini ta'minlaydi. Iqtisodiy tahlil esa shu qonunlarning mikro iqtisodiyot (koxona, firma, birlashma kabilar) ko'lamida sodir bo'lish va amal qilish jarayonini o'rgatadi. Bunda iqtisodiy nazariya fanining ilmiy-metodologik jihatlaridan foydalaniladi. Iqtisodiy tahlil o'z navbatida iqtisodiyotda sodir bo'layotgan jarayonlarni chuqur o'rganish bilan iqtisodiy nazariya fanining rivojlanishi uchun ham asos yaratib beradi. Shu tufayli bu fanlar bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda. Ularning bog'liqligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Iqtisodiy tahlil fani ***buxgalteriya hisobi*** bilan ham uzviy bog'liq. Bu fanlar mazmun va mohiyati jihatidan aniq amaliy fanlar guruhiga kiradi. Tahlil buxgalteriya hisobining navbatdagi bosqichi sifatida uning mantiqiy davomi bo'lib hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobining vazifasi buxgalteriya hisobotini tuzish, axborotlarini umumlashtirish bilan tugaydi. Shu hisobotlar va boshqa axborotlar asosida sodir bo'lgan va bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar o'rganish bilan iqtisodiy tahlil shug'ullanadi. Tahlilda xo'jalik faoliyatining haqiqiy natijasi rejadagi, me'yorlardagi, o'tgan davrlardagi ko'rsatgichlar bilan solishtirilib, tegishli farqlari aniqlanadi. Unga ta'sir etuvchi omillar hisoblanadi, tegishli xulosa qilinib, ichki imkoniyatlar axtarib topiladi. Shu bilan tahlil o'z vazifasini bajaradi.

Tahlil ma'lumotlariga asosan tegishli boshqaruv qarorlari qabul qilina-di. Bular o'rtasidagi bog'liqlik yuqoridagi chizmada o'z aksini topgan:

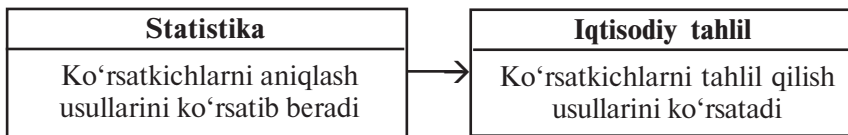
Ko‘rinib turibdiki, iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobi bilan ham, **boshqaruv bilan** ham ikki yoqlama aloqada bo‘ladi. Chunki iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobi va hisobotlari ma‘lumotlaridan to‘liq foydalanish bilan barcha tegishli axborotlarni tayyorlab berish lozimligi to‘g‘risida buxgalteriya hisobini takomillashtiradi. Buxgalteriya hisobotidagi asosiy ko‘rsatgichlar quruq hisobot uchun emas, balki tahlil qilib shu korxonahavolini bilish va uni boshqarishga mo‘ljallangan.

O‘z navbatida iqtisodiy tahlil boshqaruvga tegishli axborotlarni yetkazib, tayyorlab berish bilan birga boshqaruvdan tegishli buyurtmalarni ham oladi. Iqtisodiy tahlil faqat tahlil qilish uchun emas, balki boshqaruv uchun eng zarur axborotlarni yetkazib, tayyorlab berish uchundir. Shunday qilib, u buxgalteriya hisobidagi axborotlar xomashyosini boshqaruv uchun tayyor holiga keltirib beradi.

Yaxshi buxgalteriya hisoboti uning chiroyliligi bilan emas, balki tahliliyligi bilan belgilanadi. Tahlil uchun axborotlar aniq, tushunarli va to‘g‘ri bo‘lishi kerak. Noto‘g‘ri axborotdan noto‘g‘ri xulosa chiqariladi. Noto‘g‘ri xulosa noto‘g‘ri boshqarishga olib keladi. Oqibatda korxonaning iqtisodiy inqiroziga asosiy sabab bo‘ladi.

Iqtisodiy tahlil fani **statistika fani** bilan ham bevosita bog‘liq. Statistika iqtisodiy ko‘rsatkichlarni aniqlash usullari o‘rgatilsa, iqtisodiy tahlilda shu ko‘rsatkichlardan tahlil qilish uchun foydalaniladi. Statistik hisob va hisobot ma‘lumotlari ham iqtisodiy tahlil uchun axborot manbai bo‘lib hisoblanadi. Shuningdek, iqtisodiy tahlil jarayonida birqancha statistik usulardan foydalaniladi.

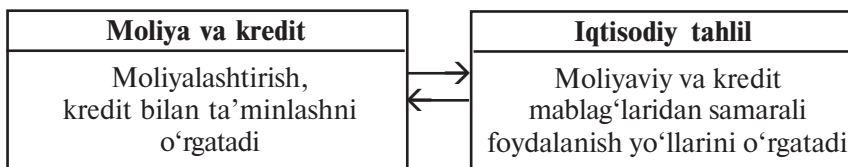
Statistika ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni asosan makro iqtisodiyot darajasida talqin qilsa, iqtisodiy tahlil ularni mikro iqtisodiyot darajasida o‘rganadi. Statistika yirik bir to‘plamlar, guruhlarni o‘rgansa, iqtisodiy tahlil asosan yakka yaxlit olingan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o‘rganish bilan cheklanadi. Demak, statistika va iqtisodiy tahlil fanlari bir-biri bilan uzviy aloqada bo‘lishi bilan birga, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha ifodalanadi.

Iqtisodiy tahlil fani **moliya va kredit** fani bilan ham mustahkam aloqada. Korxonalarda sodir bo‘layotgan iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy mablag‘ bilan ta‘minlash, agar o‘z mablag‘lari yetarli bo‘lmasa qancha kredit olish va unga qancha foiz to‘lash kabi pul munosabatlari bilan moliya va kredit fani shug‘ullanadi. Ularning maqsadga muvofiq ishlayotganligi, samaradorligining oshishi kabi muhim jihatlari bilan iqtisodiy tahlil fani shug‘ul-

lanadi. Bu yerda ikki fanning ham o'rganish obyekti (moliyaviy mablag'lar) bir xil. Ammo birinchisida ushbu kategoriyaning mavjudligi va ta'minoti o'rganilsa, ikkinchisida uning ishlatilishi o'rganiladi. Shu jihatdan ham ular bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda bo'ladi.

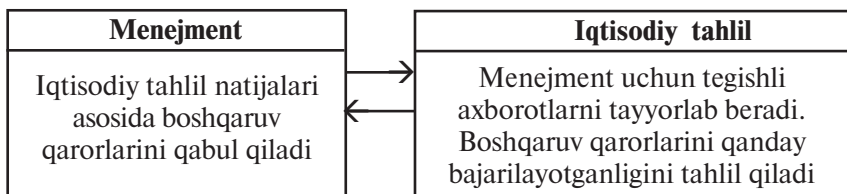
Shuningdek, mutaxassis iqtisodiy tahlil qilishi uchun moliyaviy unsurlarni, kredit munosabatlarini yaxshi bilishi lozim. O'z navbatida korxonani moliyalashtirish kreditdan samarali foydalanish uchun tahlil natijalaridan ham keng foydalanishi lozim. Shundan ham ko'rinib turibdiki, moliya va kredit iqtisodiy tahlil bilan ikki yoqlama uzviy aloqada. Bu qo'yidagi chizmada o'z aksini topgan.

Iqtisodiy tahlil *menejment* fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Bu haqda uning buxgalteriya hisobi bilan bog'liqligini ko'rganda qisman tushuncha berilgan edi. Menejmentda boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Bu uchun u iqtisodiy tahlil natijalaridan va usullaridan foydalanadi. Bundan tashqari, menejmentda funksional qiymat tahlili, mantiqiy evristik tahlil, fikrlar hujumi kabi tahlilning shakllari va usullaridan ham foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyoti o'ta murakkab iqtisodiy jarayon. Bu sharoitdagi korxonaning ahvolini yaxshi o'rganish va odilona boshqarish uchun iqtisodiy tahlil usullarini ham uzluksiz takomillashtirib borish lozim. Bu esa uning noan'anaviy usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Iqtisodiy tahlil menejment uchun axborot tayyorlab berar ekan u shu fanning asosiy talab va tamoyillarini bilishi lozim. Menejment ham iqtisodiy tahlilning faqat natijalaridan emas, balki usullaridan ham keng foylanadi. Demak, ushbu fanlar ham bir-biri bilan ikki tomonlama uzviy bog'liq. Bularning bog'liqligi quyidagicha ifodalaniadi:

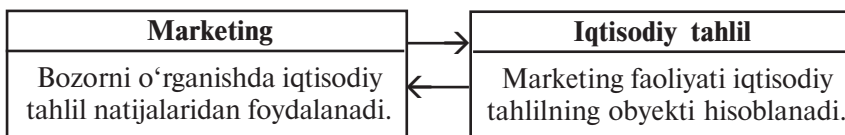

Iqtisodiy tahlil fani marketing fani bilan ham bog'liq. Marketing iste'molchilar (bozor) talabidan kelib chiqib ishlab chiqarish va sotishni yo'lga qo'yadigan tovar harakati bilan bog'liq fan. U bozorni, iste'molchilar

talabini o'rganish uchun iqtisodiy tahlil usullaridan keng foydalanadi. Hatto ba'zi adabiyotlarda marketing faoliyatining iqtisodiy tahlilini «Marketing tahlili» ham deb talqin qiladi. Haqiqatda esa u marketing tahlili emas, balki marketingda qo'llaniladigan iqtisodiy tahlilning bir qismi yoki usuli bo'lib hisoblanadi.

Korxonada faoliyati ko'p qirrali, keng qamrovli bo'ladi. Uning faoliyati mazmuni jihatidan ishlab chiqarish faoliyati, moliyaviy faoliyat, ish faoliyati, bozor faoliyati kabi faoliyatlarga bo'linadi. Ularning hamma qirralari iqtisodiy tahlilda tahlil qilinadi, o'rganiladi. Demak, korxonaning marketing faoliyati ham iqtisodiy tahlilning obyektiga kiradi.

Marketing faoliyati iqtisodiy tahlil qilinar ekan demak tahlilchi marketing sirlarini bilishi, marketing esa o'z navbatida iqtisodiy tahlil usullaridan xabardor bo'lishi lozim. Demak, iqtisodiy tahlil va marketing bir-biri bilan uzviy bog'liq ekan. Bular o'rtasidagi bog'liqlik quyidagicha ifodalangani:

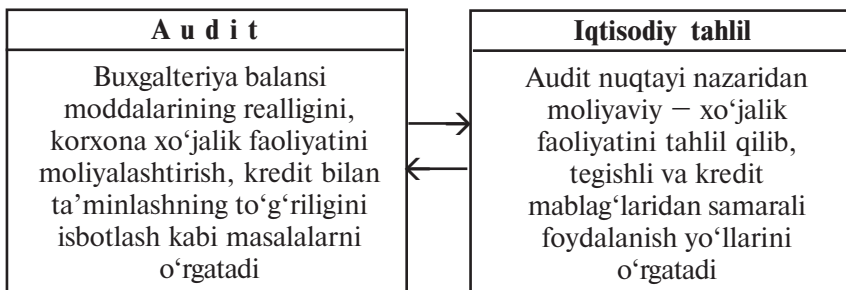
Iqtisodiy tahlil fani **Audit** fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Audit fani va faoliyati bozor iqtisodiyotiga o'tishimiz munosabati bilan kirib keldi. Shu tufayli audit yangi fan sifatida o'zimizga xos holda shakllanmoqda. Chunki dunyo tajribasi uchun audit fani yangi fan emas. U Italiya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda XIV–XVI asrlarda qo'llanilab boshlangan.

Hozirgi paytda audit fani O'zbekistonda shakllanish bosqichini o'tamoqda. Bu borada hali turli fikrlar mavjud. Bir guruh olimlar auditni oldingi taftish bilan tenglashtirilsa, ikkinchi guruh olimlar audit bu xo'jalik faoliyatini tahlil qilish orqali unga tashxis qo'yish deb baholamoqda. Uchinchi guruh olimlar uni nodavlat xolisona tashkilot bo'lib moliyaviy hisobotda ifodalangan ko'rsatkichlarning realligiga baho beradi deb aytadilar.

Bunday turli fikrlarga asos bor. Chunki juda ko'p tashkilotlardagi taftish bo'limlari auditor firmalariga aylantirilib hamon taftish bilan shug'ullanmoqda. Ba'zi bir guruh auditorlar xo'jalik faoliyatini batafsil tahlil qilib, uning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga atroflicha baho berib, ichki imkoniyatlarini axtarib topib, samaradorlikning oshirish yo'llarini ko'rsatib bermoqdalar.

Uchinchi guruh auditorlar esa haqiqatda moliyaviy hisobotning realligini isbotlash bilangina chegaralanib qolmoqdalar. Yana ba'zi auditorlar borki, ular soliq va boshqa to'lovlarning to'g'ri hisoblanganligini tekshirib, shu bo'yicha maslahat berish bilan cheklanib qolmoqdalar. Ko'rinib turibdiki, auditorlik amaliyoti ham, uning nazariyasi ham hali to'liq shakllangan emas.

Ammo shuni e'tirof etish kerakki, auditor o'z xulosasini to'g'ri va asosli qilib berishi uchun har qanday holda ham xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishi lozim. Tahlilchi ham o'z navbatida audit talablarini, tamoyillarini bilishi kerar. Chunki auditor xulosasi uchun bevosita ana shu tahlil ma'lumotlari yetarli bo'lishi mumkin. Shunday qilib audit va tahlil bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda bo'ladi. Ularning bog'liqligi quyidagi chizmada o'z aksini topgan.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyotga oid fanlar bilan ham bog'liq. Lekin biz unga eng yaqin va asosiylarigagina to'xtalidik xalos.

Shuni e'tirof etish kerakki, iqtisodiy tahlil juda ko'p hollarda fanlar o'rtasida ko'priq vositasini bajaradi. Masalan, buxgalteriya hisobi bilan boshqaruv o'rtasida, statistika, tezkor hisoblar bilan boshqaruv o'rtasida, auditorlik xulosasi bilan davlat tashkilotlari (soliq, moliya va h.k.) o'rtasida ko'priq vazifasini bajaradi. Bu jarayonlarning hammasida tahlil eng muhim hal qiluvchi bo'g'in hisoblanadi. Shu jihatdan iqtisodiy tahlil boshqa iqtisodiy fanlar o'rtasida muhim va solmoqli o'ringa ega.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyotga oid bo'lmagan bir qancha fanlar bilan ham bog'liqdir.

5.3. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid bo'lmagan fanlar bilan bog'liqligi

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyotga oid bo'lmagan bir qancha nazariy va fundamental fanlar bilan ham uzviy bog'liq.

Bular o'rtasida eng yuqori o'rinda *falsafa* fani turadi. Falsafadagi qonunlar va kategoriyalar bevosita iqtisodiy tahlil fani uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bu borada ushbu kitobning 3-bobida batafsil to'xtalib o'tildi.

Bundan tashqari, falsafada qarama-qarshiliklar va kurash qonuni bor. Agar uni iqtisodiyotga tatbiq etadigan bo'lsak, korxonalar o'rtasidagi raqobatni qiyos qilish mumkin. Raqobat korxonada mahsulotning miqdori va sifatini oshiradi, uning narxini tushiradi. Bu aholi faravonligining oshishi uchun eng asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy tahlilda korxonaning raqobat-

bardoshligi, iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligi baholanadi va o'rganiladi. Bankrotga tushib qolmaslik chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

Mustaqillik yillarida yurtboshimizning chop etilgan asarlariga nazar soladigan bo'lsak, falsafaga yangi qonuniyat kirib keldi. Bu murosa falsafasidir. Chunki ziddiyat hamisha ham samara beravermaydi. Ko'p hollarda o'zimizning sharqona, milliy qadriyatlarimizga tayanadigan bo'lsak, murosa ham muvaffaqiyat kaliti vazifasini bajaradi. Bu yerda kurash bir-birini yo'q qilish uchun emas, balki bir-biriga hamkorlik qilish, yordam berish ustida ketadi.

Ko'pmulkchilik sharoitida xususiy mulkka asoslangan erkin faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar tom ma'noda davlat mulkiga asoslangan xo'jaliklar bilan raqobatda bo'ladi. Ammo juda ko'p iqtisodiy jihatdan nochor korxonalarni davlat murosaga kelib, ularni sanasiya yo'li bilan moddiy, moliyaviy va tashkiliy jihatdan qo'llab quvvatlab turibdi. Bu aynan mustaqillik sharoitida hosil bo'lgan iqtisodiyotdagi murosa falsafasiga to'g'ri keladi.

Korxonaning nochorligi esa aynan shu iqtisodiy tahlil bilan aniqlanadi. Demak, iqtisodiy tahlil falsafa fani bilan ham bevosita, ham bilvosita aloqada ekan. Iqtisodiy tahlilni iqtisodiy fanlar falsafasi deyish mumki, chunki iqtisodiy tahlilning har bir harakati, unda qilinadigan xulosalar falsafiy tafakkuriga, mantiqiy usullarga asoslanadi. Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fani *mantiq* fani bilan ham o'zaro aloqadadir. Iqtisodiy tahlilning maxsus yo'nalishi mantiqiy tahlil ham mavjud. Chunki tahlil qilinayotgan ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi barcha omillar ham hisobga olinavermaydi. Natijada unga mantiqiy nuqtayi nazardan yondashishga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari, natija o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning ketma-ketligi, tahlilning bosqichlari hamma-hammasi ma'lum mantiqiy yo'nalishga asoslanadi. Shu tufayli mantiq iqtisodiy tahlilda ayniqsa xulosa chiqarishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy tahlilda mantiq usullaridan foydalanish uchun faqat bitta mantiq fani emas, balki psixologik sistemali tahlil jarayonlarni tadqiq qilish kabi fanlar usullaridan ham foydalanishni taqozo qiladi.

Mantiqiy tahlilda bir qancha usullar qo'llaniladi. Bular jumlasiga «Fikrlar hujumi», ideallashtirish, tasavvur qilish, o'xshatish usullarini, yigirma to'rtlik, yigirma beshlik, yigirma oltilik qoidalarining, yangi variantlarini axtarish kabi usullarini kiritish mumkin. Bu usullar haqida kitobining «Funksional qiymat tahlili metodologiyasi» bobida ma'lumotlar keltirilgan.

Iqtisodiy tahlil fani *huquq* fani bilan bevosita bog'liq. Tahlil jarayonida huquqqa rioya qilish ham o'rganiladi. Iqtisodiy tahlilning eng muhim vazifalaridan biri sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlar va ularning tegishli hujjatlarda ifodalanishining huquqiyligiga baho berishdan iboratdir. Shu tufayli iqtisodiy tahlil paytida albatta huquqiy me'yorlardan foydalaniladi. Huquq ham o'z navbatida tahlil-ning ko'p usullariga tayanadi.

Iqtisodiy jarayonlarning huquqiyligini ta'minlash uchun ham uni huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Jinoyatning ochilishiga esa asosiy usullardan biri mantiqiy tahlil usullaridan foydalaniladi. Xullas tahlil bilan huquq ham ma'lum darajada bir-biri bilan uzviy bog'liq ekan.

Iqtisodiy tahlil *matematika fani* bilan ham bog'liq. Hozirgi paytda bir tomondan iqtisodiy jarayonlar o'ta murakkablashib bormoqda, ikkinchi tomondan esa o'ta murakkab jarayonlarni ham o'rganish, ularni ma'lum tartibga solish uchun texnik imkoniyatlar ham, ayniqsa kompyuter texnologiyasi vujudga kelmoqda. Bu ikki obyektiv sharoit ham iqtisodiy tahlilda matematik usullardan keng foydalanishni taqozo qiladi. Chunki matematika ham, iqtisodiy tahlil ham sodir bo'layotgan jarayonlarning miqdorini o'rganishga qaratilgandir.

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar asosan tez o'zgarib turivchi miqdorlardir. Ularning o'zgarishi yuqorida ta'kidlanganidek, o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ularga bir qancha obyektiv va subyektiv omillar ta'sir qiladi. Aynan shu omillar ta'sirini aniqlashda matematik usullardan keng foydalaniladi.

O'z navbatida matematika ham turli yo'nalishlar bo'yicha rivojlanmoqda. Eng avvalo, abstrakit dalillarga asoslangan mumtoz nazariy matematika bo'lsa, hozirgi paytda amaliyotda keng qo'llanilib kelinayotgan amaliy matematika ham tez rivojlanmoqda. Amaliy matematika boshqa sohalar bilan birga iqtisodiyot sohasini o'rganishga ham izchillik bilan kirib kelmoqda. Bu asosan uning iqtisodiy tahlilda qo'llanilishida nomoyon bo'lmoqda.

Iqtisodiy tahlil fani iqtisodiyotga oid bo'lmagan fanlardan biri *texnologiya fani* bilan ham bog'liq. Iqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilishda uning kamligi yoki ko'pligi qanday texnologiyadan foydalanilayotganligiga bog'liq. Ayniqsa ishlab chiqarish sohasini tahlil qilish uchun eng avvalo uning qanday texnologiyaga asoslanganligini bilish lozim. Shu tufayli tahlilchi, texnologiya fanini va texnologik jarayonlarning sir-sinoatlarini bilishni taqozo qiladi.

O'z navbatida texnologik jarayon ham uzluksiz takomillashib borishni, samaradorligining oshishini talab qiladi. Bu esa uni chuqur tahlil qilishni taqozo qiladi. Shu tufayli bu ikki fan ham ma'lum darajada bir-biri bilan uzviy bog'liq ekan.

Masalan, hozirgi paytda ko'p mamlakatlarda texnologik jarayonni tahlil qilish va uni takomillashtirish uchun funksional – qiymat tahlilidan keng ko'lamda foydalanmoqdalar.

Iqtisodiy tahlil matematika fanining bir bo'limi bo'lgan *dasturlash fani* bilan ham uzviy bog'liqdir. Chunki hozirgi paytda iqtisodiy yuksalish uchun bir xil andozadan foydalanibbo'lmaydi. Iqtisodiy jarayonlar qanchalik ko'p va murakkab bo'lsa, uni ifodalovchi ko'rsatkichlar ham shuncha ko'p va murakkab bo'ladi. Shunday sharoitda har bir korxonada rahbari, menejeri ko'p variantli qarorlarni ishlab chiqara olishi va undan eng qulayini

(optimalini) tanlab olishi lozim. Bunday natijaga iqtisodiy tahlilga dasturlash fanini qo'llab erishish mumkin.

Dasturlashda ham o'z navbatida miqdoriy va mantiqiy tahlil usullaridan keng foydalanadi. Shu jihatdan bu ikki fan o'rtasida ham uzviy bog'liqlik bor.

Iqtisodiy tahlil jarayonida ko'p narsaning hajmini, maydonini, sathini, og'irligi, uzunligi, enliligi kabi birliklarni o'lchashga to'g'ri keladi. Bunda albatta *geometriya* fanining usullaridan foydalaniladi. Demak, iqtisodiy tahlil faqat iqtisodiy fanlar bilan emas, balki iqtiso-diyotga oid bo'lmagan bir qancha boshqa fanlar bilan ham uzviy aloqada bo'ladi.

Iqtisodiy tahlil boshqa fanlarning usullari, tamoyillari va maqsadlaridan foydalanish bilan birga o'zining tayyor axborotlari, usullari va yo'nalishlari bilan shu fanlarning rivojlanishiga ham ma'lum darajada ta'sir qiladi. Olamda (tabiat, jamiyat va inson tafakkurida) sodir bo'layotgan jarayonlar bir-biri bilan uzviy aloqa va bog'liqlikda bo'lgani kabi ularni o'rganuvchi turli fanlar o'rtasida ham mustahkam bog'liqlik va aloqalar mavjud. Demak, hamma narsa dunyoda bir-biri bilan dialektik bog'liqlikda bo'ladi. Bunday konsepsiya iqtisodiy tahlilning nazariy asosini tashkil qiladi.

6-bob. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA SHAKLLARI, ULARNING TASNIFI VA TAVSIFI

6.1. Iqtisodiy tahlil turlari va shakllari to‘g‘risida ma’lumotlar

Iqtisodiy tahlil mazmun va mohiyati jihatidan turli shakllarga va xillarga ega. Ammo ko‘pgina iqtisodiy adabiyotlarda ular farqlanmasdan ishlatiladi. Ammo iqtisodiy tahlil mazmun jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Iqtisodiy tahlilning turi deganda ma’lum belgilari, xossalari, vazifasi va shu kabilar bilan umumiy bo‘lgan guruhlar yoki bir butunlikni tashkil etgan yaxlit xillari tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning shakli deganda uning o‘ziga xos bo‘lgan tashqi ko‘rinishi, sirtqi qiyofasi bilan birga o‘ziga xos mazmuni, ya’ni uni amalga oshirish yo‘llari, usullari tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning turi va shakli mazmun jihatidan bir-biriga juda yaqin, chunki ularning ikkalasi ham tahlil qiluvchining o‘z oldigan qo‘ygan maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi. Ammo ular bir-biridan ma’lum belgilari, shakli va mazmuni bo‘yicha farq qiladi. Tahlilning turi necha xil bo‘lishidan qat’i nazar ularda bir-biriga juda yaqin va o‘xshash usullardan foydalaniladi.

Tahlilning shaklida esa har birida o‘ziga xos usullar majmuasi qo‘llanilishi mumkin. Iqtisodiy tahlilning turi uning belgilari bo‘yicha guruhlanadi. Bu tahlilga qaysi nuqtayi nazardan qarashga bog‘liq. Masalan, iqtisodiy tahlil mazmun jihatidan qaralsa, u global, lokal va tematik tahlilga bo‘linadi.

Bularning hammasida bir xil usullardan foydalanish mumkin.

Ammo iqtisodiy tahlilning shaklini ko‘radigan bo‘lsak, uni makon va zamon nuqtayi nazaridan qarab, unda qo‘llaniladigan o‘ziga xos usullarning majmuasidan kelib chiqiladi.

Masalan, kompleks tahlilda qo‘llaniladigan kompleks baholash usullari funksional qiymat tahlilida (FQT) qo‘llanilmaydi. FQT da qo‘llaniladigan usullar omilli tahlilda qo‘llanilmasligi mumkin va hokazo.

6.2. Iqtisodiy tahlil turlarining tasniflash belgilari

Iqtisodiy tahlil turli belgilari bo‘yicha tasniflanadi. Bu masala har xil darslik va adabiyotlarda turlicha yoritilgan. Ko‘p adabiyotlarda 2–3 ta, 6–7 ta, ba’zilarida 8 ta belgilari bo‘yicha tasniflanadi. Ta’kidlanganidek, ko‘pgina adabiyotlarda iqtisodiy tahlilning turi bilan shakli farqlanmagan holda berilgan. Tadqiqotlar natijasida iqtisodiy tahlilning turlarini tasniflashda quyidagi belgilardan foydalanish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelindi.

Bularga: mazmuni bo'yicha tasniflash; makon nuqtayi nazaridan qarash bo'yicha; tahlil qiluvchilar subekti bo'yicha; tarmoq tamoyili bo'yicha; zamon nuqtayi nazaridan tasniflash bo'yicha; ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha; kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha; kompyuterlashtirish darajasi bo'yicha tasniflash kabi belgilari kiradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda ushbu mavzu bo'yicha turli takliflar mavjud. Ularni o'rganib va umumlashtirib hamda bu soha bo'yicha uzoq yillik tajribadan kelib chiqib, ushbu holatga to'xtaldik. Bu iqtisodiy tahlilning turlariga bo'lgan nazariy va amaliy jihatdan qo'yiladigan talabni ma'lum darajada qondiradi.

6.3. Iqtisodiy tahlilni iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasniflash

Iqtisodiy tahlil mazmuni bo'yicha uch guruhga bo'linadi: **global, lokal** va **tematik**.

Global tahlil deganda xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatini atroflicha to'liq yaxlit holda o'rganish tushuniladi.

Lokal tahlil deganda xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining alohida bir tarkibiy qismini o'rganish tushuniladi. Misol tariqasida aksiyadorlik jamiyati xo'jalik faoliyatini olish mumkin. Uning tarkibiga bosh korxon va oltita sho'ba korxonalari kiradi deb faraz qilamiz. Hammasining holatini yaxlit holda bir hisobot davri mobaynida erishilgan natijalari bo'yicha tahlil qilish global tahlilga misol bo'lishi mumkin. Uning alohida bo'linmalarini tahlil qilish lokal tahlilga misol bo'lsa, shu bo'linma ichida alohida bir mavzuni o'rganishga bag'ishlangan tahlil tematik tahlilga misol bo'lishi mumkin. Demak, tematik tahlil deganda xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini alohida mavzusi bo'yicha tahlil qilish tushuniladi. Bunga aksiyadorlik jamiyatining bozor faolligini, ish faolligini, moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili kabilarni misol qilib keltirish mumkin. Iqtisodiy tahlilning turlari va shakllarini tasniflashda uning alohida xillari shartli ravishda olingan. Bunda tasniflash belgilari va ularga kirituvchi iqtisodiy tahlil turlari tahlilning nazariy va amaliy jihatlarini hisobga olgan holda yondoshilgan.

6.4. Iqtisodiy tahlilni zamon nuqtayi nazaridan tasniflash

Vaqt – betakror boylik. Agar u yo'qotilsa qayta tiklanmaydi. Shu tufayli vaqtni yo'qotmaslik lozim. Vaqtning o'tishi bilan ishlab chiqarish jarayoni davom etadi. Ma'lum bir davrda natija hisob-kitob qilinadi, chamlanadi, tegishli kamchiliklar va yutuqlar aniqlanadi. Shu tufayli har bir vaqtda sodir bo'lgan jarayonni uzluksiz ravishda tahlil qilib turish lozim. Shu

jihattan iqtisodiy tahlil uchga bo‘linadi: **tezkor tahlil, joriy tahlil, istiqbol tahlili**.

Tezkor tahlil deganda hisobot davri davomida, u tugamasdan o‘tkaziladigan tahlil tushuniladi. Masalan, hisobot davrini bir chorak deydigan bo‘lsak, uning tomom bo‘lishini kutish uchun uch oy kerak. Ammo shu muddatda qanday natijaga erishish mumkinligini aniqlash uchun shu davr ichida tezkor tarzda har kuni, har haftada, har o‘n kunlikda, har oyda tahlil qilib borish lozim. Bu aynan shu hisobot davrida (chorak ichida) amalga oshiriladi. Shu tufayli ushbu tahlil tezkor tahlil hisoblanadi.

Joriy tahlil deganda hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobot ma‘lumotlari va boshqa axborot manbalariga asosan o‘tkaziladigan tahlil tushuniladi. Masalan, hisobot davri chorak bo‘lsa, u tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar tuziladi hamda ular tegishli tashkilotlarga (soliq idorasiga, moliya, statistik bo‘linmalarga) topshiriladi. Asl nusxasi shu xo‘jalik yurituvchi subyektda qoladi. Ana shu hisobot ma‘lumotlariga asosan ushbu xo‘jalik yurituvchi subyektning faoliyati joriy tahlil qilinadi. Joriy tahlilning qulayligi shundaki, u ma‘lum bir davr o‘tgach, barcha natijalar jamlangan, xo‘jalik faoliyati natijalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar qonuniylashgan bo‘ladi. Ammo shu bilan birgalikda aniqlangan kamchiliklar o‘tgan davrga tegishli bo‘ladi. Uni bartaraf qilish uchun vaqt o‘tgan bo‘ladi. Lekin shu kamchiliklarga endilikda yo‘l qo‘ymaslik uchun tegishli chora-tadbirlar qo‘llaniladi.

Istiqbol tahlili deganda xo‘jalik yurituvchi subyektning kelgusi faoliyatini oldindan o‘rganish, bo‘ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan iqtisodiy jarayonlar sodir bo‘lmasdan oldin o‘tkaziladigan tahlil tushuniladi. Masalan, xo‘jalik yurituvchi subyekt biznes-rejani tuzish uchun o‘z faoliyatini nima bilan yakunlanishi to‘g‘risida aniq tushuncha va ko‘rsatkichlarga ega bo‘lishi kerak. Bu esa istiqbol tahlili orqali amalga oshiriladi. Hozirgi paytda uni loyiha tahlili ham deb atamoqdalar. Oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida ham, hozirgi bozorli iqtisodiyot sharoitida joriy tahlilga juda katta ahamiyat berilib kelinmoqda. Bu bejiz emas albatta, chunki tahlil uchun axborotlar tizimi shakllanishi lozim. Bu esa hisobot davri tugagandan keyin amalga oshiriladi. Jahon tajribasida ham joriy tahlilga katta ahamiyat beriladi, chunki bor narsani o‘rganish bu kelgusi faoliyat uchun asos bo‘ladi. Shu tufayli korxonaning moliyaviy hisobotini o‘rganish uchun ham bir qancha usullarni o‘ziga jamlagan «Moliyaviy tahlil» shakllangan. Bunday tahlil O‘zbekistonda ham shakllanmoqda.

6.5. Iqtisodiy tahlilni makon nuqtayi nazaridan tasniflash

Iqtisodiy tahlilning obyekti bu xo‘jalik yurituvchi subyektlardir. Bularni falsafiy jihatdan qaraydigan bo‘lsak, makon deb tushunish mumkin. Makon nuqtayi nazaridan iqtisodiy tahlil ikkiga bo‘linadi: **ichki va tashqi**.

Ichki iqtisodiy tahlil deganda shu xo‘jalik yurituvchi subyekt xodimlari tomonidan o‘tkaziladigan tahlil tushiniladi. Masalan, aksiyadorlik jamiyati xo‘jalik faoliyati tahlilini oladigan bo‘lsak, uni faqat shunga daxldor kishilar tomonidan o‘tkaziladigan tahlildir.

Tashqi iqtisodiy tahlil deganda shu xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatini boshqa tashqi subyektlar tomonidan o‘tkaziladigan tahlil tushiniladi. Masalan, aksiyadorlik jamiyati xo‘jalik faoliyatini assotsiatsiya, soliq idoralari, bank xodimlari, statistik va moliya organlari tomonidan tahlil qilinishi mumkin. Bu tahlil tashqi tahlilga misol bo‘ladi va ularni moliyaviy hisobotlarga asosan tahlil qiladi.

6.6. Iqtisodiy tahlilni tahlil qiluvchi subyektlari bo‘yicha tasniflash

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini juda ko‘p mutaxassislar, mulkdorlar, davlat idoralari xodimlari tahlil qiladilar. Bu tahlil kimningdir ko‘rgazmasi yoki buyrug‘i bilan amalga oshmaydi, balki obyektiv zaruriyat natijasidir. Shu tufayli kimning tahlil qilishiga qarab iqtisodiy tahlil bir qancha turlarga bo‘linadi. Bularga ijtimoiy-iqtisodiy tahlil, auditorlik tahlili, moliyaviy-iqtisodiy tahlil, texnik iqtisodiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, iqtisodiy ekologik tahlil, marketing tahlili kabilar kiradi.

Iqtisodiy tahlilni turli kasb egalari, mutaxassislar amalga oshirar ekan. Masalan, ijtimoiy-iqtisodiy tahlil bilan statistik idoralari, boshqaruv idoralari xodimlari, sotsiologik tadqiqotlar laboratoriyalari, menejerlar, iqtisodchilar, buxgalterlar shug‘illanadilar. Auditorlik tahlili bilan esa auditorlar, korxonalar faoliyatiga iqtisodiy jihatdan tashxis qo‘yuvchi xodimlar, auditor firmalari kabilar shug‘illanadilar. Xuddi shu tarzda boshqa tahlil turlari ham keltirilgan.

Hozirgi sharoitda tahlil turlaridan biri marketing tahlilidir. Har bir korxonalar ushbu tahlilni amalga oshirishi lozim. Chunki bozorni o‘rganmasdan turib ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish yoki ish boshqarish jarayonini amalga oshirib bo‘lmaydi. Endi tovarlar (ishlar, xizmatlar) ombor uchun emas, balki bozor uchun ishlab chiqariladi. Bu esa korxonalar marketing xizmati xodimlari, ya‘ni marketologlarning marketing tahlilini amalga oshirishini taqozo qiladi. Marketing va boshqa tahlil turlari bilan korxonalar (firma)ning bosh buxgalteri ham shug‘illanadi.

6.7. Iqtisodiy tahlilni tarmoq tamoyili bo‘yicha tasniflash

Bozor munosabatlari sharoitida ham ma‘lum darajada tarmoqlar saqlanib qoladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlil ham shu tamoyil bo‘yicha tasniflanadi. Iqtisodiy tahlil tarmoq tamoyili bo‘yicha ikki guruhga bo‘linadi: alohida tarmoqlar tahlili va tarmoqlararo umumiy tahlil.

Alohida tarmoqlar tahlili faqat ayrim tarmoqlargagina tegishli bo‘ladi. Ular shu tarmoqning xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi va boshqa tarmoqlarga ularni bevosita qo‘llash qiyin bo‘ladi. Masalan, sanoat korxonalari iqtisodiy tahlilini o‘laylik. Ushbu tahlilni qishloq xo‘jaligi yoki savdo korxonalari xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishga qo‘llash qiyin va aksincha.

Tarmoqlararo umumiy tahlilni deyarli barcha tarmoqlarga u yoki bu xususiyatini inobatga olgan holda ozgina o‘zgartirishlar bilan qo‘llayverish mumkin. Masalan, korxonaning moliyaviy tahlilini o‘laylik. Bu bevosita moliyaviy hisobot ma’lumotlariga asosan o‘tkaziladi. Moliyaviy hisobot esa O‘zbekistonda deyarli barcha tarmoq va soha korxonalari uchun bir xil qilib belgilanadi. Xuddi shunday gaplarni «Moliyaviy hisobotni iqtisodiy o‘qish va tahlil qilish» bo‘yicha ham aytish mumkin. Ushbu guruhga kiruvchi tahlil turiga «Iqtisodiy tahlil nazariyasi» ham kiradi. Ushbu fanda barcha tur tahlilning metodologik va nazariy asosi yoritilgan. Makroiqtisodiy tahlilda barcha tarmoqlar majmuasi natijalari tahlil qilinadi.

6.8. Iqtisodiy tahlilni kengaytirilgan ishlab chiqarish bosqichlari bo‘yicha tasniflash

Kengaytirilgan ishlab chiqarish jamiyat taraqqiyotining asosini tashkil qiladi. U to‘rtta bosqichdan iborat. Birinchisi moddiy va nomoddiy ne‘matlar ishlab chiqarish bo‘lsa, ikkinchisi uning taqsimotidir. Uchinchi bosqich, muomila bosqichi va nihoyat oxirgi bosqich iste‘molidir. Hamma bosqichlarda o‘ziga xoslik bir. Shu tufayli ushbu soha bo‘yicha ham tahlil turlari mavjud. Ular ishlab chiqarish sohasi tahlili, taqsimot sohasi tahlili, muomila sohasi tahlili va iste‘mol sohasi tahlilidir.

Shuni e‘tirof etish kerakki, ushbu guruhga kiruvchi tahlil turlari alohida fan yoki tahlil turi sifatida o‘qitilmaydi. Amaliyotda ham bu tahlillar alohida mavjud emas. Ammo har bir bosqich tahlili turli tarmoqlar tahlilida o‘z ifodasini topadi. Masalan, ishlab chiqarish sohasining tahlili sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish kabi ishlab chiqarishga oid sohalar tahlilida o‘z aksini topgan. Muomala sohasining tahlili ham savdo korxonalari (ulgurji, chakana) xo‘jalik faoliyatining tahlilida o‘z ifodasini topadi. Xuddi shunday gaplarni boshqa sohalar uchun ham aytish mumkin.

6.9. Iqtisodiy tahlilni kompyuterlashtirish darajasi bo‘yicha tasniflash

Hozirgi paytda, ayniqsa kelajakda, tahlilni kompyuterlarsiz tasavvur qilish mumkin emas. Shu tufayli iqtisodiy tahlil shu belgisi bo‘yicha ham tasniflanadi va ular uch guruhga bo‘linadi: odatdagidek, kompyuterlashtirilmagan tahlil, qisman kompyuterlashtirilgan tahlil va to‘liq kompyuterlashtirilgan tahlil.

Odatdagidek, kompyuterlashtirilmagan tahlilga hozirgi an'anaviy tahlilni misol qilish mumkin. Bu tahlil buxgalteriya, statistik, tezkor hisob va hisobotlar ma'lumotlariga asosan, an'anaviy hisoblash mashinalari orqali amalga oshiriladi.

Qisman kompyuterlashtirilgan tahlilga yarim kompyuterlashtirilgan yoki ayrim qismlari kompyuterlarda qolgan qismlari odatdagidek hisob-kitoblarda amalga oshiriladigan tahlil kiradi. Masalan, xo'jalik faoliyatining ayrim qismlari hisobi kompyuterlarda amalga oshiriladigan bo'lsa, shu soha tahlili ham kompyuterlar yordamida amalga oshiriladi. Hozirgi paytlarda ko'pgina firmalarning ish haqini hisoblash kompyuterlashtirilgan. Shu soha tahlili ham kompyuterlarda amalga oshiriladi. Qolgan qismi esa odatdagidek an'anaviy tarzda amalga oshiriladi.

6.10. Iqtisodiy tahlilni ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha tasniflash

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar jamiyatning barcha jabhalarida sodir bo'ladi. Ularni o'rganish uchun iqtisodiyotni turli darajalari bo'yicha tasniflash lozim. Bular shu jihatdan ikkiga: makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajaga bo'linadi.

Makroiqtisodiyot darajasida sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni makroiqtisodiy tahlil o'rgatadi. Bu mamlakat miqyosida milliy-iqtisodiyot holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Masalan, yalpi milliy mahsulot, aholining daromadlari, milliy daromad kabi ko'rsatkichlar shu makroiqtisodiyot darajasidagi ko'rsatkichlarga kiradi.

Mikroiqtisodiy tahlil esa bevosita xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan. Bu tahlilda korxonalar, birlashmalar faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar o'rganiladi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) hajmi, foyda, rentabellik darajasi, mehnat unumdorligi, korxonalar ish va bozor faolligini ifodalovchi ko'rsatkichlar va h.k. Shuni ta'kidlash joizki, hozirgacha makroiqtisodiy tahlil bilan bir qancha tahlilga oid bo'lmagan fanlar (iqtisodiy nazariya, statistika kabilari) shug'ullanadi. Ammo ushbu fanlardan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning holati o'rganiladi, xolos. Ammo hozirgi paytda O'zbekiston uchun makroiqtisodiy tahlil obyektiv zaruriyatga aylandi.

Hozir UzR Vazirlar Mahkamasida, barcha hokimliklarda «Axborot va tahlili» guruhlarini faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning vazifasi bevosita makroiqtisodiy tahlil bilan shug'ullanishdan iboratdir. Ammo hamon makroiqtisodiy tahlil metodologiyasi ishlab chiqilmagan. Makroiqtisodiy tahlilda makro darajadagi ko'rsatkichlarning holati bilan birga ularning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar ham o'rganiladi. Bu faqat makroiqtisodiy tahlilning vazifasi, maqsadi va obyektiga kiradi. Shu tufayli makroiqtisodiy tahlilning metodologik va nazariy asosi yaratilishi lozim.

6.11. Iqtisodiy tahlilni o'rganilayotgan obyektни qamrab olish darajasi bo'yicha tasniflash

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati, odatda, batafsil tahlil qilinadi. Ammo ba'zi hollarda uni batafsil o'rganishga hojat bo'lmasligi mumkin. Bunday hollarda xo'jalik faoliyatining bir qismini tanlab tahlil qilish mumkin. Masalan, auditorlar uchun xo'jalik faoliyatini batafsil tahlil qilib o'tirishiga hojat yo'q. Ular faqat ayrim ko'rsatkichlari bo'yicha auditorlik tahlilini o'tkazsa yetardi. Yoki marketing tahlilini olish mumkin. Bunda ham xo'jalik faoliyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlarni tahlil qilishga xojat yo'q. Faqat bozor faolligi bilan bog'liq ko'rsatkichlar tanlab olingan holda tahlil qilinsa yetarli bo'ladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlil o'rganilayotgan obyektни qamrab olish darajasi bo'yicha qilinadigan bo'lsa ularni ikki guruhga batafsil tahlil va tanlab o'tkazilgan tahlilga bo'lish mumkin.

Batafsil tahlilda xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlar hisobot davrida to'liq o'rganiladi. *Tanlab o'tkaziladigan tahlilda* iqtisodiy jarayonlarning bir qismi o'rganiladi va u orqali butun xo'jalik faoliyatiga taxminiy baho berish mumkin. Shuningdek, iqtisodiy tahlilning ushbu turi ayrim hollarda tematik tahlilga ham o'xshab ketadi. Shuni e'tirof etish kerakki, iqtisodiy tahlil darsligini yaratishda uning metodologiyasini keltirilgan ushbu turlariga moslashtirgan holda yozish maqsadga muvofiqdir. Chunki iqtisodiy tahlil bitta fan. Uning turlari ushbu fanga qaysi nuqtayi nazardan yondoshishga qarab o'zgaradi. Masalan, iqtisodiy tahlil usulini yaratishda batafsil tahlil qilish uchun mo'ljallangan bo'ladi. Ammo shu metodologiyadan tanlab qilinadigan tahlilda ham foydalanish mumkin.

Yana bir misol. Iqtisodiy tahlilni zamon nuqtayi nazaridan tasniflaganda uning uchga bo'linishini (tezkor, joriy, istiqbol tahlili) ko'rdik. Bu holda iqtisodiy tahlil joriy tahlil tarzida yoritiladi. Ammo uning metodologiyasidan tezkor va istiqbol tahlillarida ham foydalanish mumkin.

Ammo shuni e'tirof etish kerakki, barcha bir tur tahlillar ham bir xil metodologiyaga asoslanishi qiyin. Masalan, Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil metodologiyasi bir-biridan farq qiladi yoki tarmoqlar tahlili bilan tarmoqlararo tahlil o'rtasida ham ma'lum darajada farq bor. Lekin ularning metodologik asosi iqtisodiy tahlil nazariyasida o'z ifodasini topmog'i lozim. Xulosa qilib aytganda «Iqtisodiy tahlil nazariyasi»da yoritiladigan nazariy va metodologik asoslar barcha tahlil turlarining talablariga javob berishi lozim.

6.12. Iqtisodiy tahlilning shakllari

Yuqorida ta'kidlanganidek, iqtisodiy tahlil turlari uning shakllaridan farq qiladi. Iqtisodiy tahlilning shakllari esa bir-biridan ma'lum darajada o'ziga xos bo'lgan usullari, ketma-ketligi, maqsadi va vazifalari bilan ham

farq qiladi. Masalan, kompleks tahlilda xo‘jalik faoliyati makon va zamon nuqtayi nazaridan batafsil tahlil qilinadi. Unda asosiy usullar tariqasida kompleks baholash usullari qo‘llaniladi. Ushbu tahlil ma‘lum darajada omilli tahlildan farq qiladi.

Omilli tahlilda xo‘jalik faoliyatiga ta‘sir qiluvchi omillarning ta‘sirini aniqlash usullari o‘rganiladi. Bu juda ko‘p tahlil shakllarida qo‘llanilishi mumkin. Ammo boshqa tahlilda omilli tahlil usullari asosiy bo‘lmasdan, balki xulosani chuqurlashtirish uchun foydalaniladi. Shu ikki tahlil shaklidan farqli o‘laroq funksional-qiymat tahlili (FQT) ham mavjud. FQT da ikki tahlilda ham qo‘llanilmaydigan, qo‘llanilsa ham kam qo‘llaniladigan usullardan foydalaniladi.

Boshqa tahlillar asosan ma‘lum ko‘rsatkichlar, aniq raqamlarga asoslansa, FQT da ko‘p hollarda mantiqiy evristik tahlil usullaridan foydalaniladi. Xuddi shunday holatni boshqa tahlil shakllari bo‘yicha ham keltirish mumkin.

Demak, iqtisodiy tahlilning turlarida ma‘lum darajada metodologik musharaklik bo‘lsa, shakllarida o‘ziga xoslik ustuvordir. Iqtisodiy tahlilning shakllari va har birining qisqacha mazmuni ushbu 6.1-rasmda keltirilgan.

Iqtisodiy tahlil

SHAKLLARI	MAZMUNLARI
1. Kompleks tahlil	Xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatini makon va zamon nuqtayi nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir.
2. Solishtirish tahlili	Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini yaxlit holda, alohida tuzilmalari yoki mavzularini baho va vaqt jihatidan solishtiriladigan holatga keltirilib amalga oshiriladigan tahlildir.
3. Omilli tahlil	Xo‘jalik faoliyati natijasiga ta‘sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta‘sirini hisoblash usullari majmuasini o‘zida aks ettirgan tahlildir.
4. Funk-sional – qiymat tahlili	Har bir bajariladigan funksiyani (asosiy, yordamchi va nokerak) qiymat jihatidan baholab mahsulotning (ish, xizmat) sifatini oshirgan holda nokerak funksiyalarni bartaraf qilish evaziga ichki imkoniyat (rezerv)larni topish va ishga solishga qaratilgan tahlildir.
5. Marjenal tahlil	Barcha xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchi xarajatlarga bo‘lib ishlab chiqariladigan mahsulotlarning (bajariladigan ishning ko‘rsatiladigan xizmatning) biznesda ko‘zda tutilgan foydaga erishish uchun zarur bo‘lgan miqdorini aniqlash va samaradorligini oshirishga qaratilgan tahlildir.
6. Staxostik tahlil	Xo‘jalik faoliyatida natija va omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik funksional bog‘liq bo‘lmagan sharoitdaularning bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan tahlildir.

7. Loyiha tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlar istiqbolini, biznes rejasini, investitsiya loyihalarini asoslash uchun hali sodir bo'lmagan, ya'ni bo'lishi kutilayotgan iqtisodiy jarayonlarni o'rgatadigan tahlildir.
8. Moliyaviy tahlil	Xo'jalikyurituvchi subyekt moliyaviy natijalari vamoliyaviy holatini o'rganishga bag'ishlangan tahlildir.
9. Bosh-qaruv tahlili.	Korxonahabariyati, egasi va mutaxassislari tomonidan ichki imkoniyatlarni ishga solish va samaradorlikni oshirish maqsadida qilinadigan tahlildir.
10. Xo'jalik faoliyati tahlili	Korxonalar xo'jalik faoliyatini o'rganishga qaratilgan iqtisodiyotning mikroiqtisod darajasini o'rganishga qaratilgan tahlildir.
11. Audi-torlik tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliya– xo'jalik faoliyatini audit qilganda to'g'ri xulosa chiqarish uchun auditorlar tomonidan o'tkaziladigan tahlildir.

6.1-rasm. Iqtisodiy tahlilning shakllari va ularning mazmuni.

Iqtisodiy tahlilning shakllari o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ularning har biri ma'lum darajada mustaqil usullarga va tushunchalarga ega. Shu jihatdan uning turlari ma'lum bir belgilari bo'yicha tasniflansa, shakli esa o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Iqtisodiy tahlilning turlarida, asosan, tahlilda qo'llaniladigan barcha usullardan foydalanilsa, usullarida esa o'ziga xos turlaridagina foydalaniladi. Yuqoridagi chizmada iqtisodiy tahlilning 11 ta shakli keltirilgan. Masalaning qo'yilishi, ma'lum bir maqsadga erishish uchun bu tahlil shakllaridan ayrim subyektlar alohida foydalanishlari ham mumkin. Ushbu tahlil shakllarining o'ziga xosligi to'g'risida ma'lum bir tushuncha berish uchun ularning ayrimlariga to'xtalish maqsadga muvofiq deb topildi.

7-bob. IQTISODIY TAHLILNI TASHKILLASHTIRISH VA UNDA QO‘LLANILADIGAN AXBOROTLAR

7.1. Iqtisodiy tahlilni tashkil qilishda foydalanuvchilar manfaatini inobatga olish

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni, bozor mexanizmining takomillashishi, islohotlarning tobora chuqurlashib borishi har bir iqtisodiy jarayonni chuqur tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Chunki mulkdor iqtisodiy jarayonda asosiy subyekt sifatida ishtirok etadi. U o‘z mulkining ko‘payishidan, ko‘proq foyda olishidan manfaatdordir. Bunga o‘z-o‘zidan erishib qolmaydi. Buning uchun tadbirkorlik, izchillik, ziyraklik va aql bilan ish ko‘rish lozim. Bu esa o‘z navbatida mulkning holatini, ishlatilishi va saqlanishishni tahlil qilishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil eng avvalo mulkdor uchun kerak ekan.

Mulkdor o‘z mulkini ishlatish uchun turli korxonalarga ega bo‘lishi mumkin. Bu esa boshqa kishilarni, mutaxassislarni, xodimlarni yollashiga to‘g‘ri keladi. Ular mehnat jamoasini tashkil qiladi. Korxonaning yaxshi, samarali ishlashi mehnat jamoasining farovonligini ta‘minlaydi. Korxonaga qancha ko‘p daromad qilsa mehnat jamoasi a‘zolari shuncha ko‘p mehnat haqi oladilar. Bu esa mehnat jamoasining o‘zlari ishlayotgan korxonaga xo‘jalik faoliyatini muntazam tahlil qilib borishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil bevosita mehnat jamoasi uchun ham kerak ekan.

Har bir korxonaning xo‘jalik faoliyati natijasidan davlat ham manfaatdor. Chunki har bir korxonaga o‘z mulkidan, qilgan oboroti va olgan foydasidan soliq to‘laydi. Shu tufayli davlat nomidan soliq idoralari ham korxonaga faoliyatini chuqur tahlil qilib borishdan manfaatdor. Demak, iqtisodiy tahlil soliq idoralari xodimlari uchun ham kerak ekan.

Ko‘rinib turibdiki, iqtisodiy jarayon, ya‘ni korxonaga yoki boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati natijasidan kim manfaatdor bo‘lsa, u mazkur subyekt faoliyatini o‘rganishga, tahlil qilishga qiziqadi. Shunday qilib, iqtisodiy tahlil investorlarga, hamkorlarga, birlashmalarga, uyushmalarga, sug‘urta, bank, moliya idoralariga ham kerak ekan.

7.2. Iqtisodiy tahlil bilan kimlar shug‘ullanadi

Odatda, kimga nima kerak bo‘lsa o‘sha shu ish bilan shug‘ullanadi. Ammo har bir korxonada maxsus mutasaddi shaxslar borki, ularga xo‘jalikni boshqarishda u yoki bu soha topshirilgan bo‘ladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlil bilan korxonadagi deyarli hamma mutaxassislar shug‘ullanadi. Ammo hammasi ham korxonaga

to'g'risida jamlangan batafsil axborotga ega emas. Hamma o'zi bajarayotgan u yoki bu soha bo'yicha axborotga ega. Shu jihatdan hamma o'zining sohasini muntazam tahlil qilib boradilar. Lekin shuni e'tirof etish kerakki, xo'jalik faoliyati to'g'risida butun faoliyatni o'zida jamlagan axborotlar buxgalteriyada to'planadi va qayta ishlanadi. Shu tufayli korxonaning kompleks iqtisodiy tahlili bilan buxgalteriya xodimlari, bevosita bosh buxgalterlar shug'ullanadilar.

Chunki unda korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlari mavjud. Ular moliyaviy hisobotlarda o'z aksini topdi. Iqtisodiy tahlil uchun asosiy ma'lumot manbai bo'lib, moliyaviy hisobotda ifoda etilgan ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ularning kompleks tahlili bilan bosh buxgalterlar shug'ullanadi. Ammo alohida sohalari bo'yicha tahlil kimga kerak bo'lsa, o'shalar shug'ullanadilar. Tahlil tahlil qilish uchun emas, balki kerak sohani o'rganish uchun qilinadi. Demak, kimga nima kerak bo'lsa, u shu sohani tahlil qilish bilan shug'ullanar ekan.

7.3. Iqtisodiy tahlilni amalga oshirish bosqichlari

Korxonaning faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bu iqtisodiy ishlarining tarkibiy qismi sifatida o'zining boshlanishi va oxiriga ega. Bu jarayon birqancha bosqichlardan iborat:

1. Tahlilni o'tkazishning maqsadini aniqlash va dasturini tuzish;
2. Ijtimoiy-iqtisodiy axborotlarni to'plash;
3. Axborotlarning tahlil maqsadi va vazifasidan kelib chiqqan holda qayta ishlash, tegishli hisob-kitoblarni amalga oshirish va jadvallar tuzish;
4. Jadval ma'lumotlari asosida dastlabki xulosalar chiqarish;
5. Xulosani chuqurlashtirish maqsadida lozim bo'lgan holatlarni chuqurroq o'rganish uchun ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sirini hisoblash;
6. Xo'jalik faoliyati yoki o'rganilayotgan ko'rsatkichlar haqida mufassal xulosaga kelish;

7. Korxonada xo'jalik faoliyatini yoki o'rganilayotgan ko'rsatkichni yaxshilash yo'llarini ishlab chiqarish va shu tadbirlarni amaliyotga tatbiq etish.

Mazkur bosqichda tahlilning boshlanishi va oxirigacha bo'lgan jarayon ko'rsatildi. Amalda doim faoliyat ko'rsatuvchi korxonada bo'lsa tahlil ham har bir hisobot tuzilgandan keyin va yangi davrni boshlashdan oldin uzluksiz muntazam ravishda o'tkazilib turiladi. Unda barcha bosqichlar aynan shu holatda takrorlanishi mumkin. Faqat ko'rsatkichlarning raqamlari o'zgaradi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilning mantiqiy ketma-ketligini ta'minlagan holda uni kompyuterga kiritish va tahlil usulini dasturlash ham mumkin.

Albatta shuni e'tirof etish kerakki, tahlil ishlarini dasturlashda va uni avtomatlashtirishda O'zbekistonda ayrim tajribalar ham bor. Bu bo'yicha

I.O. Voljin va V.V. Ergashbayevlarning «Moliyaviy tahlil» (Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998-yil) kitobini misol qilib keltirish mumkin.

7.4. Tahlil natijalarini rasmiylashtirish

Odatda, tahlilni shunchaki tahlil qilish uchun emas, balki korxonada xo‘jalik faoliyati to‘g‘risida batafsil xulosaga kelib va boshqarishni takomillashtirish uchun amalga oshiriladi. Chunki tahlil jarayonida o‘rganilgan ko‘rsatkichlar, qilingan hisob-kitoblar korxonada xo‘jalik faoliyatining u yoki bu jihatidagina ifodalaydi. Xo‘jalik faoliyati to‘g‘risida to‘liq tushunchaga ega bo‘lish uchun barcha ko‘rsatkichlar tahlilini jamlab, ularni umumlashtirish lozim. Ular umumlashgach, korxonada xo‘jalik faoliyatining qaysi qismida yaxshi natijalarga erishilgan, qaysi qismida kamchiliklarga yo‘l qo‘yilganligi aniq bo‘ladi.

Kamchilikka yo‘l qo‘yilgan qismlarga asosiy e‘tiborni qaratib, shu kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish yo‘llarini ishlab chiqish lozim bo‘ladi. Bu jarayon iqtisodiy tahlilning pirovard natijasi va asosiy maqsadidir.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish tahlilning muhim bosqichi bo‘lib hisoblanadi. Bunda barcha hisob-kitoblar asosida tahliliy jadvallar tuziladi. Mazkur jadvallar korxonada xo‘jalik faoliyatini to‘liq ifoda etishi lozim. Shuningdek, jadvallar bitta korxonada har safar, korxonaning bo‘linmalarida bir vaqtning o‘zida yagona kelishilgan shaklda tuzilishi lozim. Bunday yondoshuv ko‘rsatkichlarni bir-biri bilan taqqoslash va umumlashtirish imkonini beradi.

Jadvallar, odatda, egasi va kesimiga ega. Uning egasida asosan ko‘rsatkichlarning nomi, kesimida esa qaysi davrda amalga oshirilayotganligi, ularning farqi, o‘zgarish sur‘atlari kabi ifodalar ko‘rsatiladi.

Jadvallar natija o‘zgarishiga ta‘sirini hisoblash jarayonida ham tuziladi. Bu holda jadvalning egasida ta‘sir qiluvchi omillar bilan birga natija ko‘rsatkichining nomi ifodalanadi. Uning kesimida esa qaysi davr natijalari tahlil qilinayotganligi, shu davrda yuz bergan o‘zgarishlar va ularga ta‘sir qiluvchi omillarni aniqlash uchun hisob-kitob qilinadigan usullarning aloqadorligi ko‘rsatiladi.

Hozirgi paytda hisob-kitob ishlari asosan kompyuterlarda amalga oshirilmoqda. Buning imkoniyati juda katta. Shu tufayli tahlilda amalga oshirilgan hisob-kitob natijalari jadvallar bilan birgalikda turli chizmalar va diagrammalarda ham ifoda etilmoqda. Bu esa korxonada xo‘jalik faoliyatidagi o‘zgarishlarni juda tez ilg‘ash imkonini beradi. Mazkur usullar iqtisodiy tahlilning u yoki bu jihatini aniqlashda qo‘llaniladi. Masalan, chizma (grafik)lar ko‘rsatkichlarining dinamikasini ifodalashda juda qulay. Korxonada xo‘jalik faoliyatidagi tarkibiy tuzilmalar, ularning o‘zgarishi diagrammalarda ifodalinishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Chizma va diagrammalarning qulayligi shundaki, u korxonada xo‘jalik faoliyatini natijasini har qanday kishi uchun ham tez va tushunarli tarzda ifoda etadi. Masalan, korxonada beshta bo‘linma bo‘lsa, ularning o‘tgan yilga nisbatan birorta ko‘rsatkichning o‘shirishini ustunli diagramma qilinsa eng yuqori natijaga erishganligi eng baland ustun sifatida yoqqol ko‘rinib turadi. Bu har bir bo‘linma xodimlarining aqliy-ruhiy kayfiyatiga ham ta‘sir qiladi. Eng yuqori ustunga erishgan bo‘linma xodimlarida faxrlanish, mag‘rurlik hissi tug‘ilsa eng past ustunga ega bo‘lgan bo‘linma xodimlarida o‘z jamoasi uchun istirob hissi bo‘lishi mumkin. Unisi ham buni ham ko‘rsatkichlarni yaxshilash uchun kurashish tuyg‘usini o‘ygotishi tabiiy. Bu ichki omillar o‘ta muhim, ortiqcha mablag‘ talab qilmaydigan, ammo korxonada xo‘jalik faoliyatiga ijobiy ta‘sir qilib, uni yaxshilaydigan omillardir.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi, islohotlarning chuqurlashuvi korxonalar o‘rtasida erkin raqobat muhitini tug‘dirmoqda. Bu esa o‘z navbatida korxonada xo‘jalik faoliyatini tezkor tarzda kundalik natijalarni o‘rganib borishni taqozo qiladi. Bu ham hisob-kitoblarga kompyuterlarni qo‘llash natijasida ancha osonlashadi. Har kuni ish kunining oxirisida xo‘jalik faoliyatining bir kunlik natijasi qanday bo‘lganligini aniqlash mumkin. Bu esa yutuq va kamchiliklarni juda tez anglash, yutuqlarni ko‘paytirish, kamchiliklarni bartaraf qilishga asos bo‘ladi. Tahlilning ushbu shakli boshqaruvni ham tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beradi.

Kunlik natijalar har kuni jamlanib borilsa, hisobot davrining xohlagan kunida qanday natijaga erishganligini bilib olish mumkin. Masalan, bir oyning o‘n oltinchi kuni qanday natijaga erishganligini kunlik hisobotni jamlab borish orqali aniqlash mumkin. Shu, 16-kuni qanday natijaga erishdik va o‘tgan 16-kun mobaynida erishgan umumiy ahvolimiz qanday degan xulosani chiqarish uchun ham tegishli axborot mazkur kompyuterda mavjud bo‘ladi. Bu esa korxonada xo‘jalik faoliyatini tezkor boshqarish, kamchiliklarni o‘z vaqtida, hisobot davri tugamasdan bartaraf qilish imkonini beradi.

Agar korxonaning barcha bo‘linmalarida kompyuterlar o‘rnatilgan va ular yagona setga ulangan bo‘lsa, boshqarishda yangi usulni, ya‘ni qog‘ozsiz va jonli muloqotsiz boshqarish usulini joriy qilish mumkin.

Korxonada menejeri har bir bo‘linmadan tegishli axborotlarni olib, bir joyda umumlashtiradi va xulosa chiqaradi. Xulosa natijasida ishlab chiqarilgan chora-tadbirlar va tegishli topshiriqlarni ham kompyuter orqali set bilan jo‘natish mumkin. Bu mutaxassis va bo‘linma rahbarlarining turli majlislariga, yig‘ilishlarga ketadigan vaqtini ham tejaydi.

Hisobot davri tugagach, tahlil natijasi tezkor tarzda jadvallarda, chizmalarda, turli diagrammalarda tuzilib, qog‘ozga chiqariladi va mutaxassislar tomonidan yozma ravishda xulosa yoziladi. Xulosada barcha erishilgan yutuqlar bilan birga yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar, ularning sabablari va qanday oqibatga olib kelganligi ko‘rsatiladi. Ayniqsa yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarda kim aybdorligi ochiq-oydin ko‘rsatilishi lozim. Chunki bu

tadbir kelajakda mazkur shaxsning shu kamchilikka yo‘l qo‘ymasligini ta‘minlaydi.

Iqtisodiy tahlilning natijalari bo‘yicha tuzilgan barcha axborotlar, yozma xulosalar jamlanib korxonaga rahbariga, mulkdorga topshiriladi. Rahbar tahlil natijasiga asosan boshqaruv qarorlarini qabul qiladi. Qaror qabul qilishda birqancha mutaxassislarini, bo‘linmalar rahbarlarini taklif qilib chuqur o‘ylangan va puxta ishlangan boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Agar korxonaga yirik bo‘lsa, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda «Fikrlar hujumi» usulidan ham foydalanishi mumkin. Bu uning uchun mazkur korxonada ijodiy guruh tashkil qilingan bo‘lishi lozim. Mazkur ijodiy guruhning vazifasi korxonaga xo‘jalik faoliyatini yaxshilashga qaratilgan bo‘ladi. Mazkur masala «Funktional qiymat tahlili» bo‘limida atroflicha yoritilgan.

Iqtisodiy tahlil natijalari boshqaruv bilan birga auditorlarning xulosa chiqarishi uchun ham asos bo‘lib xizmat qiladi. Auditorlar oldingi taftishchilardек taftish bilan emas, endilikda tahlil bilan shug‘ullanishlari lozim. Shu tufayli tahlil usullarini, uni amalga oshirish metodologiyasini buxgalterlar qancha bilsa, auditorlar ularga nisbatan ikki karra ko‘p va puxta bilishlari shart. Zero, auditorlik xulosasini chiqarish uchun faqat tahlil natijalaridan foydalanish mumkin xolos.

7.5. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar tizimini shakllantirish tamoyili

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov o‘zining asarlarida XXI asrda va uning dastlabki yillarida mamlakatimizning rivojlanish strategiyasini, jamiyatni yangilash borasida faoliyatimizning asosiy yo‘nalishlarini, ularning mazmun va mohiyatini ochib berdi.

Ulardan biri va eng muhimi – bu iqtisodiyot sohasini yanada erkinlashtirish, demokratik bozor munosabatlarini yanada chuqurlashtirishga erishishdir. Buning mazmuniga Yurtboshimiz to‘xtalar ekan, unga qo‘yidagicha izoh beradi: «birinchi navbatda davlatning boshqaruv rolini chegaralash, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy erkinligini hamda iqtisodiyotning barcha sohalarida xususiy mulk miqiyoslarini kengaytirish, mulkdorlarning mavqei va huquqlarini mustahkamlash demakdir»¹. Bundan ko‘rinib turibdiki, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning roli ma‘lum darajada chegaralanishi ko‘zda tutilmoqda. Bu esa o‘z-o‘zidan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy erkinligini ta‘minlash bilan birga, ularning o‘z xo‘jaligini boshqarishda mustaqilligini va mas‘uliyatini oshiradi. Bunday sharoitda Yurtboshimiz iqtisodiyotning barcha sohalarida xususiy mulk miqiyoslarini kengaytirish, mulkdorlarning mavqei va huquqlarini mustahkamlash vazifasini qo‘ymoqda. Bu esa o‘z-o‘zidan mulkdor va uning

¹ Xalq so‘zi 1999-yil 15-aprel.

tasarrufida ishlovchilar o'rtasida sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga, takomillashishiga olib keladi. Buning asosiy tamoyili ishonch asosida qurilmog'i lozim.

Bir-biriga ishonch iqtisodiyotda «SAHTXOB» tamoyili orqali erishiladi. Buning mazmuni nimadan iborat degan savolning tug'ilishi tabiiy. Bu eng avvalo soflik (S) degani. Soflik orqali ishonchga sazovar bo'linadi. Bir-biriga ishongan kishilar o'rtasida sof, samimiy munosabat bo'ladi. Ikkinchisi esa, axborotlarning haqqoniyligi (AH). Ishonchga axborotlar haqqoniy bo'lgan joydagina erishish mumkin. Axborotlar oddiy raqamlar emas, ularning har biri qandaydir, kimningdir manfaatini ifodalaydi. Ushbu tamoyildagi uchunchi bu to'g'ri xulosa (TX). Axborotlar haqqoniy bo'lmagan joyda to'g'ri xulosa chiqarish qiyin. To'g'ri xulosa haqqoniy, to'g'ri axborotlar mahsulidir. Ushbu tamoyildagi to'rtinchi bo'g'un bu odilona boshqarish (OB). To'g'ri xulosa bo'lmagan joyda odilona boshqarishga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli ushbu tushunchalar bir-biriga zanjirsimon, dialektik bog'liqlikka ega.

Shunday qilib, SAHTXOB tamoyili S – soflik, AH – axborotlar haqqoniyligi, TX – to'g'ri xulosa va OB – odilona boshqaruvdan iboratdir.

Ushbu tamoyilni erkinlashayotgan iqtisodiyotning barcha unsurlariga, xususan iqtisodiy tahlilga ham qo'llash mumkin. Chunki iqtisodiy tahlilning ahamiyati bozor munosabatlarining shakllanishi bilan yanada oshaveradi. Endi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zlariga maqbul, to'g'ri va foydali yo'l tanlab olishi uchun o'z faoliyatini, qilgan va qilajak ishlarini faqat tahlil qilmog'i lozim. Tahlil har tomonlama bo'lishini taqozo qiladi. Eng avvalo, hozirgi paytda qilinadigan ish oldindan tahlil qilinib ko'rilishi lozim. So'ngra qilinayotgan ish tahlil qilinsa va nihoyat qilingan ish atroficha tahlil qilinib o'rganiladi.

Tahlilning maqsadi to'g'ri xulosa chiqarish, odilona boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tegishli axborotlarni tayyorlab berishdan iboratdir. Ammo to'g'ri xulosa chiqarish uchun axborotlar haqqoniy, real bo'lishini talab qiladi. Axborotlarni kim to'playdi, kim uning haqqoniyligiga javob beradi.

Albatta mutaxassislar, boshqaruv idorasi (apparatida) o'tirgan xodimlar. Agar ular halol-pok bo'lmasa axborotlar to'g'ri bo'lmasligi mumkin. Chunki har bir axborotning zamirida, yuqorida ta'kidlanganidek, manfaat yotadi. Agar xodim axborotlarni jamlash va shakllantirishda o'z manfaatini ustun qo'yib ishlaydigan bo'lsa, u haqqoniy bo'lmasligi mumkin.

Haqiqiy bo'lmagan axborot hamisha chalkash va noto'g'ri xulosalarga olib keladi. Bu esa o'z navbatida oqilona boshqarishga ham salbiy ta'sir qiladi. Shu tufayli tahlil jarayonida ishonch va SAHTXOB tamoyiliga doimo amal qilish lozimligini yana bir bor ta'kidlaymiz.

Ushbu tamoyil tahlil uchun axborotlarni yetkazib beruvchilarning eng avvalo sofligini talab qiladi. Ular sof kishilar, xodimlar bo'lsagina axborot haqqoniy bo'ladi. Agar axborotlar haqqoniy bo'lmasa to'g'ri xulosa chiqarish qiyin. Xulosa chalkash, noto'g'ri bo'lsa, odilona boshqaruv qarorlarini ham

qabul qilib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlilda to'g'ri va izchillikni ta'minlash uchun SAHTXOB tamoyiliga doim amal qilish lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish konsepsiyasi unda «Ishonch va SAHTXOB» tamoyillaridan foydalanishni yanada kuchaytiradi. Chunki Yurtboshimiz ta'kidlaganidek: «Iqtisodiyotni erkinlashtirish – xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z faoliyati uchun iqtisodiy va moliyaviy mas'uliyatini oshirish demakdir»¹. Bundan ko'rinib turibdiki, erkinlik hamisha mas'uliyat bilan uzviy bog'liq bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda.

Hamma jabhada erkinlikni joriy qilish uchun oldin mas'uliyat hissasini uyg'otish lozim. Mas'uliyat bo'lmasa, boqimandalik kayfiyatida yurgan shaxslarga erkinlik berib bo'lmaydi. Mas'uliyat insonlarda tashabbuskorlik, izlanuvchanlik hissinu uyg'atadi. Bunday rahbarlar boshqarayotgan korxonalar yuqori samaradorlikka erishayotganligining guvohi bo'lmoqdamiz. Muxtasar qilib shuni ta'kidlash joizki, erkinlik o'z-o'zidan bir kunda beriladigan jarayon bo'lmasdan, unga bosqichma-bosqich erishiladigan ne'matdir. Har bir insonda mas'ullik tuyg'usi o'yg'onganligi to'g'risida eng avvalo o'zida, keyin o'zgalarda ishonch hosil qilishi lozim. Ishonch bor joyda samimiylik bor. Aynan shu holatda «SAHTXOB» tamoyilini qo'llash mumkin. Ushbu tamoyil bugungi kun talabidan kelib chiqqan iqtisodiyotda va uning barcha unsurlarida qo'llanilishi lozim bo'lgan mazmun mohiyati jihatidan yangi tamoyildir.

KALITLI SO'ZLAR

tahlil, iqtisodiy tahlil, boshqaruv tahlili, moilyaviy tahlil, kompleks tahlil, qiyosiy tahlil, omilli tahlil, ko'rsatkichlar, omillar, natija ko'rsatkichi, mutlaq ko'rsatkich, nisbiy ko'rsatkichlar, o'rtacha ko'rsatkichlar, iqtisodiy tahlil predmeti, iqtisodiy tahlil obyekti, iqtisodiy tahlil metodi, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, zamon va makon, miqdor va sifat, shakl va mazmun, usul, uslub, iqtisodiy tahlil turlari, iqtisodiy tahlil shakllari, funksional-qiyamat tahlili, joriy tahlil, tezkor tahlil, marjenal tahlil, staxostik tahlil, loyiha tahlili, auditorlik tahlili, xo'jalik faoliyati tahlili, strotegik tahlil.

«IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI» bo'limi bo'yicha takrorlash va o'zini-o'zi nazorat qilish uchun savollari

1. Iqtisodiy tahlilning vujudga kelishida asos bo'lgan jihatlar nimalardan iborat?
2. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishidagi elementlarni ayting.
3. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixida asosiy bosqichlarni ko'rsating.

¹ Xalq so'zi 1999-yil 15-aprel.

4. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllangach qanday nomlar bilan atalib kelindi?
5. Iqtisodiy taxlil fanining O'zbekistonda yaratilish tarixida qanday bosqichlarni bosib o'tdi?
6. O'zbekistonda qanday iqtisodiy tahlil maktablari mavjud va ularning yirik nomoyondalari kimlar?
7. Iqtisodiy tahlil predmetining ta'rifi ayting.
8. Iqtisodiy tahlil obyektining ta'rifini bering.
9. Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
10. Iqtisodiy tahlilning korxonani (firmani) boshqarishdagi roli nimalardan iborat?
11. Iqtisodiy tahlil predmeti bo'yicha turli olimlar qarashlarini taqqoslang.
12. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridagi o'zgarishlar nimalardan iborat?
13. Iqtisodiy tahlilning korxonalarni boshqarishdagi o'rnining oshib borishiga sabablarni malardan iborat?
14. Iqtisodiy tahlilning metodi va metodologik asoslarini ayting.
15. Iqtisodiy tahlil metodi bo'yicha turli qarashlarning nazariy talqini qanday?
16. Materialistik dialektika iqtisodiy tahlil metodining asosi va uning o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
17. Iqtisodiy tahlil metodining ta'rifini keltiring.
18. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan falsafiy kategoriyalarning qisqacha izohini keltiring.
19. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullarini ayting.
20. Muvozanat usuli nima?
21. Farqli usuli qanday?
22. Qayta hisoblash usuli nima?
23. Zanjirli almashtirish usulini ayting.
24. Indeks usuli nima?
25. Nisbiy ko'rsatkichli usulni ayting.
26. Logoriflash usulini keltiring.
27. Teng taqsimlash usuli nima?
28. Kichik sonlardan foydalanish usulini ayting.
29. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan matematik modellarning tiplarini ayting.
30. Iqtisodiy tahlil qo'llaniladigan matematik modellarning usullari nima?
31. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar bilan aloqasi nimadan iborat?
32. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid fanlar bilan bog'liqligini ayting.
33. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy nazariya fani bilan bog'liqligi nimalardan iborat?

34. Iqtisodiy tahlilning buxgalteriya hisobi bilan bog‘liqligi nimadan iborat?

35. Iqtisodiy tahlilning audit fani bilan bog‘liqligini ayting.

36. Iqtisodiy tahlilning menejment fani bilan bog‘liqligi qanday?

37. Iqtisodiy tahlilning statistika fani bilan bog‘liqligini ayting.

38. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyot fani bilan bog‘liqligini keltiring.

39. Iqtisodiy tahlilning moliya va kredit fani bilan bog‘liqligini ayting.

40. Iqtisodiy tahlilning marketing fani bilan bog‘liqligi nimadan iborat?

41. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid bo‘lmagan fanlar bilan bog‘liqligini ayting.

42. Iqtisodiy tahlilning falsafa fani bilan bog‘liqligi nima?

43. Iqtisodiy tahlilning matematika fani bilan bog‘liqligini ayting.

44. Iqtisodiy tahlilning ma’naviyat asoslari fani bilan bog‘liqligini keltiring.

45. Iqtisodiy tahlil turlari va shakllari to‘g‘risida tushuncha va ularning bir-biridan farqi nimada?

46. Iqtisodiy tahlil turlarini tasniflash belgilarini tushuntiring.

47. Iqtisodiy tahlil iqtisodiy mazmuni bo‘yicha qanday tasniflanadi?

48. Iqtisodiy tahlilni zamon nuqtayi nazaridan tasniflash qanday?

49. Iqtisodiy tahlilni makon nuqtayi nazaridan tasniflash nima?

50. Iqtisodiy tahlilni zamon nuqtayi nazaridan tasniflash qanday?

51. Iqtisodiy tahlilni makon nuqtayi nazaridan tasniflash qanday bo‘ladi?

52. Iqtisodiy tahlilni tahlil qiluvchi subyektlari bo‘yicha tasniflash nima?

53. Iqtisodiy tahlilni tarmoq tamoyili bo‘yicha tasniflashni ayting.

54. Iqtisodiy tahlilni kengaytirilgan ishlab chiqarish bosqichlari bo‘yicha tasniflashni keltiring.

55. Iqtisodiy tahlilni o‘rganilayotgan obyektни qamrab olish darajasi bo‘yicha tasniflash qanday bo‘ladi?

56. Iqtisodiy tahlilni ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish bo‘yicha tasniflashni keltiring.

57. Iqtisodiy tahlilni kompyuterlashtirish darajasi bo‘yicha tasniflash qanday?

58. Iqtisodiy tahlilning shakllarini ayting.

59. Iqtisodiy tahlilni tashkil qilishda foydalanuvchilar manfaati qanday inobatga olinadi?

60. Iqtisodiy tahlil bilan shug‘ullanuvchi subyektlarni ayting.

61. Iqtisodiy tahlilni amalga oshirish bosqichlari qanday?

62. Tahlil natijalarini rasmiylashtirish qanday?

63. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar tizimini shakllantirish tamoyillarini ayting.

64. SAHTXOB tamoyilining mazmuni nimadan iborat?

8-bob. BOSHQARUV TAHLILINING NAZARIY ASOSLARI

8.1. Boshqaruv tahlilining obyektiv zarurligi

Boshqaruv tahlili iqtisodiyotda sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan jarayonlarni o'rganishga dialektik nuqtayi nazardan yondoshishni talab qiladi. Zero, bilish nazariyasi shunga asoslanganki, uning yordamida obyektiv (mavjud) dunyoni bilish mumkin.

Bu degani – bilish jarayoni dialektik xususiyatga ega bo'lib, u voqelikning in'ikosidir. Bilish nazariyasining mantiqiyligi dialektik tarzda quyidagi bog'liqlikda aks etadi, ya'ni: jonli mushohada, abstrakt tafakkur, tajriba.

Bunda jonli mushohada bilishning birinchi bosqichsi bo'lib, u o'rganiladigan hodisalarning tashqi xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Abstrakt tafakkur bosqichida esa hodisalarning ichki mohiyati aniqlanib, ularning rivojlanish qonuniyatlari o'rganiladi. Lekin haqiqatni bilishning mezon – bu tajribadir.

Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilish ham shu uch bosqichli bilish nazariyasiga asoslanadi. Birinchi, jonli mushohada bosqichida xo'jalik yuritishni bevosita iqtisodiy axborotlar tizimi orqali idrok qilinadi. Bu o'rinda iqtisodiy axborotlar tizimiga shunday talablar qo'yiladiki, bular bilish nazariyasining ikkinchi bosqichi – abstrakt tafakkurga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Aynan u dominant (asosiy) rolni o'ynaydi. Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda mikroskop yoki kimyoviy reaktivlardan foydalanilmaydi. Tahlilda uni ham, buni ham tafakkur kuchi bajaradi.

Iqtisodiy hodisalarni o'rganish jarayonida dialektik bilish nazariyasi «analiz» va «sintez» usullaridan foydalanishni taqozo qiladi.

Analiz grekcha «ahalsie» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish» degan ma'noni anglatadi. Sintez grekcha «sythesie» so'zidan olinib, «umumlashtirish» degan ma'noni bildiradi.

Boshqaruv tahlili boshqaruv tizimining maxsus funksiyasidir. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarish salohiyatidan oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlama tejash va ishlab chiqarishni boshqarishni bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismidir. Bu muhim vazifalarni bajarish uchun korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Tahlil korxonalarini boshqarish tizimida oraliq bosqichni egallaydi. Bu jarayonni ushbu formula orqali ifodalash mumkin:

$$I + A + K - T - I_1 - A_1 - K_1 - T_1.$$

Bunda:

I – informatsiya (axborot) bo‘lib, uni buxgalteriya hisobi va hisoboti, tezkor hisob va hisobot, statistik hisob va hisobot, biznes-reja hamda hisobdan tashqari ma’lumotlar tashkil qiladi;

A – tahliliy bosqich;

K – tahlil natijalari asosida qarorlar qabul qilish;

T – qarorlarni ishlab chiqarish bo‘g‘inlarida tatbiq etish;

I_1 – bajarilmagan qarorlar;

A_1 – qayta tahlil qilish;

K_1 – qayta qaror qabul qilish;

T_1 – qarorni ishlab chiqarish bo‘g‘inlariga qayta tatbiq etish.

Binobarin, ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida uch bosqichni ko‘rsatish mumkin:

1. Axborotlarni to‘plash, qayta ishlash va tayyorlash.

2. Obyektning holatini iqtisodiy tahlil qilish va tahlil natijalari asosida takliflar kiritish.

3. Qarorlarni qabul qilish va amaliyotga tatbiq etish.

Qabul qilingan qarorlarning samarasi va sifati tahlilni o‘z vaqtida hamda tezkor tarzda o‘tkazilganligiga ko‘p jihatdan bog‘liq. Bu yerda asosiy vazifa – ana shu uch bosqichni bir-biri bilan uzviy ravishda bog‘lash hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning ikki xil yo‘nalishini ko‘rsatish mumkin:

1. Korxonalar, assotsiatsiyalar va konsernlarning xo‘jalik foliyatini tahlil qilish;

2. Iqtisodiyotning makro darajasini tahlil qilish. Bunda tumanlar, viloyatlar va butun respublika iqtisodiyotini yaxlit holda tahlil qilish tushuniladi.

Shuni aytish kerakki, iqtisodiyotni tahlil qilish iqtisodiy fanlar majmuasida mustaqil o‘rin olmagan bo‘lib, u iqtisodiy nazariya va makroiqtisod kurslarida o‘rganiladi. Holbuki, iqtisodiy tahlil fani iqtisodiy fanlar qatorida o‘ziga xos mustaqil o‘ringa ega. Bozor munosabatlarini shakllantirish ko‘p jihatdan ishlab chiqarishning boshqarishni muttasil takomillashtirish, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, ichki xo‘jalik rejasini tuzish va uni takomillashtirishni, korxonalar va xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida butun texnikaviy va iqtisodiy siyosatni olib borishni taqozo qiladi. Xususan, Vazirlik Mahkamasining birqancha qarorlarida ana shu muhim masalalarni izchillik bilan amalga oshirish ta’kidlanadi. Bu qarorlarni bajarish o‘z navbatida xo‘jalikni boshqaruvchi idoralarni yana ham ishlab chiqarishga yaqinlashtirish, iqtisodiy bo‘linmalar o‘rtasidagi huquq va majburiyatlarni yana ham aniq chegaralashni, boshqaruv apparati ishining tezkorligini va ixchamligini oshirishni taqozo qiladi. Demak, hisob va iqtisodiy tahlil xo‘jalikni boshqarishda asosiy qurol bo‘lishi kerak. Binobarin, mahsulot ishlab chiqarish jarayoni va natijalari o‘z aksini kundalik hisob va hisobotda topadi. Bu o‘rinda

korxonalarining ish faoliyati to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari xo'jalikni boshqarishda muhim qurol bo'lib xizmat qiladi. Moliya vazirligining buxgalteriya hisobi va audit uslubiyoti boshqarmasi korxonalarining moliyaviy xo'jalik faoliyatini tahlil qilish uchun har tomonlama asoslangan va aniq ma'lumotlar bilan ta'minlaydigan axborotlarni qamrab olgan hisob va hisobotlar tizimini ishlab chiqadi va ularning amaliyotga tatbiq etilishi qat'iy nazorat qilib turadi. Demak, iqtisodiy tahlil korxonalar faoliyatini nazorat qilishda, iqtisodiy tejamkorlikka erishishda, texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, ilg'or tajribalarni tarqatishda, ish faoliyatida mavjud bo'lgan kamchiliklarga barham berishda va ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashda muhim qurol sifatida qo'llaniladi.

8.2. Boshqaruv tahlilining mazmuni va mohiyati

Bozor munosabatlariga asoslangan jamiyatda har bir korxonada, mulk shaklidan qat'i nazar, erkin raqobat sharoitida faoliyat ko'rsatadi. Raqobat, o'z navbatida, har bir korxonani qandaydir o'zining strategiyasi va taktikasiga ega bo'lishni, shu yo'l bilan raqobatga yengilib, sinib ketmaslikning faqat o'ziga xos yo'llarini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Bu esa har bir korxonada ishlab chiqarish, texnologik, tijorat kabi jarayonlarning sir saqlanishini, bu sirni boshqa subyektlarga oshkora qilmaslikni, undan o'z manfaati yo'lida foydalanishlikni talab qiladi. Bu esa o'z navbatida, xo'jalik faoliyatini ikki xil yo'nalishda tahlil qilish zaruratini keltirib chiqardi. Shu tariqa korxonaning ishlab chiqarish, texnologik, tijorat kabi sirlarini saqlashga qaratilgan, faqat korxonaning xodimlari o'tkazadigan «Boshqaruv tahlili» va tashqi subyektlar amalga oshiradigan hamda oshkora qilinishi mumkin bo'lgan moliyaviy hisobotlarda o'z aksini topgan axborotlar va ko'rsatkichlarga tayanadigan «Moliyaviy tahlil» vujudga keldi.

Boshqaruv va moliyaviy tahlillarning vujudga kelishiga faqat yuqorida keltirilgan dalillargina sabab bo'lmasdan, balki mamlakatimizda xalqaro andozalar talabiga mos bo'lgan «Buxgalteriya hisobining milliy standartlari» ishlab chiqilishi va ularning amaliyotga bosqichma-bosqich joriy qilinishi ham tahlilda shunday tarzda tarkibning paydo bo'lishiga olib keldi. Shuningdek, bugungi amaliyot korxonalarining boshqaruv hisobi va hisobotini hamda moliyaviy hisob va hisobotini yuritishni taqozo qilmoqda. Hisob va hisobotlar, odatda, iqtisodiy tahlilning birinchidan, asosiy ma'lumotlar yetkazib beruvchi axborot manbalari bo'lsa, ikkinchidan, axborotlar shunchaki axborot uchun emas, balki korxonani boshqarish va uning samaradorligini oshirish uchun tuziladi. Bu ham amaliyotga boshqaruv va moliyaviy tahlilning joriy qilinishini taqozo qiladi.

Korxonalarda ma'lumotlarning sir saqlanishi va bir qismining tashqi iste'molchilar uchun oshkor qilinishi mumkinligi iqtisodiy tahlilni ham ikkiga, ya'ni ichki va tashqi tahlilga bo'lishni taqozo qiladi. Ko'p hollarda

ichki tahlil deganda boshqaruv tahlili, tashqi tahlil deganda moliyaviy tahlil tushuniladi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, moliyaviy tahlil ham o'z navbatida ichki va tashqi moliyaviy tahlillarga bo'linadi.

Tashqi moliyaviy tahlilni tashqi subyektlar, ya'ni korxonaning axborotlarini tashqi iste'mol qiluvchilar (banklar, soliq, moliya, statistik organlari, hamkor tashkilotlar kabi) amalga oshirsa, ichki moliyaviy tahlilni korxonaning bevosita o'z xodimlari amalga oshiradi. Mos ravishda, tahlil natijasidan o'zlariga tegishli boshqaruv qarorlarini ham kim nima maqsadda tahlil qilsa, shu maqsadda qabul qiladi va foydalanadilar.

Boshqaruv tahlilini hamisha ham korxonaning faqat o'z xodimlari amalga oshirmaydi, balki korxonah rahbariyati tomonidan jalb qilingan auditorlar, maslahatchilar va boshqa korxonaga aloqasi bo'lmagan xodimlar, ya'ni tashqi subyektlar ham amalga oshirishlari mumkin. Lekin shartnoma bilan jalb qilingan xodimlar mazkur korxonaning sirini oshkor qilishga haqlari yo'q. Bu qonunlar bilan kafolatlangan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, hozir O'zbekistonda iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismi sifatida boshqaruv tahlilini kiritish tan olingan¹. Ammo uning ta'rifi erkin iqtisodiyot va raqobatga mos ravishda hamon yetarli darajada ishlab chiqilgan emas. Buni inobatga olib boshqaruv tahliliga quyidagi ta'rif keltirilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshqaruv tahlili deganda korxonah rahbariyati, uning egasi va mutaxassislari tomonidan boshqaruv hisobi va hisobotlari asosida ichki imkoniyatlarini ishga solish va samaradorlikni oshirish maqsadida, ma'lumot manbalari va natijalari ma'lum darajada sir tutiladigan ichki tahlil tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, boshqaruv tahlili ham iqtisodiy tahlilning bir qismi sifatida korxonada sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning holatini va uni takomillashtirish yo'llarini o'rgatar ekan.

Moliyaviy tahlil ma'lum bir tizimga ega bo'lgan moliyaviy hisob va hisobotlarga asoslangan bo'lsa, boshqaruv tahlili boshqaruv hisobi va hisobotlariga asoslanadi. Boshqaruv hisobi va hisoboti tezkor hisob va hisobot shaklida korxonah rahbari hamda mulk egasining maqsadi hamda manfaatidan kelib chiqib turli yo'nalishlariga ega bo'lishlari mumkin. Shuni ta'kidlash joizki, hamon boshqaruv tahlilining tarkibi iqtisodiy adabiyotlarda ham, amaliyotda ham aniq belgilangan emas.

8.3. Boshqaruv tahlilining tarkibiy tuzilishi

Boshqaruv tahlilining tarkibini shakllantirishda ushbu tahlil nimani o'rganishi va nimaga xizmat qilishidan kelib chiqish lozim. Chunki ushbu tahlil iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismi sifatida o'ziga xos maqsadi, vazifasi

¹Yo. *Abdullayev* va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. 100 savol va javob. –T.: Mehnat, 2001. 28–29-betlar. M.Q. *Pardayev*. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. – Samarqand, Zarafshon 2001. 182–183-betlar.

va iste'molchisiga ega. Shu jihatdan qaraladigan bo'lsa boshqaruv tahlili korxonada rahbari, mulk egasi va uni boshqarishda ishtirok etadigan turli menejerlarga tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumotlar tayyorlab beradi. Bu ma'lumotlar faqat shu korxonaga bevosita dahldor bo'lgan xodimlarga mo'ljallangan bo'lib, uning tijorat, ishlab chiqarish, texnologik kabi sirlarini oshkor qilmasligi lozim. Bu esa boshqaruv tahlilida qanday mavzular, sohalar o'rganish lozimligini belgilaydi.

Boshqaruv tahlilida korxonada asosan ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini hamda xarajatlar sarfi bilan moliyaviy natijalarga erishish yo'llarini, ushbu holat orqali shu korxonada samaradorligini oshirishning o'ziga xos usullarini o'rganadi. Bu esa uning tarkibining shakllanishi uchun asos bo'lib hisoblanadi. Bir guruh olimlar Yo.A. Abdullayev, A.Ibrohimov va M.Rahimovlar¹ boshqaruv tahlili tarkibiga uchta sohani kiritishni tavsiya qiladi. Bularga ishlab chiqarish faoliyati boshqaruvi tahlili, tijorat faoliyati boshqaruvi tahlili va moliyaviy faoliyat boshqaruvi tahlili kiritilgan. Ushbu taqsimot ma'lum darajada boshqaruv tahlilida ko'riladigan masalalarni qamrab oladi. Ammo ushbu guruhlardagi o'rganiladigan masalalarga diqqatni qaratadigan bo'lsak, boshqaruv tahlilida o'rganilishi lozim bo'lgan masalalar to'liq qamrab olinmagan. Masalan: ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy faoliyatni boshqaruv tahlilining birlashgan guruhiga mehnat resurslari tahlili va ashyoviy resurslar tahlili kiritilgan. Moliyaviy faoliyat bilan bog'liq ko'rsatkichlar ushbu chizmada umuman o'z aksini topmagan. Ushbu mulohazalardan kelib chiqib, boshqaruv tahlili tarkibiga quyidagi bo'limlar kiritilsa maqsadga muvofiq deb hisoblanadi va tavsiya qilinadi:

1. Ishlab chiqarish faoliyatini boshqarish tahlili.
2. Xarajatlar sarfini boshqarish tahlili.
3. Tijorat faoliyatini boshqarish tahlili.
4. Mehnat salohiyatidan foydalanishning boshqarish tahlili.
5. Moliyaviy faoliyat va uning natijalari bilan bog'liq vaziyatni boshqarish tahlili (marjinal tahlil).

Ushbu masalalarni qamrab olish uchun boshqaruv tahlilida ko'riladigan mavzularni quyidagi tartibda joylashtirish tavsiya qilinadi. Ushbu chizma boshqaruv tahlilida ko'riladigan mavzularni asosan qamrab oladi. Unda ko'rilishi lozim bo'lgan masalalarning deyarli hammasi kiritilgan. Ammo boshqaruv tahlili bu masalalar bilan hali cheklanib qolmaydi. Chunki korxonaning faoliyati shu darajada keng-ko'lamlil va serqirrak, uning faoliyatiga qo'ygan maqsaddan kelib chiqib mazmuni va tarkibi kengayaveradi. Uning chegarasi va ko'riladigan masalalar ko'lami qaysi sohani tahlil qilishga ham bog'liq. Shu tufayli mazkur ishda boshqaruv tahlilining asosiy masalalarinigina keltirildi. Albatta, bu tavsiyalar olimlar va tadqiqotchilarning xulosa chiqarishi va uni takomillashtirish uchun tafakkur qilish,

¹ Yo. Abdullayev va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. 100-savol va javob. – Mehnat, 2001. 29-bet.

bahslashish obyekti bo'lib hisoblanadi. Kelajakda ushbu muammo ustida olimlarimiz yirik tadqiqotlar olib boradi va u zamon talabiga mos holda shakllanadi va rivoj topadi. Boshqaruv tahlili o'ziga xos tahlil bo'lganligi tufayli uning vazifasi ham o'ziga xosdir. Shu tufayli bu masalani ham qisqacha ko'rib chiqishni maqsadga muvofiq, deb hisoblanadi.

8.4. Boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari

Bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonaga egasi o'z korxonasining yuqori samaradorlik bilan ishlashini ta'minlashi uchun oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilishni xohlaydi. Buning uchun tegishli axborotlar mavjud bo'lishi lozim.

Ushbu axborotlarni yetkazib beradigan dastaklardan biri boshqaruv tahlilidir. Bundan ko'rinib turibdiki, boshqaruv tahlilining bosh vazifasi korxonaga rahbari va egasiga boshqaruv qarorlarni qabul qilishi uchun tegishli axborotlarni tayyorlab berishdir. Buning uchun boshqaruv tahlilida ancha jarayonlarni amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bu uning asosiy vazifalarida namoyon bo'ladi. Boshqaruv tahlilning eng muhim va asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Biznes-rejaning qanchalik realligi (haqiqiyli) va ilmiy jihatdan asoslanganligiga baho berish.

2. Korxonaga iqtisodiyotini rivojlantirishning joriy va istiqbol rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar bazasini aniqlash.

3. Biznes-rejaning bajarilishiga obyektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalariga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratib aniqlash.

4. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash (bu o'rinda tahlilning samarasi, birinchidan, aniqlangan rezervlarning butun nazariy jihatdan asoslangan rezervlarga nisbati va ikkinchidan, amalga oshirilgan rezervlarning aniqlangan rezervlarga nisbati bilan belgilanadi).

5. Korxonalarining xo'jalik faoliyati natijasida kutiladigan samaralarni oldindan aniqlash.

6. Tahlil materiallariga asosan ishlab chiqarishda aniqlangan kamchiliklarni tugatishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish.

7. Ishlab chiqilgan tadbirlarga asosan oqilona boshqaruv qarorlarni qabul qilish.

8.5. Boshqaruv tahlilning asosiy tamoyillari va ichki imkoniyatlarni topishdagi ahamiyati

Boshqaruv tahlili ham bir qancha tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillar turli xil bo'lishi mumkin. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish uchun asos qilib, odatda, quyidagi tamoyillar olinadi:

1) obyektning holatini dastlabki iqtisodiy-nazariy jihatdan tahlil qilishning zarurligi va o'rganiladigan hodisalarning mohiyati va bir-biriga o'zaro bog'liqligi;

2) tahlilning kompleks xarakterga ega ekanligi hamda o'zaro bir-biriga uzviy ravishda bog'liq tahliliy ko'rsatkichlar tizimining qo'llanilishi;

3) iqtisodiy ma'lumotlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash jarayonida o'rganiladigan hodisalarni guruhlashtirish va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni miqdoriy va sifat belgilariga qarab turkumlash;

4) korxonalarining faoliyatini tahlil qilishda taqqoslash usulining ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdagi ahamiyati;

5) tahlil natijalari asosida ilg'or tajribalarni keng yoyish va ommani korxonalarni boshqarishga yana ham keng jalb etish;

6) korxonalarni boshqarishda hisob va hisobotning hal qiluvchi roli hamda ularning iqtisodiy tahlilda asosiy axborot manbayi ekanligi.

Yuqorida qayd qilingan tamoyillar iqtisodiy tahlilning shakllanishiga va uning rivojlanish jarayoniga asos bo'ladi.

Boshqaruv tahlilining ichki imkoniyatlarni aniqlashdagi ahamiyati

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad — yashirinib yotgan ichki imkoniyatlarni aniqlashdir. Bu uchun esa ularni ilmiy asosda turkumlash kerak. Rezervlar quyidagilardan iborat: xalq xo'jalik, tarmoq, regional (yondosh) va ichki xo'jalik rezervlari. Aytaylik, mashinasozlik sanoatida mahsulot tannarxini kamaytirish borasida bo'lgan katta rezervlardan biri — rangli metallarni plastmassalar bilan almashtirish hisoblanib, bu o'z navbatida kimyo sanoatini yanada rivojlantirishni taqozo qiladi. Shu sababli, bunday rezervlar xalq xo'jalik rezervlari qatoriga kiradi. Ixtisoslashtirish darajasini oshirish esa tarmoq rezervlari qatoriga kirib, u asosan korparatsiya, konsern, vazirlik kabi boshqaruv idoralariga bog'liqdir. Mintaqaviy rezervlarga, aytaylik, bir ma'muriy tumanda joylashgan turli boshqarmalarga qarashli sanoat korxonalarini tezkorlashtirish misol bo'la oladi. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik oborotiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa, asosan, ishlab chiqarish resurslaridan iborat uch guruh (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq bo'ladi.

9-bob. BOSHQARUV TAHLILINI TASHKILLASHTIRISH VA UNDA QO‘LLANILADIGAN MA‘LUMOTLAR MANBAYI

9.1. Boshqaruv tahlilini tashkil etish

Boshqaruv tahlilini tashkil etish uning bosqichlarini aniqlab olishdan boshlanadi. Analitik jarayonni muvaffaqiyatli o‘tkazishning garovi uni har tomonlama puxta tashkil qilishdir. Analitik jarayon quyidagi bosqichlardan iborat: 1) tahlil dasturini tuzish; 2) tahlil uchun ma‘lumotlar tanlash va ularni tekshirish; 3) ko‘rsatkichlarni tanlash va hisoblash; 4) ko‘rsatkichlarni analitik jihatdan qayta ishlash va taqqoslash; 5) tahlil natijalarini umumlashtirish va korxonada hamda tashkilotlar faoliyatida sodir bo‘lgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun chora va tadbirlar ishlab chiqish hamda aniqlangan ichki xo‘jalik rezervlaridan foydalanish. Dastursiz bajariladigan tahlil, yoxud o‘rganiladigan masalalar ko‘lamini aniq belgilamaslik o‘z navbatida tahlil natijalariga putur yetkazadi. Shuning uchun analitik ishlarni tashkil qilish borasidagi eng ma‘suliyatli vazifa – iqtisodiy tahlil dasturini tuzish hisoblanadi.

Tahlil dasturining hajmi va mazmuni undan ko‘zlangan maqsadga bog‘liq. Masalan, tahlil kompleks tarzda o‘tkazilishi mumkin. Bunda korxonada va tashkilotlarning faoliyatining hamma tomonlari chuqur o‘rganiladi. Yoki ishning qandaydir bir tomonini o‘z ichiga olgan tematik (tanlanma) tahlil bo‘ladi. Kompleks tahlil o‘tkazilganda oylik, choraklik va yillik hisobot materiallari asosida analitik bayonot yozishda qo‘llaniladigan jadvallar tuziladi. Masalan, butun moliya-kredit tizimi bo‘yicha tahlil moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan umumiy va yagona dastur, metod hamda umumiy analitik jadvallar maketi asosida olib borilsa maqsadga muvofiq bo‘lur edi. Agar tanlanma tahlil o‘tkazilsa, u holda dasturda uning mavzusi, hajmi, qanday manbalarga va ma‘lumotlarga asoslanishi, tahlilni bajaruvchi shaxs, ishning bajarilish muddati kabi tashkiliy masalalar ko‘rsatilishi kerak.

Tahlil uchun materiallarni tayyorlashda joriy hisobda berilmaydigan ma‘lumotlarni aniqlash katta ahamiyatga molik. Masalan, ishchilarning bekor turib qolish sabablarini aniqlash uchun bevosita kuzatuv olib borish kerak. Bunda ish kunini fotografiya qilish orqali yoki ushbu uchastkada band bo‘lgan ishchilar va boshqa xodimlarning fikr va mulohazalarini bilish orqali yuqorida aytilgan kamchiliklarning sabablari aniqlanadi.

U yoki bu axborotlar manbasidan foydalanish tahlil dasturini tuzishda hisobga olinishi kerak. Ma‘lumotlarning to‘g‘riligi va aniqligiga ishonch hosil qilingandan so‘ng ularni qayta ishlashga o‘tiladi.

Korxonalarining faoliyatini tahlil qilishda qatnashadigan subyektlar. Korxonalar va tashkilotlarning xo‘jalik hamda moliyaviy faoliyatini tahlil qilishda avvalambor ushbu korxonaning xodimlari ishtirok etadi. Korxonalarining xo‘jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish asosan iqtisod, buxgalteriya va moliya bo‘limlarining vazifasidir. Hozirgi vaqtda katta va yirik korxonalarining tarkibida iqtisodiy laboratoriyalar ham iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda shug‘ullanmoqda.

Korxonalar va tashkilotlar davlatga mansub bo‘lsa, ularning faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bevosita yuqori tashkilotlarning vazifasi ham bo‘lib, ular korxonalarining hisobotini tasdiqlaydilar hamda ularning ishlab chiqarish, xo‘jalik va moliyaviy faoliyatini obyektiv (holisona) baholab, tegishli qarorlar qabul qiladilar. Iqtisodiy tahlil qilish bilan moliya va soliq idoralari va bank xodimlari ham shug‘ullanadilar. Ular avvalambor so‘m bilan nazorat qilish, korxonalar va tashkilotlarning davlat budjeti bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlariga taalluqli masalalar bilan qiziqadilar. Statistik idoralari ham iqtisodiy tahlil bilan shug‘ullanadi. Ular qabul qilingan hisobot va statistik ma‘lumotlarni statistik usullari bilan qayta ishlab, vazirliklar va boshqarmalarni yig‘ma axborot materiallari bilan ta‘minlaydilar.

9.2. Boshqaruv tahlilida qo‘llaniladigan ma‘lumotlar manbayi

Boshqaruv tahlilining asosiy axborot manbalariga quyidagilar kiradi: 1. Biznes-reja ma‘lumotlari. 2. Buxgalteriya hisobi va hisoboti. 3. Statistik hisob va hisobot. 4. Boshqaruv (tezkor) hisob va hisobot. 5. Hisob va hisobotdan tashqari ma‘lumotlar.

Ushbu sanab o‘tilgan ma‘lumotlar ichida eng asosiysi buxgalteriya hisobi va hisoboti hisoblanadi, chunki taxminan 70 foiz ma‘lumotlarning iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobidan olindi. Boshqaruv tahlilida ham shu hisobotlar asosiy ma‘lumotlar manbayi bo‘lib qoladi. Tahlil qilish jarayonida yillik hisobotga yozilgan izohnoma ham har tomonlama ko‘rib chiqiladi. Tahlil qilish jarayonida hisobotdan tashqari ma‘lumotlardan ham foydalanish katta samara beradi. Bularga tekshirish dalolatnomalari, auditorlik xulosalari, yuqori tashkilotlar, moliya va soliq idoralari, banklarning bajargan tahlil natijalari, laboratoriya va tabobat-nazorti materiallari, korxonalar mehnat jamoasining umumiy majlis materiallari, mutbuot materiallari, tushuntirish va ma‘ruza xatlari, ijro etuvchilar bilan shaxsiy suhbat o‘tkazish materiallari ham kiradi. Tahlilda qo‘llaniladigan ma‘lumot manbalarining to‘g‘riligini tekshirish muhim ahamiyatga ega. Chunki noto‘g‘ri ma‘lumotlar asosida to‘g‘ri xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Tahlil qilishning samarasi avvalambor hisobot ma‘lumotlarining sifatiga bog‘liq. Shuning uchun hisob va hisobot materiallarini obdon tekshirish kerak. Amalda ma‘lumotlarni tekshirishning bir necha usullari mavjud.

1. Hisobotlarni tuzish qoidalariga amalga qilish. Ushbu tekshirish o'z ichiga quyidagilarni oladi: hisobot shakllarining to'g'ri to'ldirilishi va ularning O'zbekiston Respublikasi moliya, iqtisodiyot va statistika vazirliklari tomonidan tasdiqlangan shakllarga mos kelishi, ayrim miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlashda arifmetika amallarini to'g'ri qo'llanilganligi kabilar. Hisobot shakllari va hujjatlarda hech qanday tuzatish yoki raqamlarni o'chirib qayta yozish aslo mumkin emas. Hisobot shakllari rahbar va bosh buxgalter tomonidan imzolangan bo'lishi kerak.

2. Turli hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi. Ushbu tekshirishning mohiyati quyidagidan iborat. Bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar turli hisobot shakllarida beriladi va binobarin hisobot tuzishda ana shu iqtisodiy ko'rsatkichlar summasi bir-biriga to'g'ri kelishi shart. Masalan, ustav kapitalining miqdori 1-shakl (Balans) va 5-shakl (Xususiy kapital to'g'risida hisobot) yoki asosiy vositalarining summasi 1-shakl (Balans) va 3-shakl (Asosiy vositalarning harakati to'g'risida hisobot)da beriladi va h.k.

Analitik hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish. Hisobot ma'lumotlarini analitik jihatdan qayta ishlashning usullaridan biri analitik jadvallarni tuzish hisoblanadi. Jadvalga tahlil qilinadigan ko'rsatkichlarning asos va amaldagi darajasi kiritiladi, mutloq farqi, ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari aniqlanadi hamda tegishli xulosa yoziladi. Analitik jadvallarning ustunligi va afzalligi shundan iboratki, u ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanishini juda ham aniq ko'rgazmali tarzda namoyon etadi. Tahlilning so'nggi bosqichi uning natijalarini ramiylashtirish hisoblanadi. Tahlil natijalariga asoslangan holda ma'lumotnoma yoki izohnoma yoziladi. Izohnomada korxonada va tashkilotlarning xo'jalik faoliyatida qo'lga kiritilgan yutuqlari va yo'l qo'ygan kamchiliklari aks ettiriladi hamda bu kamchiliklarni bartaraf qilish yo'llari ko'rsatiladi. Bu o'rinda ayniqsa aniqlangan ichki xo'jalik rezervlarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish yo'llari ko'rsatiladi. Izohnoma juda ham qisqa va mazmunli bayon etilishi lozim.

10-bob. MAHSULOTNI ISHLAB CHIQRARISH VA SOTISH HAJMINING TAHLILI

10.1. Mahsulotni ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining vazifalari

Jamiyat ehtiyojini yanada to'laroq qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish asosan sanoat korxonalarining zimmasiga tushadi.

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishni og'ishmay o'stirish milliy daromad hajmini oshiradi, ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarining yuksalishi uchun qo'shimcha manbalarni yaratadi va mehnatkashlarning moddiy farovonlik darajasini yana ham oshiradi. Bozor munosabatlari sharoitida eng dolzarb masalalardan biri fan-texnika taraqqiyotini yanada jadallashtirishdir. Ishlab chiqarishni texnika jihatdan zamonaviy tarzda qayta qurollantirish va qaytadan uskunalash (rekonstruksiyalash), barpo etilgan ishlab chiqarish potensialidan (imkoniyati) jadal (intensiv)dan foydalanish, boshqaruv tizimining xo'jalik mexanizmini takomillashtirish bozor munosabatlariga o'tish sur'atlarini va uning samaradorligini oshirish hamda shu asosda xalqning farovonligini yuksaltirishni ta'minlaydi. Binobarin sanoatning oldidagi bosh vazifasi yana ham ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat. Bu degani, har bir mehnat, moddiy va moliyaviy xarajat birligiga ishlab chiqarish hajmi va milliy daromadni keskin tarzda oshirishni taqozo qiladi. Ana shundagina mehnat unumdorligini jadal oshirishga erishish mumkin.

Bozor munosabatlari korxonada faoliyatining eng zamonaviy xo'jalik mexanizmini vujudga keltirish vazifasini o'rtaga qo'ydi. Bunday mexanizm korxonani rivojlantirish uchun ta'sirchan ichki omillarni ta'minashi kerak. Iste'molchi uchun ishlashga, resurslarni butun choralar bilan tejashga, fan va texnika yutuqlarini keng qo'llashga undashi zarur. Bu mexanizm korxonada manfaatini jamiyat manfaati bilan uyg'un va chambarchas bog'lab olib borishni taqozo qiladi.

Mahsulotni ishlab chiqarish va sotishda tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha biznes-rejani asoslanganligini va tig'izligini aniqlash;

- korxonalarining mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha o'sish sur'ati, tarkibi, nomenklatura, assortimenti, sifati va bir tekisda ishlab chiqarishga baho berish;

- o'tgan yilga nisbatan mahsulot hajmining o'sishi va uning sabablarini aniqlash;

- tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni yetkazib berish bo'yicha sotish rejasining bajarilishiga baho berish;

– mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni oshirish bo'yicha rezervlarni aniqlash va uning tarkibi hamda sifatini yaxshilash kabilar.

Ishlab chiqarish dasturining bajarilishini tahlil qilishda bir qancha axborot manbalari I-II sonli «Korxonalar (birlashma)ning mahsulot bo'yicha yillik hisoboti» qo'llaniladi. Bundan tashqari, oylik, choraklik hisobotlari ham qo'llaniladi, 5-sonli «Korxonalar (tashkilot)lar mahsulot ishlab chiqarish, ishlar va xizmatlar xarajatlari to'g'risida hisobot», yangi texnikani joriy qilish bo'yicha hisobot, mahsulotning sifati va navi bo'yicha statistik ma'lumotlar va hokazo.

10.2. Tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni yetkazib berish bo'yicha sotish rejasining bajarilishini tahlil qilish

Mahsulotni yetkazib berish shartnomasi – korxonalar o'rtasida tuziladigan bitim, bunda mahsulot yetkazib beradigan korxonalar xaridor-korxonaga o'zaro kelishilgan assortimentdagi, miqdor va sifatidagi mahsulotni belgilangan muddatda topshirish majburiyatini, xaridor esa uni qabul qilish va haqini to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Shartnomani bajarishning sharoitlari idishga qo'yilgan talablar, narxlar, hisob-kitoblar tartibi, mahsulotlarni o'rab-joylash va tashish usullari kabilardan iborat bo'ladi.

Shartnomadagi majburiyatlarga amal qilinmasa, mahsulot yetkazib beruvchi korxonalar moddiy jihatdan javobgar bo'lib, iste'molchi ko'radigan zararni qoplaydi. Shartnoma bandlari buzilgani uchun jarimalar to'lash, yetkazilgan zararni qoplash korxonani buyurtmachiga mahsulot yetkazib berish majburiyatidan halos etmaydi. Mahsulot yetkazib berish intizomini korxonalarning o'zigagina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki moddiy-texnika ta'minot idoradari, transport, butun boshqarish bo'g'inlari ishiga ham ko'p jihatdan bog'liqdir. Shartnoma intizomiga rioya qilish iqtisodiyotning balanslashuvi, xalq xo'jaligining normal faoliyat ko'rsatish, korxonalarning bir maromda ishlashi, uning samaradorligini oshirishning zarur shartidir va nihoyat xo'jalik mexanizmini takomillashitirishning eng muhim omilidir. Hozirgi paytda shartnoma xaridor bilan tovar jo'natuvchi o'rtasida bevosita tuzilishi mumkin. Ammo ko'p hollarda u tovar xomashyo birjalari orqali amalga oshiriladi.

Jami sotish hajmida shartnoma majburiyatlariga rioya etmaslikdan iborat salbiy tendensiya, respublikamiz iqtisodiyotining aksariyat sohalari uchun xarakterlidir. Mamlakatimizdagi korxonalarning har to'rttasidan biri shartnoma majburiyatlariga amal qilmayotganligi bunga yaqqol misoldir. Mahsulot yetkazib beruvchilardan ba'zilarining shartnoma majburiyatini buzishi o'z navbatida boshqalarning shu majburiyatlarni bajarmasligiga olib keladiki, bu oqibatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni pajsalsa soladi.

Sotish hajmida shartnoma majburiyatlariga rioya qilish rejasining bajarilishini tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1-p

sonli «Korxonalar (birlashma)ning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha yillik hisoboti» shaklidan, shartnomalar va biznes-rejadan olinadi. Buning uchun quyidagi jadval tuzish tavsiya qilinadi (10.1-jadval).

10.1-jadval

Tuzilgan shartnoma majburiyati bo'yicha iste'molchilarga tovarlarni yetkazib berish rejasining bajarilishi (ming so'm)

Davr	Biznes reja bo'yicha sotish hajmi	Yetkazib berilmagan mahsulotning o'sib borishi	Sotish rejasini shartnoma majburiyatini hisobga olgan holda bajarilishi	
			Summasi	Foiz hisobida
1 chorak	210650	-2400	208250	98,8
2 chorak	210700	-2300	208400	
I-yarim	421350	-4700	416650	
yillik	210600	-2600	208000	
III- chorak	310650	-3700	306950	
IV -chorak	942600	-8000	931600	
Jami				

Izoh. Haqiqatda sotilgan mahsulot hajmi 982460 ming so'mni tashkil qilgan.

Mazkur jadvaldan ko'rinishicha, sotish hajmi bo'yicha biznes-reja 164,2 foizga ($982460 \times 100 : 942600$) bajarilgani holda, tuzilgan shartnoma majburiyati bo'yicha reja esa 98,8 foizga bajarildi.

Shartnoma majburiyati bo'yicha rejaning bajarilishini aniqlash uchun biznes-reja hajmidagi sotish summasidan etkazib berilmagan mahsulotlarning summasi chiqarilib, so'ng sotish hajmining biznes-reja darajasiga bo'linadi. Tahlil qilinayotgan korxonalar iste'molchilarga mahsulotlarning ayrim turi bo'yicha 8000 ming so'mlik mahsulot yetkazib bermagan. Demak, bu holda shartnoma majburiyati rejasini 98,8 foizga bajarildi, ya'ni

$$\frac{942600 - 11000}{942600} \cdot 100 = \frac{931600}{942600} \cdot 100 = 98,8\%$$

Bozor munosabatlari sharoitida biznes rejaning bajarilishi bilan birga shartnoma majburiyatining bajarilishi ham muhim ahamiyatga ega. Korxonalar ma'muriyati bu masalani tezkor tarzda tahlil qilib borishi lozim.

10.3. Ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishini tahlil qilish

Korxonalar faoliyatini ifodalovchi hajm ko'rsatkichlari tahlili iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilgan. Deyarli barcha iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan darsliklarda ushbu masalaga u yoki bu darajada to'xtalib o'tilgan.

Bu borada samarali ijod qilgan I.T. Abdulkarimov¹, M.I. Bakanov², M.S. Barngols³, L.I. Kravchenko⁴, G.V. Saviskaya⁵, V.I. Strajev, E. Ergeshev⁶, Yo. Abdullayev, A. Ibrohimov, M. Rahimov⁷, A.D. Sheremet⁸, M.Q. Pardayev, B.I. Isroilov⁹, A.H. Shoalimov¹⁰ kabi yirik olimlarning nomlarini alohida ta'kidlash mumkin.

Ammo bozor munosabatlarining shakllanishi, iqtisodiyotning erkinlashuvi, ko'pmulkchilikka asoslangan iqtisodiy tizimda kichik biznesga asoslangan xususiy sektor korxonalarining vujudga kelishi bu sohaga yangicha yondoshishni, iqtisodiy tahlilning o'ziga xos usullarini ishlab chiqishni taqozo qilmoqda. Ayniqsa iqtisodiyotning hozirgi bosqichida tahlil qilish uchun emas, balki korxonani bevosita oqilona boshqarish uchun zarur bo'lmoqda. Shu tufayli iqtisodiy tahlilga talab va uni amalga oshirish zarurati yanada kuchaydi. Boz ustiga hozirgi iqtisodiy vaziyat ichki imkoniyatlarni axtarib topishni taqozo qilmoqda. Bu esa bevosita omilli tahlil usullarini ham keng miqyosda qo'llashni talab qilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, xususiy korxonalarda hajm ko'rsatkichlari ichida mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kichik hajmga asoslangan ishlab chiqarish korxonalarida ushbu ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi omillar ham o'zgaradi. Bu esa ularni tahlil qilish usullariga ham o'ziga xos tarzda yondoshuvni taqozo qiladi. Ammo yuqorida nomlari zikr etilgan shu sohaning yetakchi olimlari adabiyotlarida aynan, xususiy mulkka asoslangan kichik biznes korxonalariga xos tahlil usullari, ayniqsa omilli tahlil yetarli darajada yoritilmagan. Shularni inobatga olib mazkur korxonalarda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish, tannarx, foyda kabi natijaviy ko'rsatkichlar hamda rentabellik, raqobatbardoshlik kabi nisbiy ko'rsatkichlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar tizimini ishlab

¹ I.T. Abdulkarimov va boshqalar. Matlubot kooperatsiyasining xo'jalik faoliyatini analiz qilish. — T.: O'qituvchi, 1989.

² Курс экономического анализа. Под ред. М.И. Баканова, А.Д. Шеремета. — М: Финанси и статистика. 1984.

³ Барингольц С.Б. Экономической анализ хозяйственной деятельности предприятий и объединеней. — М: Финанси, 1985.

⁴ Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности в торговле. — М: Высшая школа, 1995.

⁵ Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — М: ООО «Новое знание», 2000.

⁶ E. Ergeshev. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. — T.: Moliya, 2000.

⁷ Yo. Abdullayev, A. Ibrohimov, M. Rahimov. Iqtisodiy tahlil. — T.: Mehnat, 2001.

⁸ Шеремет А.Д. Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии). — М: Экономика, 1974.

⁹ M.Q. Pardayev, B.I. Isroilov. Iqtisodiy tahlil I-II-qismlar. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2002.

¹⁰ A.X. Shoalimov. Sanoat korxonalarini faoliyatining tahlili. — T: Mehnat. 1992.

chiqish va ularni hisoblash yo'llarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, bozor munosabatlari sharoitida tovarni ishlab chiqarish bilan birga uni sotish muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin tovarni sotish qanchalik muhim bo'lmasin oldin uni ishlab chiqarish lozim. Ishlab chiqarish bo'lmasa, tabiiyki, sotish bo'lmaydi. Ammo ishlab chiqarish, oldingidek, faqat ishlab chiqarish uchun emas, balki sotishga qaratilgan, tovar esa iste'molchining talabiga javob beradigan bo'lishi lozim.

Bu jarayonlar o'z-o'zidan ushbu ko'rsatkichlar tahliliga ham alohida, bugungi zamon nuqtayi nazari bilan yondoshishni talab qiladi. Ushbu talabdan kelib chiqib mahsulotni ishlab chiqarish va sotishni tahlil qilish uchun quyidagi umumlashgan jadvalni tuzish kerak (10.2-jadval).

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha hisobot yilida rejani 100,9 %, sotish hajmi bo'yicha esa 102,3 % ga bajargan. O'tgan yilga nisbatan o'zgarish sur'ati ham mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha 107,3 % ni tashkil qilgan bo'lsa, sotish bo'yicha esa 108,9 % ni tashkil qilgan. Sotish hajmining tez o'sishi sotilmay qolgan tovarning kamayishidan, barcha ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z xaridorini topayotganidan dolalot beradi. O'tgan yilda barcha ishlab chiqarilgan tovarlarning 98,05 % sotilgan bo'lsa, hisobot yilida bu ko'rsatkichning miqdori 99,51 % ga yetgan. Bu ham sotilgan mahsulot bo'yicha

10.2-jadval

**«Turon» ko'ptarmoqli mas'uliyati cheklangan jamiyatda
hisobot yilida mahsulotni ishlab chiqarish va sotish rejasining
bajarilishi va ularning o'zgarishini aniqlash hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida		Farqi (+,-)		O'zgarish sur'ati	
		rejada	haqiqatda	rejaga nisbatan	o'tgan yilga nisbatan	rejaga nisbatan	o'tgan yilga nisbatan
1. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, shartli banka	41040	43646	44025	+379	+2985	100,9	107,3
2. Sotilgan mahsulot hajmi, shartli banka	40237	42815	4388	+996	+3574	102,3	108,9
3. Sotilgan mahsulotning ulushi, %	98,05	98,8	99,51	+1,40	+1,46	X	X

Manba. Korxonaning yillik hisobotlari asosida tuzildi.

ijobiy natijaga erishilganligidan dalolatdir. Ushbu jadval ma'lumotlari ishlab chiqarilgan va sotilgan tovarlar haqida umumiy xulosa qilishga asos bo'ladi. Ammo ko'pincha shunday holatlar bo'ladiki, bu umumiy muvaffaqiyatlarning ichida ayrim kamchiliklar, hali ishga solinmagan imkoniyat (rezerv)lar yashirinib yotgan bo'lishi mumkin. Bularni aniqlash uchun ushbu umumiy hajmi alohida tovar guruhlari bo'yicha ham o'rganishni taqozo qiladi. Buning uchun quyidagi jadval tuziladi (10.3-jadval).

10.3-jadval

«Turon» KMChJda hisobot yilida mahsulot ishlab chiqarish hajmini alohida tovar guruhlari bo'yicha reja bajarilishining hisob-kitobi (natural miqdorda)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida		Farqi (+,-)		O'zgarish sur'ati	
		rejada	haqiqatda	rejaga nisbatan	o'tgan yilga nisbatan	rejaga nisbatan	o'tgan yilga nisbatan
1.Olma sharbati	6253	6640	678	+71	+458	101,1	107,3
2.O'rik sharbati	7360	7818	5350	-2468	-2012	68,4	72,7
3.Uzum sharbati	4130	4400	6205	+1805	+2075	140,7	150,2
4.Pamidor sharbati	4815	589	4912	-207	+97	96,0	102,0
5.Gilos sharbati	6252	6641	7881	+1240	+1629	88,7	126,1
6.Sabzi sharbati	7258	7717	7548	-169	+290	97,8	104,0
7.Behi sharbati	4972	538	5418	+107	+446	102,0	109,0
	41040	43646	44025	+379	+2985	100,9	107,3

Manba.Korxonaning buxgalteriya hisobi hisobotlari asosida tuzildi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mahsulot ishlab chiqarish rejasi hisobot yilida umumiy hajmi bo'yicha 100,9 % bajarilgan.

Ularni alohida tovar guruhlari bo'yicha tahlil qilganda shu aniq bo'ldiki, ishlab chiqarish rejasi umuman bajarilganligi bilan ayrim mahsulot turlari bo'yicha haqiqiy miqdor rejaga nisbatan ancha kam bo'lgan.

Xususan, o'rik sharbati bo'yicha reja atigi 68,4 % bajarilgan, pamidor sharbati ishlab chiqarish bo'yicha reja bajarilishi 96,0 % ni tashkil qilgan bo'lsa, sabzi sharbati bo'yicha 97,8 % ga teng bo'lgan. Ko'rinib turibdiki, yetti xil mahsulotning to'rttasi bo'yicha reja bajarilgan bo'lsa, uchtasi bo'yicha bajarilmagan. Agar shu mahsulotlar bo'yicha reja bajarilganda edi, haqiqiy

natija yana 2844 shartli bankaga (2468+207+169) oshgan bo‘lar edi. U holda ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorining haqiqiy hajmi 44025 shartli banka emas, balki 46869 shartli bankaga (44025+2844) teng bo‘lar edi.

Agar ushbu ichki imkoniyatdan to‘liq foydalanilganda mahsulot ishlab chiqarish rejası 100,9 % emas, balki 107,4 % ni (46869:43646·100) tashkil qilgan bo‘lar edi.

Xuddı shunday xulosani o‘tgan yilgi ma‘lumotlar bilan solishtirib ham chiqarish mumkin. O‘tgan yilga nisbatan ham o‘rik sharbatini ishlab chiqarish 2012 shartli bankaga yoki 27,3 % ga (100,0-72,7) kam bajarilgan. Bu ham korxonaning ichki imkoniyati mavjudligidan dalolat beradi.

Albatta, shuni inobatga olish lozimki, shu oxirgi ikki yil mobaynida o‘rikzorlarning hosildorligi Samarqand viloyatida, ayniqsa, shu kichik korxonada joylashgan Oqdaryo tumanida yaxshi bo‘lmadi. Ammo bu masalaning oldini olish, ya‘ni o‘rikni yaqin Navoiy va Jizzax viloyati tumanlaridan, hosildorlik yaxshi bo‘lgan joylardan tayyorlab olib kelish mumkin edi. Bundan tashqari, mazkur korxonada o‘rik sharbati yetishtirib berish bo‘yicha oxirgi ikki yilda tuzgan shartnoma shartlarini ham to‘liq bajarmadi.

Demak, bunday sustkashlik oqibati nafaqat bitta korxonaga, balki ularning hamkorlari faoliyati natijalariga ham salbiy ta‘sir qildi.

10.4. Ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta‘sir qiluvchi omillar tahlili

Mahsulot hajmining natural miqdori bo‘yicha umumiy o‘zgarishiga ham bir qancha omillar ta‘sir qiladi. Ularning ayrimlarini ko‘rib chiqamiz. Birinchisi, mahsulot umumiy natural miqdorining bajarilish koeffitsienti va ikkinchisi, mahsulot assortimentining tarkibiy o‘zgarishi. Tahlil jarayonida shu ikki omilning ham ta‘sirini aniqlash lozim. Bularni aniqlash uchun bir qancha hisob-kitoblarni amalga oshirishni talab qiladi.

Eng avvalo, barcha mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha natural miqdorining umumiy bajarilish koeffitsientini (K_{nm}) aniqlab olish lozim.

Buning uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

Umumiy mahsulot natural

$$\text{miqdori rejasining bajarilish} = \frac{\text{Haqiqiy bajarilgani}}{\text{Rejada ko'zda}} = \frac{44025}{43646} = 1,00868.$$

tutilgani

koeffitsienti (K_{nm})

Ushbu koeffitsient aniqlangach, mazkur omilning mahsulot hajmining o‘zgarishiga ta‘sirini ($\Delta Q_{k_{nm}}$) hisoblash mumkin. Buning uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Q_{knm} = (Q_p \cdot \Delta Q_{knm}) - Q_p.$$

Bunda: Q_p – haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi miqdori va rejadagi bahoda ifodalanishi;

K_{nm} – mahsulot natural miqdori rejasining umumiy bajarilish koeffitsienti;

Agar ushbu formulani kengaytirib yozadigan bo'lsak, quyidagi formulaga ega bo'lish mumkin:

$$\Delta Q_{knm} = (q^p \cdot q^p) \cdot K_{nm} - (q^p \cdot q^p).$$

Ushbu formulaning birinchi qismini yana boshqacha ko'rinishda ham ifodalash mumkin:

Rejadagi baho va rejada tarkibdagi haqiqiy tovar mahsulotining miqdori	=	Haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi miqdori va hajmi	X	K_{nm} .
--	---	---	---	------------

Ushbu omillarning ta'sirini hisoblash uchun mahsulot hajmining qiymati aniqlanadi va ushbu jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (10.4-jadvalga qarang).

U holda olma sharbati bo'yicha reja bahosidagi tovar mahsuloti haqiqatdagi rejadagi tarkibda K_{nm} ni qo'llab quyidagicha hisoblanadi:

$$2363,8 \times 1,00868 = 2384,3 \text{ ming so'm.}$$

Xuddi shu tarzda boshqa mahsulotlar bo'yicha ham hisoblash mumkin (6-ustun).

Tovar mahsuloti hajmining ikkinchi omil, ya'ni tovar guruhlarining tarkibiy tuzilishi o'zgarishi evaziga o'zgariganligini aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Q_{tt} = (q^h \cdot p^p) - (q^p \cdot p^p) \cdot K_{nm}.$$

Bunda: ΔQ_{tt} – mahsulot hajmining o'zgarishiga ularning tarkibiy tuzilishi o'zgarishining ta'siri;

q^h – mahsulotning haqiqatdagi natural miqdori;

q^p – mahsulotning rejadagi natural miqdori;

p^p – 1 shartli banka mahsulotning rejadagi bahosi.

Ushbu formulaning birinchi qismini yana quyidagicha ham ifodalash mumkin:

Haqiqatda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining rejadagi bahosi	=	Haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi	X	Mahsulotning rejadagi bahosi
--	---	---	---	------------------------------

Ushbu ko'rsatkichni 10.4-jadvaldagi ma'lumotlardan foydalangan holdagi aniqlanganda olma sharbati bo'yicha haqiqatdagi mahsulot qiymati rejadagi bahoda quyidagicha bo'ladi:

«Turon KMCHJda hisobot yilida ishlab chiqarish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar hisob-kitobi

Mahsulotlar-ning nomi	Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, shartli bankada			1 shartli banka mahsulotining rejadagi bahosi	Reja bahosidagi tovar mahsuloti			Farqi		
	Rejada	haqi-qatda	farqi (+, -)		rejada	haqiqatda rejadagi tarkibda	haqi-qatda	Jami	Shu jumladan	
									umumiy miqdori o'zgarishi evaziga	9
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Oлма sharbati	6640	678	+71	356	2363,8	2384,3	2389,1	+25,3	+20,5	+4,8
2.O'rik sharbati	7818	5350	-2468	741	5793,1	5843,4	3964,4	-1828,7	+50,3	-1879,0
3.Uzum sharbati	448	6205	+1794	652	2876,1	2901,1	4045,7	+869,6	+25,0	+844,6
4.Pamidor sharbati	589	4912	-202	231	881,3	891,6	835,7	-45,6	+10,3	-55,9
5.Gilos sharbati	6641	7881	+1240	852	5658,1	5707,2	6714,6	+1056,5	+49,1	+1007,4
6.Sabzi sharbati	7717	7548	-163	456	3516,2	3546,7	1541,9	-74,3	+30,5	-104,8
7.Behi sharbati	538	5418	+107	584	3101,5	3128,5	3164,1	+62,5	+26,9	+35,6
Jami:	43046	44025	+379	X	24490,1	24702,8	24855,5	+365,4	+212,7	+152,7

Manba: 10.3-jadval ma'lumotlari asosida tavsifiya qilingan usulni qo'llagan holda hisob-kitob qilindi.

$$678 \times 356 = 2389,1 \text{ ming so'm.}$$

Xuddi shu ko'rsatkich o'rik sharbati bo'yicha:

$$5350 \times 741 = 3964,4 \text{ ming so'm va h.k.}$$

Agar ushbu omillarni mahsulotning umumiy hajmi bo'yicha aniqlash lozim bo'lsa, shu tovar assortimentlari bo'yicha hisoblangan omillarni jamlash mumkin. Buning uchun quyidagi ikkita formula tavsiya qilinadi:

$$\text{Birinchii omil uchun: } \Delta Q_{kmm} = \sum (q^p \cdot p^p) \cdot K_{nm} - \sum (q^p \cdot p^p);$$

$$\text{Ikkinchi omil uchun: } \Delta Q_{tt} = \sum (q^h \cdot p^p) - \sum (q^p \cdot p^p) \cdot K_{nm}.$$

Shu ikki omilning amaliyotda qo'llanilishini ko'rib chiqish ushbu nazariy tavsiyalarning amaliy qimmatini oshiradi. Buning uchun yana 10.4-jadvaldan foydalanish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining haqiqiy hajmi reja bahosida 365,4 ming so'mga (24855,5–24490,1) ko'paygan. Bu o'zgarishga ikkita omil ta'sir qilganligini ko'ramiz.

Birinchi, tovar mahsulotining o'zgarishiga mahsulot natural miqdorining ko'payishi ta'sir qilgan. Mazkur ko'rsatkich rejasi farqi koeffitsientining 0,87 foiz bandga oshganligi tovar mahsuloti hajmini 212,7 ming so'mga ko'paytirgan:

$$24702,8 - 24490,1 = + 212,7 \text{ ming so'm.}$$

Ikkinchidan, tovar mahsulotining o'zgarishiga ularning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishi ta'sir qilgan. Uni aniqlash uchun haqiqatdagi tovar mahsulotining rejadagi bahosidagi miqdoridan uning rejadagi tarkibdagi miqdori ayiriladi, u holda natija quyidagicha bo'ladi:

$$24855,5 - 24702,8 = - 152,7 \text{ ming so'm.}$$

Shu ikki omilning ta'siri natija o'zgarishining umumiy farqiga teng:

$$212,7 + 152,7 = + 365,4 \text{ ming so'm.}$$

Tovar mahsuloti o'zgarishiga ushbu omillardan tashqari yana bir qancha omillar ham ta'sir qilishini inobatga oladigan bo'lsak, mazkur hisob-kitoblarni davom ettirish mumkin. Umuman olganda tovar mahsuloti qiymatining o'zgarishiga yuqorida ko'rsatilganlar bilan birga yana bir qancha omillar ta'sir qiladi. Bular jumlasiga:

- * tovar mahsulotining natural miqdori;
- * tovar mahsulotining tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar;
- * tovar mahsulotining tannarxi;

* tovar mahsulotining bahosi kabi omillar kiradi. Ularning ta'sirini hisoblash uchun bir qancha hisob-kitoblarni amalga oshirishni tavsiya qilinadi.

1. Korxonada tovar mahsulotini ishlab chiqarishning natural miqdori oshganligining umumiy qiymatiga ta'sirini ($\Delta T_{m.nm.}$) aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta T_{m.nm.} = \sum_{i=1}^n \left[T_{mi}^p \cdot (T_{m.nqi}^h / T_{m.nqi}^p) \right] - \sum_{i=1}^n T_{m.i}^h.$$

Bunda: T_{mi}^p – i – tovar guruhi bo'yicha tovar mahsulotining rejadagi qiymati;

$T_{m.nqi}^h$ – i – tovar guruhi bo'yicha tovar mahsulotining natural miqdori, haqiqatda;

$T_{m.nqi}^p$ – i tovar guruhi bo'yicha tovar mahsulotining natural miqdori, rejada;

i – tovar guruhlarining tartib raqami ($i=1, n$)

n – tovar guruhlarining umumiy soni.

2. Tovar mahsulotining o'zgarishiga uning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarish ($\Delta T_{m.tt.}$) ham sezilarli darajada ta'sir qiladi. Uni aniqlash uchun haqiqatdagi

tovar mahsulotining rejadagi bahosi bilan hisoblangan miqdoridan ($\sum_{i=1}^n T_{m.bi}^h$)

haqiqatdagi tovar mahsulotining rejadagi tarkibdagi miqdori ($\sum_{i=1}^n T_{m.i}^p \cdot K_{nmi}$)

ayiriladi.

Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish tavsiya qilinadi:

$$\Delta T_{m.tt.} = \sum_{i=1}^n T_{m.pbi}^h - (\sum_{i=1}^n T_{m.i}^p \cdot K_{nmi}).$$

3. Tovar mahsuloti qiymatining o'zgarishiga bahoning o'zgarishi ham alohida ta'sir qiladi. Ushbu ko'rsatkichni ($\Delta T_{m.b.}$) aniqlash uchun haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi tannarxi bilan hisoblangan hajmidan

($\sum_{i=1}^n T_{m.ptn}^h$) haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi bahosida hisoblangan

hajmi ($\sum_{i=1}^n T_{m.pbi}^h$) ayirib tashlanadi. Bu quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\Delta T_{m.b.} = \sum_{i=1}^n T_{m.ptn}^h - (\sum_{i=1}^n T_{m.pbi}^p).$$

4. Tovar mahsuloti hajmining o'zgarishi bevosita uning tannarxidagi o'zgarishlarga ham bog'liq. Agar tannarxi qancha past bo'lsa, bir xil bahoda

ko'p foyda olish mumkin va aksincha. Agar mahsulotning tannarxini kamaytirsak, teng holda, uning narxini pasaytirib ham foyda olishga erishishi mumkin. Shu tufayli mahsulot hajmining o'zgarishiga tannarxning ta'siri ham hisoblanishi lozim.

Ushbu omilning ta'sirini ($\Delta T_{m.tn}$) aniqlash uchun tovar mahsulotining

haqiqiy miqdoridan ($\sum_{i=1}^n Tm.^h$) uning rejadagi tannarx bilan hisoblangan

miqdori ayriladi ($\sum_{i=1}^n Tm.ptn.^h$). Buning uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta T_{m.tn} = \sum_{i=1}^n Tm.^h - (\sum_{i=1}^n Tm.ptn.^h).$$

Barcha omillar ta'siri natijaning umumiy farqiga teng bo'lishi lozim:

$$\Delta T_M. = \Delta T_{M.NM} \pm \Delta T_{M.TT} \pm \Delta T_{M.B} \pm \Delta T_{M.TN}.$$

Ushbu formulalarga aniq ma'lumotlarni qo'llab yechish uchun 10.5-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining hajmi hisobot davrida 2195,9 ming so'mga yoki 9,0 % ga (26686,0 : 24490,1 · 100) ko'paygan. Ushbu o'zgarishga bir qancha omillar ta'sir qilgan. Ular quyidagilardan iborat.

1. Ushbu korxonada tovar ma'lumotining natural miqdori 379 shartli bankaga ko'payishi uning qiymatini 212,7 ming so'mga oshirgan:

$$24702,8 - 24490,1 = +212,7 \text{ ming so'm.}$$

2. Tovar mahsuloti tarkibida narxi qimmat bo'lgan tovarlarning ulushi kamayganligi uning umumiy qiymatini ancha pasayib ketishiga sabab bo'lgan. Buning natijasi bizning misolimizda 152,7 ming so'mga teng:

$$24855,5 - 24702,8 = +152,7 \text{ ming so'm.}$$

3. Mazkur korxonada ishlab chiqargan tovar mahsulotining tannarxi hajmida sotganda edi, uning umumiy hajmi 1709,8 ming so'mga kam bo'lar edi. Ko'rinib turibdiki, korxonada o'z mahsulotini qimmatroq bahoda sotib ancha foyda olishga erishgan. Ushbu hisob-kitob misol quyidagicha aniqlangan:

$$23145,7 - 24855,5 = -1709,8 \text{ ming so'm.}$$

4. Mahsulot bahosining oshganligi tovar mahsuloti hajmini 3540,3 ming so'mga ko'paytirgan.

Bu misol quyidagicha aniqlanadi:

**«Turon» KMCHJda hisobot yilida tovar mahsuloti
o'zgarishiga alohida omillar ta'sirining hisob-kitobi**

Mahsulotning nomi	Tovar mahsuloti (ming so'm)				Haqiqatdagi tarkib, tannarx bahoda	Farqi (+,-)
	rejada	Haqiqatda				
		rejadagi tarkibda	rejadagi tannarxda	rejadagi bahoda		
A	1	2	3	4	5	6
1.Oлма sharbati	2363,8	2384,3	2389,1	285,1	2496,5	+132,7
2.O'riksharbati	5793,1	5843,4	3964,4	3761,1	4215,8	-1577,3
3.Uzum sharbati	2876,0	2901,1	4045,7	3859,5	4300,1	+1424,1
4.Pamidor sharbati	881,3	891,6	835,7	992,2	1286,9	+105,6
5.Gilos sharbati	5658,1	5707,2	6714,6	6391,5	7132,3	+1474,2
6.Sabzi sharbati	3516,2	3546,7	1541,9	3049,4	3781,5	+265,3
7.Behi sharbati	3101,6	3128,5	3164,1	2958,2	1572,9	+371,3
Jami:	24490,1	24702,8	24855,5	23145,7	26686,0	+2195,9

Manba. Korxonaning buxgalteriya hisobi va hisobotlari hamda 10.3- va 10.4-jadvallar ma'lumotlari asosida hisoblandi.

$$26686,0 - 23145,7 = +3540,3 \text{ ming so'm.}$$

Barcha omillar ta'siri natija o'zgarishining umumiy farqiga teng:

$$212,7 - 152,7 - 1709,8 + 3540,3 = +2195,9 \text{ ming so'm.}$$

Ko'rinib turibdiki, tovar mahsulotining hajmining o'zgarishiga to'rtta omildan uchta ijobiy, bittasi esa salbiy ta'sir qilgan. Kelgusida salbiy ta'sir qilgan omillarga asosiy e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

10.5. Mahsulotning sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish

Yuqorida aytilganidek, korxonalarning hajm ko'rsatkichlariga sotilgan, tovar mahsuloti va sof mahsulot kiradi. Bu ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik statistik hisobotlarning 1-p: 1-T sonli shakllaridan olinadi.

Ushbu ma'lumotlar asosida quyidagi tahliliy jadvalni tuzish mumkin (10.6-jadval).

10.6-jadval

Tovar va sotilgan mahsulot bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi va o'sish sur'ati (ming so'm)

No	Ko'rsatkichlar	O'tgan yildagi haqiqiy summasi	Joriy yildagi biznes-reja summasi bo'yicha	Joriy yildagi haqiqiy summa	Biznes-rejaga nisbatan mutloq farq (+,-)	Biznes-rejaning bajarilishi % hisobida
1.	Sotish hajmining biznes-rejada berilgan amaldagi ulgurji bahosi	896550	942600	982460	+39860	104,2
2.	Tovar mahsulotining biznes-rejada berilgan amaldagi ulgurji bahosi	896550	942600	997970	+55370	105,9
3.	Tovar mahsulotining o'zgarmas (barqaror) korxonalar ulgurji bahosi	898370	945000	1000910	+55910	106,0
4.	Sof mahsulot	216200	238000	240350	+2350	101,0

Jadvaldan ko'rinishicha, korxonalar joriy yilda hajm ko'rsatkichlari bo'yicha biznes-rejani orttirib bajardi. Bunda turli ko'rsatkichlar bo'yicha rejaning bajarilishi turlicha. Agar sof mahsulot bo'yicha reja faqat 1 foizga ortiq bajarilgan bo'lsa, tovar mahsuloti bo'yicha 6 foizga bajarildi.

Demak, korxonalar joriy yilda ko'proq material talab mahsulot ishlab chiqargan. Sotish hajmi bo'yicha reja 39860 ming so'mga yoki 4,2 foizga orttirib bajarildi. Sotish hajmining mutloq o'sishiga ikki omil ta'sir ko'rsatdi:

1. Tovar mahsulotini rejaga nisbatan + 55370 ming so'mga (997070 – 942600) ko'p ishlab chiqargan.

2. Sotish hajmi bo'yicha o'sish sur'atining o'zgarishi balans usuli bilan aniqlanadi, ya'ni (39860 – 55370) 15510 ming so'm. Demak, realizatsiya sur'ati pasaygan. Shunday qilib, ikki omilning ta'siri (+55370) – (-15510) = +39860 ming so'm, ya'ni bu summa sotish hajmida bo'lgan farqiga (39860 ming so'm) teng.

Sotish hajmining o'sish sur'atiga ko'pgina ko'rsatkichlar ta'sir ko'rsatadi. Bularga mahsulotning sifati, uni bir maromda ishlab chiqarish hamda mahsulotni o'z vaqtida iste'molchilarga jo'natish va uning haqini to'lash, sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qoldig'i kabi omillar kiradi. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning bir-biriga

bog'liqligini tekshirish uchun tovar balansini tuzish kerak. Uni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

$$T_1 + M = R + Ch + T_2.$$

Bunda:

T_1 – sotilmagan mahsulotlarning yil boshidagi qoldig'i;

M – joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining hajmi;

R – joriy yilda sotilgan mahsulotning hajmi;

Ch – tovarning turli chiqimlari;

T_2 – sotilmagan mahsulotlarning yil oxiridagi qoldig'i.

Tovar balansining elementlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq. Agar rejaga nisbatan yil boshiga bo'lgan qoldiq ko'p bo'lsa, u holda shu farqqa sotish hajmi oshadi. Aksincha, sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i kamaysa, u holda sotish hajmi oshadi.

Sotish hajmining o'zgarishiga tovar mahsulotini ishlab chiqarish va sotilmagan mahsulotlarning o'zgarishi ta'sir qilar edi. Endi yuqorida berilgan tenglikdan sotish hajmining miqdorini quyidagicha ifoda etish mumkin:

$$R = T_1 + M - Ch - T_2.$$

Ushbu bog'lanishni tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (10.7-jadval).

10.7-jadval

Sotilgan mahsulotga ta'sir qiluvchi omillar hisob-kitobi (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi (+,-)	Sotish hajmiga ta'siri (+,-)
1. Sotilmagan mahsulotlarning yil boshigabo'lgan qoldig'i	62470	62520	+50	+50
2. Sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i	62470	78030	+15560	-15560
3. Tovar mahsuloti	942600	997970	+55370	+55370
4. Turli chiqimlar	—	—	—	—
5. Sotilgan mahsulot hajmi (1 qator -2 qator + 3 qator)	942600	982460	+39860	+39860

Shuni ta'kidlash kerakki, tovar mahsuloti haqiqiy ulgurji narxlarini og'ishi hukumatning qarori asosida yoki mahsulot sifatining yaxshilanganligi tufayli sodir bo'lgan narx o'zgarishining natijasi bo'lishi mumkin. Aksariyat hollarda tovar mahsuloti hajmining ko'payishi narxlarning keskin tarzda ko'tarilishi hisobiga sodir bo'lib, amalda esa ishlab chiqarishning tabiiy hajmini kamayishi ehtimoldan holi emas. Ushbu omillarning ta'sirini aniqlash uchun quyidagi jadvalni havola qilamiz (10.8-jadval).

**Mahsulotning fizik hajmi o'zgarishiga ta'sir etuvchi
omillarning hisob-kitobi (ming so'm)**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Mutlaq farq (+,-)		
			jami	shu jumladan omillar hisobiga	
				narxi	fizik hajmi
1.Tovar mahsulotining amaldagi ulgurji bahosi	896550	997970	+101420	+374240	-272820
2.Tovar mahsulotining solishtirma ulgurji bahosi	896550	623730	-272820	x	x
3.Narxlar indeksi	1,0	1,6	+0,6	x	x

Jadvaldan ko'rinishicha, tovar mahsuloti hajmi hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan 101420 ming so'mga oshgan. Lekin bu ko'payish narxlarning 374240 ming so'mga oshishi (997970 – 623730) tufayli sodir bo'ldi. Ishlab chiqarishning tabiiy hajmi, ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulotning naturadagi miqdori hisobiga esa 272820 ming so'mga (623730 – 896550) kamaydi. Agar mahsulot narxi o'zgarmay, o'tgan yil darajasida qolganda edi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi faqat 623730 ming so'mni tashkil etar edi, ya'ni ishlab chiqarish hajmi 272820 ming so'mga kamaygan bo'lar edi. Ko'rinib turibdiki, hozirgi paytda baho ta'sirini aniqlash juda muhimdir. Chunki olingan foyda haqiqiy ishlab chiqarish natijasi bo'lmay, faqat baho evaziga amalga oshib qolishi mumkin. Bunga yo'l qo'ymaslik chorasini ko'rish lozim bo'ladi.

10.6. Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini tahlil qilish

Mamlakat iqtisodiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida, ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida, ishlab chiqarishni jadallashtirish va aholining moddiy farovonligini yana ham oshirishda mahsulot sifatini yaxshilash katta ahamiyatga ega.

Mahsulotning sifati deganda uning mo'ljallangan maqsadda foydalanishga yaroqli xususiyatlarining majmuasi tushuniladi. Yuqori sifatli mahsulot nafaqat iste'molchilarning ehtiyojlarini to'la-to'kis qondiribgina qolmay, balki bunday mahsulot ko'p xizmat qiladi, kam-ko'stsiz, nuqsonsiz bo'ladi, ko'rinishi chiroyli va kishida estetik zavq tug'diradi. Sanoat mahsulotining sifati korxon

faoliyatiga baho beruvchi eng muhim sifat ko'rsatkichlaridan biridir. Vazirlar Mahkamasining bir qator qaror va ko'rsatmalarida mahsulot sifatini oshirish, yuqori unumli mashina va dastgohlarni joriy etish muhimligi qayd qilib o'tilgan. Bugungi kunda mahsulotning yuksak sifatini fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish evaziga amalga oshirish mumkin.

Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotning sifatini ifodalashda turli ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Sifat ko'rsatkichlari mahsulotning qanday turi uchun mo'ljallanganiga bog'liq. Masalan, mashinasozlik korxonalarida mahsulot sifatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich – ishlab chiqarilgan mahsulotning davlat standartlari (GOCT) tarmoq standartlari (OCT) va texnikaviy shartlarga (TSH) mos kelishi hisoblanadi.

Qurilish materiallari sanoatda – ohak va ganchning sifati ularning bog'lovchilik (yopishqoqlik) qobiliyatiga, ko'mir sanoatida yoqilg'ining sifati esa ularning issiqlik berish qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Qora va rangli metallurgiya kimyo hamda texnologik jarayonlar apparatlar yordamida olib boriladigan korxonalarda mahsulotning sifati asosiy texnologik jarayonlarga rioya qilishga qarab aniqlanadi. Yengil va to'qimachilik sanoatida mahsulot sifatini aniqlashda navlar qo'llaniladi va hokazo.

Mahsulot sifatini tahlil qilishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda sifatsiz mahsulot uchun iste'molchilarga to'lanadigan jarimalar, mahsulotni kafolatli ta'mir qiluvchi ustaxonalarga sarflanadigan xarajatlar kabi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi.

Shunday qilib, mahsulotning sifatini tahlil qilish usullari tahlil qilinayotgan korxonaning qaysi tarmoqqa mansub ekanligiga ham bog'liq bo'ladi.

Yuqorida aytilganidek, yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlarining sifatiga navlar orqali (poyabzal, idish-tovoqlar, un va h.k.) baho beriladi. Binobarin, mahsulot sifati qancha yaxshi bo'lsa, uning navi va narxi shuncha yuqori bo'ladi va akchinsa. Xalq iste'mol mollari ishlab chiqaradigan korxonalar har yilning choragida 1-p sonli (nav bo'yicha) «Sanoat mahsulotlarining navlari» bo'yicha hisobot beradilar.

Mahsulot sifatiga navlarga qarab baho berishda umumlashgan tushuncha o'rtacha nav orqali ifodalanib u uch xil usul bilan hisoblanadi.

1. O'rtacha tortilgan navni aniqlash. Bu usulda har bir nav bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdorini aynan shu nav belgisiga ko'paytirilib, so'ngra hosil bo'lgan summa hamma navlar bo'yicha ishlab chiqarilgan jami mahsulotlarning miqdoriga taqsimlash kerak.

Bu quyidagicha amalga oshiriladi (10.9-jadval)

Jadvalda berilgan raqamlarga ko'ra, navlilik koeffitsienti

$$a) \text{ reja bo'yicha} = \frac{(22890 \times 1) + (12210 \times 2) + (5210 \times 3)}{40310} = 1,56,$$

Mahsulot sifati bo'yicha navlilik rejasining bajarilishi
a) o'rtacha tortilgan nav

Navi	O'lchov birligi	Miqdori	
		Reja bo'yicha	Haqiqatda
1-nav	ming dona	22890	28620
2-nav	ming dona	12210	9875
3-nav	ming dona	5210	3750
Jami	ming dona	40310	42245

$$b) \text{ haqiqatda} = \frac{(28620 \times 1) + (9875 \times 2) + (3750 \times 3)}{42245} = 1,41.$$

Hisobdan ko'rinishicha, navlilik koeffitsienti reja bo'yicha 1,56, haqiqatda esa 1,41 ni tashkil etdi. Demak, navlilik koeffitsienti 0,15 bandga ko'paygan. Navlilik koeffitsienti qanchalik birga yaqinlashsa, shunchaga nav yuqori bo'ladi. Agar navlilik koeffitsienti birga teng bo'lsa, u holda hamma mahsulot birinchi nav bilan ishlab chiqarilganligini bildiradi.

2. O'rtacha sorsilik koeffitsienti. Uni aniqlash uchun avval har bir navning bahosini birinchi nav bahosiga nisbati orqali shartli ravishda birinchi navga o'tkazish koeffitsienti aniqlanadi, so'ngra bu koeffitsientlarni har bir nav bo'yicha bo'lgan mahsulot miqdoriga ko'patirilib, jami ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'linadi. Buning uchun quyidagi jadval tuziladi (10.10-jadval).

10.10-jadval

b) O'rtacha sorsilik koeffitsienti

Navlari	Bir tonnaning <ulgurji (so'm)<="" bahosi="" th=""> <th rowspan="2">O'tkazish koeffitsiyenti</th> <th colspan="2">Miqdori</th> </ulgurji>	O'tkazish koeffitsiyenti	Miqdori	
			Reja bo'yicha	Haqiqatda
1-nav	690	1,0	22890	28620
2-nav	675	0,978	12210	9875
3-nav	625	0,906	5210	3750
Jami	—	—	40310	42245

Jadvaldagi raqamlarga ko'ra, o'rtacha navlilik koeffitsienti

a) reja bo'yicha

$$= \frac{(1 \times 22890) + (0,978 \times 12210) + (0,906 \times 5210)}{40310} = 0,981$$

$$b) \text{ haqiqatda} = \frac{(1 \times 28620) + (0,978 \times 9785) + (0,906 \times 3750)}{42245} = 0,987$$

Demak, o'rtacha navlilik koeffitsienti rejaga nisbatan 0,006 bandga oshgan. Bu esa mahsulot sifatini yaxshilanganligidan dalolat beradi.

3. O'rtacha navni o'rtacha tortilgan bahoga asosan aniqlash. Bu usulda har bir nav bo'yicha mahsulot miqdorini aynan shu navlar bahosiga ko'paytirilib, so'ngra hosil bo'lgan qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulotlarning jami miqdoriga bo'linadi (10.11-jadval).

10.11-jadval

Mahsulot sifatida navlilikni aniqlash hisob-kitobi
d) o'rtacha navning o'rtacha tortilgan bahosi

Nav	Mahsulot birligining ulgurji bahosi (so'm hisobida)	Mahsulot hajmi			
		Reja bo'yicha		Haqiqatda	
		ming dona	ming so'm	ming dona	ming so'm
1-nav	17	130	2210	145	2465
2-nav	14	28	392	25	350
3-nav	12	8	132	5	60
Jami	—	169	2715	175	2875

Jadvalda berilgan ma'lumotlarga ko'ra, mahsulot birligining o'rtacha tortilgan bahosi:

$$a) \text{ reja bo'yicha} = \frac{2715}{169} = 16 \text{ so'm } 18 \text{ tiyin,}$$

$$b) \text{ haqiqatda} = \frac{2875}{175} = 16 \text{ so'm } 43 \text{ tiyin.}$$

Demak, haqiqatda o'rtacha tortilgan baho rejaga nisbatan 25 tiyinga oshgan yoki navning ortishi natijasida har bir mahsulot o'rta hisobda qo'shimcha 25 tiyin berar ekan. Endi bu farqni haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot miqdoriga ko'paytirsak, u holda mahsulotning sifati oshishi natijasida qo'shimcha ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi aniqlanadi. Bu 43 ming 750 so'mni (25 x 175) tashkil qiladi.

Ayrim sanoat korxonalarida mahsulotning sifati ballar bo'yicha ham baholanadi. Masalan, oliy darajadagi sifatga – 5 ball, birinchisiga – 4 ball, ikkinchisiga – 3 ball. Qo'yilgan ballar va mahsulotning miqdoriga asosan o'rtacha tortilgan ball aniqlanadi. Binobarin, qo'yilgan ball qancha yuqori bo'lsa, mahsulot sifati ham shuncha yuqori bo'ladi. Ishlab chiqarilgan mahsulotning sifatiga yana iste'molchilar tomonidan tushadigan da'volarga

qarab ham baho berish mumkin. Ularda qaysi xil tovarlar qanday nuqsonga ega. Bu keltirilgan da'vo summasida va hokazolar o'z aksini topadi. Agar bu kabi da'volar soni o'tgan yillarga nisbatan kamaysa, u holda mahsulot sifati ham oshadi.

Texnika taraqqiyoti mahsulot assortimentini muttasil yangilab turishi, eskirib qolganlarini ishlab chiqarishdan olinishini va yangi xil mahsulotlar ishlab chiqarishni taqozo qiladi. Bu kabi chora va tadbirlar mahsulot sifati yaxshilash bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lib, moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantiriladi.

Mahsulot sifati belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlardan biri ishlab chiqarishda yo'l qo'yilgan yaroqsiz mahsulotning darajasi hisoblanib, u brakka chiqarilgan mahsulot summasini tovar mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga nisbati orqali aniqlanadi.

Brak mahsulot deganda, tasdiqlangan andoza va texnik shartlarga mos kelmaydigan mahsulot tushuniladi. Brak – ishlab chiqarishdagi ofatdir. Brak mahsuloti ishlab chiqarilishi korxonada ishlab chiqarishi yetarli darajada tashkil qilinmaganligidan dalolat berib, u o'z navbatida tayyor mahsulot hajmini kamaytiradi, mahsulot tannarxini oshiradi va h.k.

Brak mahsulotini tahlil qilish ikki asosiy yo'nalishda olib boriladi, ya'ni tuzatib bo'ladigan brak va tuzatib bo'lmaydigan brak. Tuzatib bo'ladigan brak mahsulotlari bo'yicha yo'qotishlar ularni tuzatishga sarf etilgan xarajatlar bilan belgilanadi. Tuzatib bo'lmaydigan brak deganda butunlay va uzilkesil yaroqsiz qilingan mahsulotning qiymati tushuniladi. Odatda, brak rejalashtirilmaydi, lekin qayerda texnikaviy vositalar texnologik jarayonlarni nazorat qila olmasa, shu yerda brak rejalashtiriladi. Masalan, quyma buyumlar va oynasozlik sanoatida bu ko'rsatkich rejalashtiriladi. Brak mahsuloti ishlab chiqarishdan yuzaga kelgan yo'qotishlarni tahlil qilishda joriy yildagi ma'lumotlar o'tgan yil ma'lumotlari bilan taqqoslanadi (10.12-jadval).

10.12-jadval

Brak mahsulotini tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Joriy yilda	Farqi (+, -)
1. Butunlay brak qilingan mahsulotlarning tannarxi	400	240	-160
2. Brakni tuzatishga sarf etilgan xarajatlar	200	180	-20
Jami	600	420	-180
3. Tovar mahsulotining ishlab chiqarish tannarxi	735810	79840	+55330
4. Brak mahsulotining darajasi (foiz hisobida)	0,082	0,051	-0,031

Joriy yilda brakka chiqarilgan mahsulotning mutlaq summasi o'tgan yilga nisbatan 180 ming so'mga kamaydi. Buning natijasida brak mahsulotning tovar mahsuloti ishlab chiqarish tannarxidagi salmog'i 0,031 foizga kamaydi.

Demak, bundan korxonada mahsulot sifatini oshirish borasida ma'lum chora va tadbirlar ko'ryapti, degan xulosaga kelish mumkin.

10.7. Mahsulotni bir maromda (ritmda) ishlab chiqarishni tahlil qilish

Korxonalarda mahsulotni bir marom (me'yor)da ishlab chiqarishni tashkil qilish katta ahamiyatga ega. Zero mahsulotni sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi, mahsulot tannarxining pasayishi va rentabellik darajasining oshishi ko'p jihatdan mahsulotni bir maromda ishlab chiqarishga bog'liq. Ozigina bo'lsa ham bu shartga rioya qilmaslik o'z navbatida iste'molchi korxonalarining ishiga salbiy ta'sir qiladi.

Mahsulotni bir maromda ishlab chiqarish deganda, mahsulotni tuzilgan jadval asosida, mahsulotning oldindan aniqlangan assortimenti va sifatiga mos ravishda muvofiq yetkazib berish va sotishni o'z vaqtida ta'minlashi tushuniladi.

Korxonaning bir maromda ishlashi deganda esa ish vaqtidan to'la foydalanish uchun sharoit yaratib berish, ishlab chiqarishning butun davr davomida asbob-uskuna va barcha vositalardan bevosita foydalanishi tushuniladi. Ishlab chiqarishni bir maromda tashkil etish ko'pgina korxonalarda asosan o'zining boshida bo'ladigan bekor turishlarni kamaytirishga, xaybarakallachilik vaqtida hosil bo'ladigan brakni kamaytirishga, ish vaqtidan tashqari bo'ladigan behuda to'plamlarni yo'qotishga, o'zining boshida bo'ladigan osoyishtalik va o'zining oxirida bo'ladigan o'rinsiz shoshma-shosharlik natijasida yuzaga keladigan hamda ishlab chiqarishning me'yordan chetga chiqishi natijasida hosil bo'ladigan qo'shimcha xarajatlarning kamayishiga olib keldi. Bundan tashqari, mahsulotni o'z vaqtida yetkazib bermaganlik uchun to'lanadigan jarima va o'simlar kamayadi.

Korxonalarda ishlab chiqarishni bir maromda olib borish shakllari turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, bir xil mahsulotni ommaviy ko'p nusxada ishlab chiqaradigan korxonalarda bir maromda ishlashni ko'rsatadigan ko'rsatkich sifatida har o'n kunlikda oylik rejaga nisbatan ishlab chiqariladigan mahsulotning salmog'i olinadi. Agar korxonada har o'n kunda oylik topshiriqning uchdan bir qismi bajarilsa, bunday korxonada o'zining oxirida xaybarakallachilikka yo'l qo'ymaydi.

Agar ishlab chiqarish davri (sikl) uzoqqa cho'ziladigan individual va mayda seriyali yoki ishlab chiqarish mavsumiy xarakterga ega bo'lsa, u holda korxonaning bir maromda ishlashini bir yil davomida uzluksiz baholab bo'lmaydi.

Bir maromda ish yuritishning umumlashgan ko'rsatkichi bo'lib, bir me'yorda ishlash koeffitsienti hisoblanadi, u jadval bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilgan kunlarni umumiy ish kuniga bo'lish bilan aniqlaniladi, odatda, oy hisobida. Masalan, tahlil qilinayotgan oyda 26 ish kuni bo'lsa, undan 22 kun mobaynida korxonaga belgilangan jadval asosida mahsulot ishlab chiqargan. Demak, bir me'yorda ishlash koeffitsienti 0,84 (22/26)ni tashkil etdi. Ushbu raqam korxonaning bir me'yorda mahsulot ishlab chiqarmaganligidan dalolat beradi.

Bir me'yorda ish yuritishning eng optimal ko'rsatkichi birga teng bo'ladi undan ortiq bo'lishi mumkin emas. Demak, u yoki bu muddat mobaynida biznes-rejaning o'rtirib bajarilishi korxonaning bir me'yorda ishlashini taqozo etmaydi. Balki umuman tovar mahsuloti ishlab chiqarish biznes-rejasining bajarilishini ko'rsatadi. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar reja bo'limidan olinadi, zero ma'lumotlar yillik hisobotda berilmaydi. Tahlil uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (10.14-jadval).

10.14-jadval

**Bir maromda mahsulot ishlab chiqarishni
tahlil qilish (foiz hisobida)**

Oy-lar	Ko'rsatkichlar	O'n kunliklar			Jami
		I	II	III	
D	1. Biznes-reja bo'yicha ishlab	33	33	15	100
E	chiqariladigan mahsulot				
K	2. Haqiqatda ishlab chiqarilgan				
A	mahsulot	22,8	30,1	47,1	100
B	3. Biznes-reja hisobiga				
R	4. Bir maromda mahsulot ishlab	22,8	30,1	15,0	86,9
	chiqarish koeffitsiyenti	0,891	0,912	1,0	0,869

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinishicha, korxonaga mahsulotni bir me'yorda ishlab chiqarmagan. Birinchi o'n kunlikda bir maromda ishlash koeffitsienti 0,691 (22,8 : 33), ikkinchi o'n kunlikda 0,912 (30,1 : 33), faqat uchinchi o'n kunlikda 1 ga teng bo'ldi. Shuning uchun korxonaning bu boradagi faoliyatini yaxshi darajada, deb e'tirof etib bo'lmaydi.

**10.8. Ko'rsatkichlarni qiyoslaydigan (solishtiriladigan)
holatga keltirish usuli**

Iqtisodiy jarayonlar natijasi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Tahlil qilishda ularni qiyoslashga to'g'ri keladi. Buning uchun, ularning o'lchami, mazmuni va hajmi jihatidan taqqoslanadigan holatga keltirib olish lozim. Bularni aniqlashda amaliyotda keltirish koeffitsientidan keng foydalaniladi.

Ushbu koeffitsientning mohiyati shundaki, turli hajmdagi, o'lcham va og'irlikdagi turli xil mahsulotlarni qiyoslaydigan holatga keltirish imkonini beradi. Masalan, birorta mahsulotni ishlab chiqarish rejasi bir xil navda belgilanadi. Ammo amaliyotda aynan shunday bo'lib chiqmasligi tabiiy. Bunday holda turli navda ishlab chiqarilgan bir xildagi mahsulotni qiyoslanadigan holatga keltirib olish uchun uni rejada ko'rsatilgan navda ifodalab olishni taqozo qiladi.

Mazkur usulni amaliyotda qo'llash uchun amaliy ma'lumotlardan foydalangan holda amalga oshirish yo'lini ko'rib chiqish lozim. Buning uchun Kattaqo'rg'on yog'-moy aksiyadorlik jamiyatida ishlab chiqarish sohasining bir turi, ya'ni sovun ishlab chiqarish va sotish sohasini olamiz (10.14-jadval).

10.14-jadval

Kattaqo'rg'on yog'-moy aksiyadorlik jamiyatida sovun va kir yuvish mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bo'yicha hisobot yil IV-chorak ma'lumoti

Mahsulot turi	Yog'lilik darajasi, %	Rejada	Haqiqatda	Farqi	
				Miqdori (+, -)	%
Xo'jaliksovuni, ming kg	40	42,0	10,0	-32,0	29,8
Xo'jaliksovuni, ming kg	60	X	7,3	+7,3	x
Xo'jaliksovuni, ming kg	65	X	7,4	+7,4	x
Xo'jaliksovuni, ming kg	72	X	6,5	+6,5	x
Atir sovun, ming kg	80	X	3,2	+3,2	x
Jami:	X	42,0	48,7	+6,7	86,0

Manba. Kattaqo'rg'on yog'-moy aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya va statistik hisobi hamda hisoboti ma'lumotlari asosida.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mazkur korxonada hisobot yil IV-chorakda 42,0 ming kg yog'lilik darajasi 40 % bo'lgan kir sovun ishlab chiqarishni rejalashtirgan. Ammo natija butunlay boshqacha bo'lib chiqdi, ya'ni yog'lilik darajasi 40% lik 42,0 ming kg kir sovun o'rniga turli sovunlar va kir yuvish materiallaridan 48,7 ming kg ishlab chiqdi. Agar ushbu holatda xulosa qilinsa, mazkur korxonada sovun ishlab chiqarib sotish bo'yicha rejani 86,0% bajargan (48,7/42,0x100).

Biroq, yog'lilik darajasi 40% lik kir sovuni bo'yicha reja atigi 23,8% ga bajarilgan xolos. Qolgan mahsulotlar rejada ko'zda tutilmagan. Ammo ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotga to'g'ri baho berish uchun ularni ham

shu 40% lik yog‘lilik darajasiga ega bo‘lgan sovun hajmidagi shartli miqdorini topish lozim. Bu bilan yog‘lilik darajasi turli bo‘lgan sovun va boshqa kir yuvish materiallari bir xil o‘lchamga, ya’ni taqqoslanadigan holatga keltirilib olinadi.

Taqqoslash uchun keltirish koeffitsientidan foydalaniladi. Buning uchun, odatda, yog‘lilik darajasi 40% bo‘lgan kir sovun bir deb qabul qilinadi va qolganlarini shunga mos ravishda tabaqalanish darajasi hisoblanadi.

Bunday keltirish koeffitsienti quyidagi formuladan foydalangan holda amalga oshirish tavsiya qilamiz:

Keltirish koeffitsienti

$$\text{Keltirish koeffitsiyenti} = \frac{\text{aniqlanadigan kir sovunning yog‘lilik darajasi}}{\text{Me‘yordagi kir sovunning yog‘lilik darajasi}}$$

Misol keltirilgan yog‘lilik darajasi 60% bo‘lgan kir sovunning keltirish koeffitsienti 1,5 ga teng bo‘ladi:

$$K_{k60\%} = \frac{60}{40} = 1,5.$$

65% lik yog‘lilik darajasiga ega bo‘lgan kir sovunning keltirish koeffitsienti 1,625 ga teng:

$$K_{k65\%} = \frac{65}{40} = 1,625 \text{ va h.k.}$$

Hisob-kitoblar natijasi 10.15-jadvaljadvalda o‘z ifodasini topgan.

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, keltirish koeffitsientini inobatga olib ishlab chiqarib sotilgan kir yuvish mahsulotining miqdori haqiqatda 48,7 ming kg emas, balki 54,65 ming kg ni tashkil qilar ekan. Rejaning bajarilishi oldingidek 86,0% emas, balki 130,1 %ni tashkil qilar ekan ($54,65/42,0 \times 100$).

Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash erkin iqtisodiyot sharoitida, qaysiki rejaning bajarilishi yuqori tashkilotlar tomonidan tekshirilmaydigan paytda kimga va nimaga kerak, degan savolning ham tug‘ilishi mumkin. Bunga javoban shuni ta’kidlamochimizki, ishlab chiqarish jarayonida mahsulot navining o‘zgarishi korxonaga foydasiga nechog‘lik ijobiy yoki salbiy ta’sir qilganligini bilish mumkin. Bu bevosita mulkdorga ham, mehnat jamoasi uchun ham va uni boshqaruvchilarga ham kerak. Chunki bularning hammasi korxonaning ish natijasidan, xususan oladigan foydasidan manfaatdor.

Buning nimalarda va qanday namoyon bo‘lishini ushbu misolda ham ko‘rish mumkin. Faraz qilamiz, mazkur korxonaga kir sovunning 40% lik

Kattaqo'rg'on yog'-moy aksiyadorlik jamiyatida sovun va kir yuvish mahsulotlarining hisobot yil IV-chorakdagi haqiqiy miqdorini taqqoslanadigan holatga keltirish koeffitsiyenti va miqdori

№	Mahsulotning turi	Mahsulotning haqiqiy miqdori, ming kg	Keltirish koeffitsiyenti	Taqqoslanadigan miqdori, ming kg
1	Xo'jalik sovuni 40% yog'lilikda	10,0	1,0	10,0
2	Xo'jalik sovuni 60% yog'lilikda	7,3	1,5	13,95
3	Xo'jalik sovuni 65% yog'lilikda	7,4	1,625	12,025
4	Xo'jalik sovuni 72% yog'lilikda	6,5	1,8	8,7
5	Atir sovun 80% yog'lilikda	3,2	2,0	6,4
6	Kir yuvish kukuni (poroshogi) 10 % yog'lilikda	14,3	0,25	3,575
	Jami:	48,7	x	54,65

Manba. 10.14-jadval asosida hisoblandi.

yog'lilik darajasi bilan bir kg ni (bu 4 ta sovun bo'ladi) 800 so'mdan sotishga rejalashtirilgan edi. Haqiqatda narx o'zgarimasdan qoldi. Ammo turli yog'lilik darajasiga ega bo'lgan sovunlar turlicha narx bilan sotilishi ham tabiiy. Bu holda natija quyidagicha bo'lishi mumkin.

Rejada $42,0 \times 800 = 33,6$ mln so'm.

Haqiqatda (qiyoslanmaydigan) $48,7 \times 800 = 39,0$ mln so'm

Qiyoslangan holatga keltirilganda $54,65 \times 800 = 43,7$ mln so'm.

Mazkur hisob-kitobdan ko'rinib turibdiki, Kattaqo'rg'on yog'-moy AJ reja bo'yicha 33,6 mln so'm mahsulot ishlab chiqishi lozim edi. Haqiqatda esa qiyoslanadigan hajmda 43,7 mln so'm yoki 10,1 mln so'm ko'p ishlab chiqarilishi lozim edi. Ammo mazkur korxonada 41,3 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqarib sotdi.

Ko'rinib turibdiki, mahsulotning haqiqiy qiymati bilan bajarilishi lozim bo'lgan qiymat o'rtasida 2,4 mln so'm ($43,7 - 41,3$) farq bor. Bu farq mahsulot navliligining o'zgarishi evaziga sodir bo'lgan farqdir. Agar mazkur korxonada

faqat yogʻlilik darajasi 40% boʻlgan kir sovundan 54,65 ming kg. sotganda edi, undan tushgan pul tushumi, narx oʻzgarmagan holda, 43,7 mln soʻmni tashkil qilgan boʻlar edi. Ammo ushbu korxonada turli navda shuncha mahsulot ishlab chiqdi. Oqibatda mahsulot navining oʻzgarganligi evaziga korxonada 2,4 mln. soʻm (43,7–41,3) zarar koʻrgan. Mahsulotning yogʻlilik darajasi va sifati oshgani bilan u shu sifatiga nisbatan past narxda sotilgan.

Demak, mahsulot navining oʻzgarishi ham korxonada mahsuloti umumiy hajmi va shu orqali uning foydasiga bevosita taʼsir qilar ekan.

Qiyosiy tahlilda shuni ham inobatga olish joizki, baʼzi mahsulotlar faqat bir yoki boshqa birorta navda rejalashtiriladi. Haqiqatda esa aynan shu navga toʻgʻri kelmasligi mumkin. U holda qolgan navlar shu belgilangan navga qayta hisoblanib olinadi.

Bunday holatni mol terisini tayyorlashda ham koʻrish mumkin. Ushbu xomashyo 1 nav holatida hisob-kitob qilinadi. Qolgan navlar esa shu 1 nav holatiga keltirib olinadi. Buning uchun quyidagi keltirish koeffitsientlaridan foydalaniladi: 1-nav – 1, 2-nav – 0,87, 3-nav – 0,66, 4-nav – 0,46. Kichik mollar va choʻchqa terisi uchun mos ravishda 1–1,0; 2– 0,85; 3– 0,6; 4–0,4 koeffitsientlar qoʻllaniladi¹. Bu holatni aniqlash uchun 10.16-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Ushbu jadval maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, haqiqatda tayyorlangan terining miqdori rejaga nisbatan 1533 donaga yoki 102,5 % ga (5533:5400x100) koʻp.

Ammo uni qiyoslanadigan holatda, yaʼni hammasini 1-nav miqdorida hisoblaganda rejaning 892 donaga kam bajarilganligini yoki uning rejaga nisbatan bor-yoʻgʻi 77,9 % ni (4208:5400x100) tashkil qilganligini koʻrish mumkin. Bu yerda mol terisining navlilik koeffitsientini 76,1 % ga (4208:5533x100) teng boʻlganligi koʻrinadi.

Qiyosiy tahlil ahvolning aniq holatidan dalolat beradi. Agar uning tayyorlangan haqiqiy miqdori boʻyicha xulosa qilinganda edi, mazkur korxonada ahvol yaxshi degan xulosaga kelish mumkin edi. Ammo u mahsulotni sotganda xaridor albatta uning naviga qarab pul toʻlaydi. Oqibatda jismonan koʻp teri tayyorlading-u, nima uchun kam pul tushumi boʻldi, degan jumboqni yechish qiyin edi. Ushbu holatlar koʻrsatib turibdiki, erkin iqtisodiyot sharoitida bu kabi qiyosiy tahlil usullaridan keng foydalanish hayotiy zaruratdir. Shunday qilib, tovarlarning sotilishini boshqarishda qoʻllaniladigan tovar guruhlari, ularni sotish usullari va tovarning bozorda sotilish bosqichlarini va qiyoslash usullarini inobatga olmasdan turib, hozirgi bozor munosabatlari sharoitida, tadbirkorlarning samarali faoliyat koʻrsatishi qiyin.

¹ I.T. Abdugarimov va boshqalar. Matlubot kooperatsiyasining xoʻjalik faoliyatini analiz qilish. – T.: Oʻqituvchi, 1989. 156-bet. Kudravsev A.A. Анализ хозяйственной деятельности кооперативных организаций. – М.: Экономика, 1997.

«Turon» KMChJda mol terisini tayyorlashning hisobot
yildagi hajmini qiyoslanadigan holatga keltirish (dona)

Navi	Reja ko'rsatkichi	Haqiqatda tayyorlandi	Qayta hisoblash koeffitsiyenti	1-navga qayta hisoblangan ko'rsatkich	Farqi (+,-)
1	5400	1614	1,0	1614	x
2	—	1202	0,87	1046	x
3	—	1493	0,66	985	x
4	—	1224	0,46	563	x
Jami	5400	5533	X	4208	-892

Manba. Mazkur korxonaning buxgalteriya hisobi va hisoboti asosida hisoblandi.

Shu tufayli hozirgi vaziyat endigi tadbirkorlarning ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'ta savodxon, ziyrak va jasur bo'lishlarini taqozo qiladi.

10.9. Sotilgan mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlilini takomillashtirish

Bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri sotilgan tovar hajmidir. Tadbirkor uchun aniq foyda faqat tovarni (ish, xizmat)ni sotgandan keyingina hosil bo'ladi. Albatta, bir qarashda sotish ikkinchi darajali jarayondek tuyuladi. Chunki eng avvalo, tovarni (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish lozim. Lekin bozor munosabatlari barcha ishlab chiqarilgan tovarlarni o'ziga «xazm» qila olmaydi. Shu tufayli millionlab ishlab chiqarilgan tovarlar sotilmasdan ishlab chiqaruvchining omborida qolib ketaveradi. Bu esa tadbirkorni biror tovarni ishlab chiqarishdan oldin uning sotilishi haqida o'ylashga majbur qiladi.

Mahsulotni sotishni tahlil qilishda uni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Sotilgan mahsulotni tahlil qilishda qo'l-laniladigan ko'rsatkichlar tarkibiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ularning sifati, sotilish hajmi, ma'romiyligi kabilar kiradi. Chunki sotilgan mahsulot hajmi shu ko'rsatkichlarga bevosita bog'liqdir.

Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri sotilgan tovar hajmi bo'lganligi tufayli, uning faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar tahlilini takomillashtirishni mazkur ko'rsatkich misolida ko'rib chiqishni mumkin.

Tovarlarni sotish hajmiga juda ko'p omillar ta'sir qiladi. Ularni bir qancha guruhlariga bo'lish mumkinligi haqida yuqorida ham ta'kidlandi. Iqtisodiy tahlilning eng muhim jihati, ta'sir qiluvchi omillarni hisoblash yo'llarni aniqlab, tahlil qilinayotgan ko'rsatkich to'g'risida aniq xulosaga kelish va uni yaxshilash bo'yicha amaliy tadbirlarni ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillarni iqtisodiy mazmuni jihatidan guruhlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Zero, ushbu omillarni hisoblash uchun buxgalteriya va statistik hisobi va hisobotlarida aniq ma'lumotlar ham keltirilgan.

Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar iqtisodiy mazmuni jihatidan to'rt guruhga bo'linadi:

- * mehnat resurslaridan foydalanish bilan bog'liq omillar;
- * asosiy vositalardan foydalanish bilan bog'liq omillar;
- * aylanma mablag'lar bilan bog'liq omillar;
- * nomoddiy aktivlar bilan bog'liq omillar.

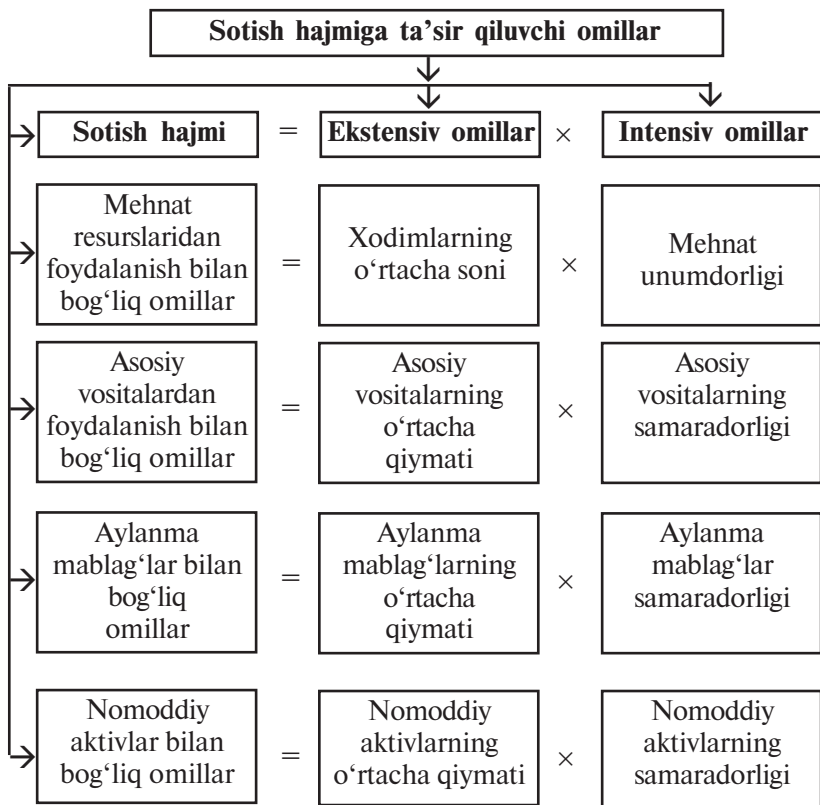
Ushbu omillar ta'sir qilish darajasiga qarab ikki guruhga bo'linadi: intensiv omillar va ekstensiv omillar. Ularning bir-biriga bog'liqligi quyidagicha ifodalanadi (10.3-rasm).

Ushbu chizmada keltirilgan omillar haqidagi ma'lumotlar, ta'kidlanganidek, korxonaning hisobotlarida o'z aksini topgan. Ulardan foydalanib har birining sotish hajmiga ta'sirini topish mumkin. Bu omillar ta'sirini topishning bir qancha usullari olimlarimiz tomonidan ishlab chiqarilgan va ular tegishli iqtisodiy tahlilga oid adabiyotlarda¹ chop etilgan.

Sotilgan mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi barcha omillar bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda va aloqada bo'ladi. Ularning birorta ko'rsatkich o'zgarishiga ta'sirini hisoblaganda, albatta, hammasini birdaniga hisoblab olish lozim. Chunki, alohida-alohida hisoblab olganda omilli tahlil to'liq bo'lmasdan qoladi. Ushbu omillarning hammasi korxonaning iqtisodiy salohiyatini tashkil qiladi¹. Korxonaning iqtisodiy salohiyatining natija ko'rsatkichi o'zgarishiga ta'sirini alohida-alohida qarab bo'lmaydi. Zero, natijaning o'zgarishiga ushbu omillar birdaniga ta'sir qiladi.

Bu holatlarni inobatga olib sotilgan mahsulot hajmiga korxonaning iqtisodiy salohiyati bilan bog'liq bo'lgan omillarning ta'sirini bir-biri bilan bog'liq holda hisoblash metodologiyasi ishlab chiqildi. Bu uchun eng avvalo, 10.17-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot yilda asos yiliga va o'tgan yillarga nisbatan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha o'sishga erishilgan. Sotilgan mahsulot hajmi hisobot yilda asos yilga nisbatan 130,6% o'sgan bo'lsa, o'tgan yilga nisbatan 83,5% o'sgan. Ushbu o'sish, albatta, o'z-o'zidan sodir bo'lgan emas. Unga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatgan. Ushbu jadvalda keltirilganicha barcha

¹ *M.Q. Pardayev, I.B.I. Isroilov. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2001.*

10.3-rasm. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi intensiv va ekstensiv omillar.

omillarda o'sish ro'y bergan. Masalan, xodimlar soni hisobot yilda asos yilga nisbatan 21,7 % o'sgan bo'lsa, o'tgan yilga nisbatan esa 12,6 % o'sgan. Ammo mehnat unumdorligi mos ravishda 7,3 va 0,8 foiz o'sishga erishilgan. Ko'rinib turibdiki, bu holatda ekstensiv omilning o'sish sur'ati

¹ *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск: ООО «Новое знание», 2000. — Баканов М., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М.: Финансы и статистика, 1994. 60–75-бетлар; ИТ. Abdulkarimov va boshqalar. Matbuot kooperatsiyasining xo'jalik faoliyatini analiz qilish. — T.: O'qituvchi, 1989. 32–53-бетлар; M.Q. Pardayev. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Samarqand: Zarafshon, 2001. 87–126-бетлар. M.Q. Pardayev, B.I. Isroilov. Iqtisodiy tahlil. I-qism. Toshkent: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2001. 31–72-бетлар va h.k.

**«Turon» ko'ptarmoqli mas'uliyati cheklangan jamiyatda sotilgan
mahsulot va unga ta'sir qiluvchi omillarning oxirgi uch
yildagi dinamikasi**

Ko'rsatkichlar	Yillar			Hisobot yilida o'zgarishi	
	asos yilida	o'tgan yilda	hisobot yilida	Asos yiliga nisbatan	O'tgan yilga nisbatan
1. Sotilgan mahsulot hajmi, mln.so'm	20,4	138,5	157,2	130,6	83,5
2. Xodimlar soni, kishi	198	214	241	121,7	82,6
3.Mehnat unumdorligi, ming so'm (1q:2q)	608,1	647,2	652,2	107,3	100,8
4. Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln. so'm	98,6	108,5	86,3	88,0	107,2
5. Asosiy vositalar samaradorligi, so'm (1q:5q)	1,221	1,276	1,352	80,7	106,0
6. Aylanma mablag'larning o'rtachayillik qiymati, mln.so'm	52,3	58,3	64,8	123,9	81,1
7. Aylanma mablag'lar samaradorligi, so'm (1q:8q)	2,302	2,376	2,426	105,4	102,1
8. Nomoddiy aktivlarning o'rtachayillik qiymati, mln. so'm	8,2	9,6	10,4	126,8	108,3
9. Nomoddiy aktivlarning samaradorligi, so'm (1q:8q)	14,683	14,427	15,85	102,9	104,8

Manba. Mazkur korxonaning tegishli yilalrdagi buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida hisoblandi.

intensiv omilga nisbatan yuqori bo'lgan. Bu esa o'z navbatida natija ko'rsatkichiga ham shu tarzda ta'sir qilgan.

Asosiy vositalar, aylanma mablag'lar va nomoddiy aktivlar bo'yicha ham xuddi shunday gaplarni aytilish mumkin. Jumladan, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati hisobot yilda asos yiliga nisbatan 18 % o'sgan bo'lsa, o'tgan yilga nisbatan 7,2 % o'sgan. Asosiy vositalarning samaradorligi esa mos ravishda 10,7 va 6,0 % ni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, bu holatda ham ekstensiv omillarning o'sish sur'ati intensiv omillar o'sish sur'atiga nisbatan yuqori. Aylanma mablag'larning o'sish sur'ati, mos

ravishda, 23,9 va 8,1 % ni tashkil qilsa, ularning samaradorligi 5,4 va 2,1 % ni tashkil qiladi. Nomoddiy aktivlarning o'sish sur'ati 26,8 va 8,3 % ni tashkil qilgan bir paytda, ularning samaradorligi 2,9 va 4,8 % o'sgan xolos.

Iqtisodiy tahlilning muhim vazifalaridan biri ushbu omillarning natija ko'rsatkichi o'zgarishiga ta'sirini aniqlashdan iboratdir.

Sotilgan mahsulot o'zgarishiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni odatdagi amaliyotda qo'llanilayotgan usulda hisoblanadigan bo'lsa, ularning bir-biri bilan bog'liqligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\begin{aligned} \Delta Q_{bo} &= \left[\left(\frac{\Delta x\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) + \left(100 - \frac{\Delta x\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \right] = \left[\left(\frac{\Delta Ab\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) + \right. \\ &= \left. \left(100 - \frac{\Delta Ab\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \right] + \left[\left(\frac{\Delta Aym\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) + \left(100 - \frac{\Delta Aym\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \right] + \\ &\quad \left[\left(\frac{\Delta Ha\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) + \left(100 - \frac{\Delta Ha\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \right]. \end{aligned}$$

Agar shu usul bilan hisoblaydigan bo'linsak, sotilgan mahsulot hajmining hisobot yildagi miqdori asos yilga nisbatan o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned} \Delta Q_{bo} &= \left[\left(\frac{2,17 \cdot 100}{30,6} \right) + \left(100 - \frac{2,1 \cdot 100}{30,6} \right) \right] = \left[\left(\frac{18,0 \cdot 100}{30,6} \right) + \right. \\ &+ \left. \left(100 - \frac{18,0 \cdot 100}{30,6} \right) \right] + \left[\left(\frac{23,9 \cdot 100}{30,6} \right) + \left(100 - \frac{23,9 \cdot 100}{30,6} \right) \right] + \\ &+ \left[\left(\frac{26,8 \cdot 100}{30,6} \right) + \left(100 - \frac{26,8 \cdot 100}{30,6} \right) \right] = (70,9 + 29,1) + (58,8 + 41,2) + \\ &\quad + (78,1 + 21,9) = (87,6 + 12,4) = 400\% \\ &100,0 + 100,0 + 100,0 + 100,0 = 400,0 \%. \end{aligned}$$

Ushbu ko'rsatkichning miqdori hisobot yilda 2002-yilga nisbatan quyidagi holatga ega bo'ladi:

$$\begin{aligned} \Delta Q_{bo} &= \left[\left(\frac{12,6 \cdot 100}{13,5} \right) + \left(100 - \frac{12,6 \cdot 100}{13,5} \right) \right] = \left[\left(\frac{7,2 \cdot 100}{13,5} \right) + \right. \\ &+ \left. \left(100 - \frac{7,2 \cdot 100}{13,5} \right) \right] + \left[\left(\frac{11,1 \cdot 100}{13,5} \right) + \left(100 - \frac{11,1 \cdot 100}{13,5} \right) \right] + \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& + \left[\left(\frac{8,3 \cdot 100}{13,5} \right) + \left(100 - \frac{8,3 \cdot 100}{13,5} \right) \right] = (93,3 + 6,7) + (53,3 + 46,7) + \\
& + (82,2 + 17,8) + (61,5 + 38,5) = 400 \% \\
& 100,0 + 100,0 + 100,0 + 100,0 = 400,0 \%
\end{aligned}$$

Ko'rinib turibdiki, barcha omillarning ta'siri 400,0 foizni tashkil qiladi. Natija ko'rsatkichi atigi 100,0 foiz o'sgan bir paytda omillar ta'siri 400,0 foiz o'sgan bo'lishi mumkin emas. Ammo chop qilingan adabiyotlarda¹ va amaliyotda shu usul qo'llanilib kelinmoqda.

Ushbu adabiyotlarda keltirilgan usullarga asoslangan holda ularni takomillashtirish bo'yicha tegishli tavsiyalar ishlab chiqildi. Xususan, chop qilingan adabiyotlarda har bir guruh omillarni hisoblaganda aynan shu omillar e'tiborga olinib boshqa omillarni esa shu jarayonda ta'sir qilmagan deb faraz qilinadi.

Natijada, har bir guruh omillar ta'sirining umumiy miqdori tahlil qilinayotgan ko'rsatkichning umumiy farqini 100 foiz qoplaydi. Yuqoridagi chizmada omillar to'rt guruhga bo'linadi.

Amaldagi usullar bilan hisob-kitob qilinsa natija ko'rsatkichining o'zgarishiga to'rt guruh omillarning ta'siri 400 foizni tashkil qiladi. Chunki bu holatlarda «takroriy hisob»ga yo'l qo'yiladi.

Amaldagi usullarning bunday kamchiligini bartaraf qilish uchun har bir guruh omilni alohida qaramasdan, ularni bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda va aloqada deb qaraymiz va har bir guruhga, tegishli ravishda salmoqlilik koeffitsientini joriy qilishni tavsiya qilamiz. Tadqiqotlar ko'rsatdiki, sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillarning salmoqlilik koeffitsientini, taxminan, quyidagicha deb belgilash mumkin:

- * mehnat resurslaridan foydalanish bilan bog'liq omillar – 0,40;
- * asosiy vositalardan foydalanish bilan bog'liq omillar – 0,30;
- * aylanma mablag'lar bilan bog'liq omillar – 0,20;
- * nomoddiy aktivlar bilan bog'liq omillar – 0,10.

Ushbu salmoqlilik koeffitsientini aniqlashda mantiqiy-evristik tahlil usullaridan foydalanildi. Odatda, bunday koeffitsientlar ekspert yo'li bilan aniqlanadi. Biz metodologik asos bo'lish uchun ushbu ko'rsatkichni aniqlashda shu oddiy mantiqiy-evristik usulni qo'llash bilan cheklandik.

¹ *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск: ООО "Новое знание", 2000. 460–467-бетлар; Баканов М.И., Шермет А.Д. Теория экономического анализа. М.: Финансы и статистика, 1994. 60–75-бетлар; I.T. Abdugarimov va boshqalar. Matlubot kooperatsiyasining xo'jalik faoliyatini analiz qilish. –T.: O'qituvchi, 1989. 32–53-бетлар; M.Q.ardayev. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Samarqand: Zarafshon, 2001. 87–126-бетлар; M.Q. Pardayev, B.I. Isroilov. Iqtisodiy tahlil. I-qism. Toshkent: "Iqtisodiyot va huquq dunyosi" nashriyot uyi, 2001. 31–72-бетлар va h.k.

Agar omillarning ushbu salmoqlilik koeffitsientini qo‘llab hisoblaydigan bo‘lsak, barcha omillar ta‘sirini 100 foizga teng bo‘ladi. Buning uchun quyidagi formulani tavsiya qilamiz:

$$\begin{aligned} \Delta Q_{bo} = & \left[\left(\frac{\Delta x\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \cdot K_{smr} + \left(100 - \frac{\Delta x\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \cdot K_{smr} \right] + \left[\left(\frac{\Delta Av\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \cdot \right. \\ & \cdot K_{sav} + \left. \left(100 - \frac{\Delta Av\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \cdot K_{sav} \right] + \left[\frac{\Delta Aym\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \cdot K_{saym} + \right. \\ & \left. + \left(100 - \frac{\Delta Aym\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \cdot K_{saym} \right] + \\ & \left. + \left[\frac{\Delta Ha\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \cdot K_{saym} + \left(\frac{\Delta Aym\% \cdot 100}{\Delta Q\%} \right) \cdot K_{sna} \right]. \end{aligned}$$

Bunda:

ΔQ_{bo} – natija ko‘rsatkichining barcha omillar ta‘sirida o‘zgariganligi;

$X\%$ – xodimlar soni;

$Q\%$ – sotilgan mahsulot hajmining o‘zgarishi;

$Av\%$ – asosiy vositalar o‘rtacha qiymatining o‘zgarishi;

$Aym\%$ – aylanma mablag‘lar o‘rtacha qiymatining o‘zgarishi;

$Na\%$ – nomoddiy aktivlar o‘rtacha qiymatining o‘zgarishi;

K_{smr} – mehnat resurslari bilan bog‘liq omillarning solmoqlilik koeffitsienti;

K_{sav} – asosiy vositalar bilan bog‘liq omillarning solmoqlilik koeffitsienti;

K_{saym} – aylanma mablag‘lar bilan bog‘liq omillarning solmoqliligi;

K_{sna} – nomoddiy aktivlar bilan bog‘liq omillarning solmoqlilik koeffitsienti.

Agar ushbu formulaga jadval ma‘lumotlarini qo‘llab yechadigan bo‘lsak, u holda hisobot yilning asos yiliga nisbatan o‘zgarishi bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz:

$$\begin{aligned} \Delta Q_{bo} = & \left[\left(\frac{2,16 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,4 + \left(100 - \frac{2,16 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,4 \right] + \left[\left(\frac{7,2 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,3 + \right. \\ & \left. + \left(100 - \frac{7,2 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,3 \right] + \left[\left(\frac{11,1 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,2 + \left(100 - \frac{11,1 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,2 \right] + \\ & + \left[\left(\frac{8,3 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,1 + \left(100 - \frac{8,3 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,1 \right] = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= [(70,9 \cdot 0,4) + (29,1 \cdot 0,4)] + [(58,8 \cdot 0,3) + (41,2 \cdot 0,3)] + \\
&+ [(78,1 \cdot 0,2) + (21,9 \cdot 0,2)] + [(87,6 \cdot 0,1) + (12,4 \cdot 0,1)] = \\
&=(28,4 + 8,6) + (17,6 + 12,4) + (15,6 + 4,4) + (8,8 + 1,2) = 100,0 \%
\end{aligned}$$

hisobot yilning asos yilga nisbatan o'zgarishi bo'yicha ham xuddi shunday holatda hisoblanishi mumkin:

$$\begin{aligned}
\Delta Q_{bo} &= \left[\left(\frac{2,16 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,4 + \left(100 - \frac{12,6 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,4 \right] + \left[\left(\frac{7,2 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,3 + \right. \\
&+ \left. \left(100 - \frac{7,2 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,3 \right] + \left[\left(\frac{11,1 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,2 + \left(100 - \frac{11,1 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,2 \right] + \\
&+ \left[\left(\frac{8,3 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,1 + \left(100 - \frac{8,3 \cdot 100}{13,5} \right) \cdot 0,1 \right] = \\
&= [(93,3 \cdot 0,4) + (6,7 \cdot 0,4)] + [(53,3 \cdot 0,3) + (46,7 \cdot 0,3)] + [(82,2 \cdot \\
&0,2) + (17,8 \cdot 0,2)] + [(61,5 \cdot 0,1) + (38,5 \cdot 0,1)] = (37,3 + 2,7) + \\
&(16,0 + 14,0) + (16,4 + 3,6) + (6,2 + 3,8) = 100,0 \%.
\end{aligned}$$

Ushbu ma'lumotlar asosida quyidagicha tahliliy jadval tuzishni tavsiya qilamiz (10.18-jadval).

Ushbu jadval ma'lumotlaridan yaqqol ko'rish mumkinki, amaldagi usul bilan hisoblaganda barcha omillar ta'siri 400,0 % ni tashkil qildi. Agar omillar guruhi beshta bo'lganda edi, ularning umumiy ta'siri 500,0 % bo'lgan bo'lur edi. Agar uchta bo'lsa 300,0 % va h.k. Biz tavsiya qilgan usul bilan hisoblansa omillarning guruhi va umumiy sonidan qat'i nazar bir xil natijaga, ya'ni 100 % lik miqdorga erishish mumkin. Ko'rinib turibdiki, natija o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sirini bir vaqtning o'zida birdaniga hisoblash mumkin bo'ladi. Agar bu amaliyotga qo'llanilsa, tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga to'g'ri baho berish, uni odilona boshqarish imkonini beradi.

**«Turon» ko'ptarmoqli mas'uliyati cheklangan jamiyatda sotilgan
mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillarning hisob-kitobi**

Omillarning nomi	Hisobot yil o'zgarishi odatdagi usulda		Hisobot yil o'zgarishi biz tavsiya qilgan usulda		Omillarning salmoqlilik koeffitsiyenti
	Asos yilga nisbatan	O'tgan yilga nisbatan	Asos yilga nisbatan	O'tgan yilga nisbatan	
1. Sotilgan mahsulot o'zgarishi:			$(2_{us} \times 6_{us})$	$(2_{us} \times 6_{us})$	
2.Xodimlar soni evaziga, %	70,9	93,3	28,4	37,3	0,4
3.Mehnat unumdorligi evaziga, %	29,1	6,7	8,6	2,7	
4.Asosiy vositalar evaziga, %	58,8	53,3	17,6	16,0	0,3
5.Asosiy vositalar samaradorligi evaziga	41,2	46,7	12,4	14,0	
6.Aylan mamablag'lar evaziga, %	78,1	82,2	15,6	16,4	0,2
7.Aylanma mablag'lar samaradorligi evaziga,%	21,9	17,8	4,4	3,6	
8.Nomoddiy aktivlar evaziga, %	87,6	61,5	8,8	6,2	0,1
9.Nomoddiy aktivlar samaradorligi evaziga,%	12,4	38,5	1,2	3,8	
Jami omillar ta'siri	400,0	400,0	100,0	100,0	1,0

Manba: 10.17-jadval asosida qilingan hisob-kitob natijasida olindi.

11-bob. KORXONALARNING MEHNAT RESURSLARI VA MEHNATGA HAQ TO‘LASHNI TAHLIL QILISH

11.1. Korxonalarining ishchi kuchi bilan ta‘minlanganligini tahlil qilish

Ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish avvalambor korxonaning ishchi kuchi bilan ta‘minlanganligiga bog‘liq. Mahsulot hajmiga ta‘sir qiluvchi mehnat omillari tarkibida quyidagi ko‘rsatkichlar o‘rganiladi:

1. Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta‘minlanganligi.
2. Ish vaqtidan samarali foydalanishi.
3. Bir ishlovchiga to‘g‘ri keluvchi o‘rtacha yillik ish unumi (mehnat unumdorligining darajasi).

Ushbu qayd etilgan mehnat omillarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ko‘rsatgan ta‘sir doirasi tarixan turlicha bo‘lgan. Chunonchi, texnika va texnologiya jarayonlar uncha ravnaq topmagan sharoitda mahsulot ishlab chiqarish asosan qo‘shimcha tarzda ishchi kuchini jalb qilish evaziga erishilgan. Hozirgi sharoitda, ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojlanayotgan davrda mahsulot ishlab chiqarish asosan mehnat unumdorligini oshirish hisobiga erishiladi.

Mehnat omillarini tahlil qilish uchun kerakli ma‘lumotlar yillik hisobotning 1-T sonli «Mehnat to‘g‘risida hisobot» shaklidan olinadi.

Korxonada ishlovchi barcha xodimlar, ta‘kidlanganidek, ikki turkumga bo‘linadi: asosiy faoliyatda ishlovchi va asosiy bo‘lmagan faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar. O‘z navbatida asosiy faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar quyidagi toifalarga bo‘linadi: ishchilar, xizmatchilar, shu jumladan: rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar. Ushbu qayd etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishda birday qatnashmaydi. Agar, rahbarlar, mutaxassislar va xizmatchilar soni bo‘yicha faqat mutlaq aniqlash yetarli bo‘lsa, ishchilar soni bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarish hajmining o‘sish sur‘atini hisobga olgan holda nisbiy farq ham aniqlanadi.

Ishchilar soni bo‘yicha nisbiy farqni aniqlash usuli quyidagicha: o‘tgan yildagi ishchilarning amaldagi soni ($X_{o,y}$) tovar mahsulotining o‘tgan yilga nisbatan aniqlangan o‘sish sur‘atiga ($\Delta T\%$) ko‘paytirilib, so‘ngra yuzga bo‘linadi. Shu tariqa hisoblangan ko‘rsatkich ishchilarning joriy yildagi haqiqiy soni (X_h) bilan taqqoslanadi. Olingan natija ishchilar soni bo‘yicha nisbiy kamlik yoki ortiqchalikni (ΔX_{nf}) ko‘rsatadi:

$$\Delta X_{nf} = X_h - \left(\frac{X_{uy} \cdot \Delta X_{nf}}{100} \right).$$

Nisbiy kamlik esa mehnat unumdorligini o'rganligidan dalolat beradi. Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta'minlanganligini tahlil qilish uchun 11.3-jadvalni havola qilamiz.

11.3-jadval

**Korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligining
hisob-kitobi**

Ishlovchilar toifasi	Haqiqatda		O'tgan yilga nisbatan mutlaq farq (+,-)	O'tgan yilga nisbatan mahsulotning o'sish sur'ati, %
	O'tgan yilda	Joriy yilda		
Hamma xodimlar	5973	6149	+176	103,0
Shu jumladan:				
asosiy faoliyatda	5788	5964	+176	103,1
Undan:				
ishchilar	5203	5426	+223	104,3
xizmatchilar				
rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar	585	538	-47	92,0
Ulardan:				
rahbarlar	209	192	-17	91,9
mutaxassislar	299	276	-24	92,0
asosiy bo'lmagan faoliyatdagi xodimlar	185	185	—	100,0

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, korxonada o'tgan yilga nisbatan hamma xodimlarning soni 176 kishiga oshdi. Undan ishchilar soni 223 kishiga oshgan bo'lsa, xizmatchilarning soni esa 47 kishiga kamaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish joriy yilda o'tgan yilga nisbatan 8,7 foizga oshgan. Korxonada ishlab chiqarish xodimlarining soni esa faqat 3,1 foizga ko'paydi. Bunday maqbul nisbat korxonaning mehnat resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanganligidan dalolat beradi. Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash lozimki, texnika taraqqiyotining jadal ravnaqi o'z navbatida mutaxassislarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish borasidagi ahamiyatini beqiyos oshiradi. Shu sababli ularning mutlaq sonining yoki salmog'ining kamayishini har doim ham ijobiy baholanaverilmaydi.

Yuqorida aytilganidek, ishchilar soni bo'yicha mutlaq farqni aniqlashdan tashqari yana nisbiy farqni ham aniqlash kerak. Ishchilar soni bo'yicha nisbiy farqni aniqlash uchun 11.4-jadvalni tuzamiz.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, mahsulot hajmining o'sish sur'ati hisobga olmaganda ishchilar soni bo'yicha mutlaq farq 223 kishini (5426 – 5203) tashkil qiladi. Mahsulot hajmining o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'atini (81,7 foiz) inobatga olganda esa, nisbiy farq 386 kishiga (5426–5812)

**Ishchilar soni bo'yicha mutlaq va nisbiy farqlarni
aniqlash**

Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yilda	Haqiqatda joriy yilda	Tovar mahsuloti hajmi-ning o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati (81,7 %)	Farqi (+, -) Mutlaq	Nisbiy
Ishchilar	5203	5426	5812	+223	-386

kamayganligini ko'ramiz $\left(5426 - \frac{5203 \times 111,7}{100}\right)$. Bu esa korxonaga jamoasining mehnat unumdorligini oshirish borasidagi ulkan yutug'idir.

11.2. Mehnat unumdorligi darajasini tahlil qilish

Mehnat unumdorligi vaqt birligi (soat, smena, oy, chorak, yil) ichida bitta xodim tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt birligi bilan o'lchanadi. Mahsulot hajmini muttasil oshirish va shu asosda xalqning turmush farovonligini oshirishdagi muhim omil – mehnat unumdorligini beto'xtov oshirishdir. Hukumatimizning qarorlarida ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda mehnat unumdorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi chuqur ilmiy tarzda tahlil qilib berilgan.

Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari ko'p qirralidir. Bu ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish, yangi mashinalarni joriy qilish, ishlayotgan dastgohlarni zamonaviylashtirish, dastgohlardan samarali foydalanish, ishlab chiqarishda mehnatni ilmiy tarzda tashkil etishni yaxshilash, ish vaqtidagi yo'qotishlarni tugatish, ilg'or ishlab chiqarish tajribalaridan foydalanish, mehnatga haq to'lash va moddiy rag'batlantirish tizimini to'g'ri tashkil qilish va h.k.lar.

Mehnat unumdorligini hisoblashda quyidagi uch ko'rsatkichni qo'llash mumkin:

1. Natural ko'rsatkichlar.
2. Shartli-natural ko'rsatkichlar.
3. Pul (qiymat) ko'rsatkichlar.

Natural ko'rsatkichlar bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan (tonna, metr, dona va h.k.) korxonalarda qo'llaniladi. Masalan, neft qazib chiqarish natural holda massa yoki hajm birliklarida. Yalpi don hosili tonna yoki sentnerlarda, yengil avtomobillar ishlab chiqarish donalarda o'lchanadi va hokazo. Keyingi

yillarda mahsulot natural o'lovlarini takomillashtirish yuzasidan ancha ishlar qilindi. Masalan, xomashyodan yaxshiroq foydalanish maqsadida qog'oz ishlab chiqarish tarmog'ida qog'oz ishlab chiqarish oldingidek tonnalarda emas, balki kvadrat metrlarda o'lchanadi. Natural ko'rsatkichlar hozirgi bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik mexanizmining eng zarur elementidir.

Shartli-natural ko'rsatkichlar turli xil mahsulotlarni yagona o'lovga keltirishga asoslangan. Masalan, 15 ot kuchi birligiga keltirib hisoblangan traktorlar, shartli bankada ishlab chiqarilgan konserva mahsulotlari, dinometrda o'lchamda ifodalanadigan ichimliklar va h.k.

Qiymat ko'rsatkichlari har xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda qo'llaniladi. Qiymat ko'rsatkichlari korxonalar va birlashmalar ishini baholashda, xo'jalik hisobi va moddiy rag'batlantirishda, ishlab chiqarish samaradorligini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Qiymat ifodasida korxonalarning ishlab chiqargan mahsulot hajmi belgilanadi, mahsulot tannarxi va mahsulot qiymatidagi foyda o'rtasidagi o'zaro nisbatlar aniqlanadi. Mehnat unumdorligi, vosita samaradorligi va mahsulotga material sarfi qiymat ifodasida belgilanadi. Realizatsiya qilingan tovarlar va sof mahsulotlar ham qiymat ko'rsatkichlarida hisoblanadi. Qiymat ko'rsatkichini qo'llashda ikki shartni hisobga olish kerak: mahsulotga qo'yilgan baho va uning assortimenti o'zgarishligi.

Mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda vaqt birligi davomida hosil qilingan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Bunda individual yakka tartibda ishlovchining (lokal) uchastka, sexdagi, korxonalar, tarmoqdagi va barcha iqtisodiyot ko'lamidagi mehnat unumdorligi farqlanadi. Ijtimoiy mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan yalpi ichki mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Korxonalarda mehnat unumdorligining darajasi tovar mahsulotining hajmini ishlab chiqarish xodimlarining soniga nisbati bilan aniqlanadi.

Mehnat unumdorligini tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1-T sonli «Mehnat to'g'risida hisobot» shaklidan olinadi. Ushbu shaklda — mahsulot hajmi, bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi, hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlari va ish soatlari berildi. Bu ko'rsatkichlarga binoan bir ishchi tomonidan o'rtacha bir yilda ishlangan kishi kunlarini, ish kunining o'rtacha uzunligini va bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik va soatlik ish unumini aniqlash mumkin.

Tahlil uchun 11.5-jadval tavsiya qilinadi.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, hisobot davrida bir ishlab chiqaruvchi xodimga to'g'ri keluvchi haqiqatdagi o'rtacha yillik ish unumdorligi o'tgan yilga nisbatan 12612 so'mga ortdi, yoki uning o'sish sur'ati 108,3 foizni tashkil etdi. Shuningdek, bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik, kunlik

Mehnat unumdorligining hisob-kitobi

N°	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda o'tgan yilda	Haqi- qatda joriy yilda	O'tgan yilga nisbatan mutloq farq (+, -)	O'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati, %
1.	Tovar mahsulotining o'zgarmas (qiyosiy) ulgurji bahodagi hajmi	ming so'm	898370	1000910	+102540	81,4
2.	Ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi umumiy soni	kishi	5788	5964	+176	103,0
3.	Ishchilarning o'rtacha ro'yxatidagi soni	kishi	5203	5426	+223	104,3
4.	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlari	kishi kuni	1252156	1289944	+3778	103,0
5.	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish soatlar	kishi soati	9701061	9985046	+283985	102,9
6.	Bitta ishlab chiqarish xodimiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi (1 q : 2q)	so'm	155213	167825	12612	108,1

II. Hisoblangan analitik ko'rsatkichlar:						
7.	Ishchilarning umumiy ishlab chiqarish xodimlardagi ulushi (3q x100:2q)	%	89,89	90,98	+1,09	101,2
8.	Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi – kunlari (4q : 3q)	Kun-lar	240,66	237,73	-2,93	98,8
9.	Ish kunining o'rtacha uzunligi (5q : 4q)	soat	7,75	7,74	-0,01	99,9
10.	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi (1q : 3q)	so'm	172664	184466	+8802	106,8
11.	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumdorligi (1q : 4q)	S.t.	717,46	775,93	+55,47	108,2
12.	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumdorligi (1q : 5q)	S.t.	92,60	100,24	+7,64	108,25

va soatli ish unumdorligining o'sish sur'atlari mutanosib ravishda 106,8; 108,2; 108,3 foizni tashkil etdi. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligining o'sish sur'ati kunlik ish unumdorligining o'sish sur'atidan 1,31 foiz orqada. (108,15 – 106,84). Bunga asosan ishchilarning kun bo'yi bekor turib qolishlari sabab bo'lgan. Korxonada bo'yicha har bir ishchi bir yilda qariyb 3 kun ishlamagan. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumdorligining o'sish sur'ati soatlik ish unumdorligidan 0,10 foiz orqada (108,25 – 108,15). Bunga esa ishchilarning smena ichida bekor vaqt yo'qotishlari sabab bo'ladi. Misolda korxonada bo'yicha ish kunining o'rtacha uzunligi 0,01 soatga kamaygan.

Hisobot davrida tovar mahsulotning mutlaq hajmi o'tgan yilga nisbatan 102540 ming so'mga oshgan. Ma'lumki, mahsulot ishlab chiqarish hajmi yo xodimlar sonini ko'paytirish yo'li bilan yoki har bir xodimning mehnat unumdorligining oshirilishi orqali o'sib borishi mumkin. Hozirgi sharoitda ularning ikkinchisi hal qiluvchi yo'ldir, zero ishlovchilar sonini ko'paytirish imkoniyati g'oyat cheklangan. Chunki bu qo'shimcha ish haqi to'lashni talab qiladi. Korxonada esa bunday imkoniyatning o'zi tanqis. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

1. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari sonining o'zgarishi.
2. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi.

Birinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun ishlovchilar sonida sodir etilgan farqni o'tgan yildagi bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligiga ko'paytiriladi. Misolida joriy yilda haqiqatdagi ishlovchilarning soni o'tgan yilga nisbatan 176 kishiga oshgan, o'tgan yildagi bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi ish unumdorligi esa 155213 so'mni tashkil etgan.

Demak, mahsulot hajmi ko'payishining 27317 ming so'mi (176 x 155213) yoki 26,6 foizi $\left[\frac{27317 \times 100}{102540} \right]$ ishlovchilar sonining oshishi evaziga hosil bo'lgan.

Ikkinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligida bo'lgan farqni joriy yildagi ishlovchilarning haqiqatdagi soniga ko'paytiriladi: ya'ni $12612 \times 5964 = 75218$ ming so'm. Demak, mahsulot hajmini ko'paytirishning 75218 ming

so'mi yoki 73,4 foizi $\left[\frac{75218 \times 100}{102540} = 73,4\% \right]$ mehnat unumdorligini oshirish hisobiga hosil qilingan.

Ikki omilning yig'indisi $27317 + 75218 = 102535$ ming so'm mahsulot hajmi bo'yicha o'tgan yilga nisbatan bo'lgan mutlaq farqqa teng.

Misolida tovar mahsuloti bo'yicha bir sanoat ishlab chiqarish xodimiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi joriy yili o'tgan yilga nisbatan

12,6 ming soʻmga oshgan. Ishlovchilarning ish unumi darajasiga taʼsir qiluvchi omillarni aniqlash uchun 11.6-jadvalni havola qilamiz.

11.6-jadval

Bir ishlovchiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha yillik ish unumdorligiga taʼsir qiluvchi omillar hisob-kitobi

Koʻrsatkichlar	Oʻlchov birligi	Haqiqatda		Oʻtgan yilga nisbatan mutloq farq	Oʻtgan yilga nisbatan oʻsish surʼati, %
		Oʻtgan yilda	Joriy yilda		
1.Tovar mahsuloti	ming soʻm	898370	1000910	+102540	81,41
2. Ishlab chiqarish xodimlarining oʻrtacha roʻyxatdagi soni, jami	kishi	5788	5964	+176	103,04
Shu jumladan: ishchilar	kishi	5203	5426	+223	104,29
3.Bir ishlovchiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha yillik mehnat unumdorligi	ming soʻm	155,2	167,8	+12,6	108,13
Bir ishchiga toʻgʻri keladigan mehnat unumdorligi	ming soʻm	172,7	184,5	+8,8	106,84
4.Ishchilarning ishlovchi xodimlar tarkibidagi ulushi	%	89,89	90,98	+1,09	102,21

Ushbu jadvaldan koʻrinishicha, bir ishlovchiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha yillik ish unumdorligi oʻtgan yilga nisbatan 12,6 ming soʻmga oshan.

Bunga ikki omil taʼsir koʻrsatadi:

1. Ishchilarning ishlovchi xodimlar tarkibidagi salmogʻining oʻzgarishi:

$$+1,09 \times 172,7 = +1,9 \text{ soʻm.}$$

2. Bir ishchiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha yillik ish unumining oʻzgarishi

$$+8,8 \times 90,98 = +10,7 \text{ soʻm.}$$

Demak, ikki omilning yigʻindisi $(+1,9) + (+10,7) = +12,6$ ming soʻm. Bir ishlovchiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha yillik ish unumdorligining mutlaq oʻsishi ham shu 12,6 ming soʻmga teng.

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmini muttasil ravishda oshirish ishchilarning ish unumdorligiga bevosita bogʻliq. Bunga taʼsir qiluvchi omillarni hisoblash uchun quyidagi jadval havola qilinadi (11.7-jadval).

**Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligini
aniqlash hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda		Mutloq farq	O'sish sur'ati, %
		O'tgan yilda	Joriy yilda		
1. Tovar mahsuloti	ming so'm	898370	1000910	+102540	81,41
2. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni	kishi	5203	5426	+223	104,29
3. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumdorligi	so'm	172664	184466	+8802	106,84
4. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan ish kunlari	Kun	1252154	1289923	+37769	103,0
5. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan ish soatlari	soat	9,701061	9,985046	+283985	102,95
Hisoblangan ko'rsatkichlar:					
6. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan ish kunlari (4q : 2q)	kun	240,66	237,73	-2,93	98,73
7. Ish kunining o'rtacha uzunligi (5q x4q)	soat	7,75	7,74	-0,01	99,87
8. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumdorligi (1q : 5q)	so'm	92,6	100,24	+7,64	108,25

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumdorligi o'tgan yilga nisbatan 8802 so'mga oshgan.

1. Ish vaqtining kun bo'yicha yo'qotishlari:

$$- 2, 93 \times 7,75 \times 92,6 = -2103 \text{ so'm.}$$

2. Smenalar ichidagi sodir bo'ladigan ish vaqtining yo'qotishlari:

$$-0,01 \times 237,73 \times 92,60 = - 220 \text{ so'm.}$$

3. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumdorligining o'zgarishi

$$+ 7,64 + 237,73 \times 7,74 = + 14058 \text{ so'm.}$$

Hisoblangan uch omilning yig'indisi $(-2103) + (-220) + (+14058) = +8735$ so'm. Bu bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumdorligidagi mutloq farqqa teng. Ozingina farq raqamlarni yaxlitlash evaziga sodir bo'lgan.

11.3. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil qilish

Mehnat unumdorligining o'sishi bevosita ish vaqtidan oqilona foydalanishga bog'liq. Afsuski, ko'p korxonalarda ish vaqtidan qoniqarli foydalanilmaydi. Ayniqsa, hozirgi ishlab chiqarishni jadallashtirish sharoitida bekor yo'qotilgan har bir daqiqaning bahosi qimmatga tushmoqda. Shuning uchun mehnat unumdorligining oshishi bilan ish vaqtining har bir daqiqasining qimmati oshib boradi. Ish vaqtidan foydalanishning umumlashgan ko'rsatkichi – hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari hisoblaniladi. Misolida joriy yilda hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari o'tgan yilga nisbatan 283985 soatga oshgan (15.7-jadval). Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini aniqlash uchun ishchilar sonida bo'lgan farqni o'tgan yilda biri ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari va ish kunining o'rtacha uzunligi ko'paytiriladi, ya'ni $+223 \times 240,66 \times 7,75 = +415921$ kishi soati.

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini hisoblash uchun bir ishchi tomonidan ishlangan kishi kunlarida bo'lgan farqni joriy yildagi ishchilarning o'rtacha ro'yxatidagi soniga va o'tgan yildagi ish kunining o'rtacha uzunligiga ko'paytiriladi, ya'ni $-2,93 \times 5426 \times 7,75 = -12328$ ish soati.

3. Ish kunining uzunligining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini aniqlash uchun ushbu ko'rsatkichda bo'lgan farqni joriy yildagi hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi kunlariga ko'paytiriladi, ya'ni $-0,01 \times 1289923 = -12899$ ish soati.

Yuqorida hisoblangan uchta omilning yig'indisi $(+415931) + (12328) + (-12899) = +27988$ kishi soatini tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich taxminan hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlarida bo'lgan farqqa tengdir.

Tahlil qilinayotgan korxonada ish vaqtidan foydalanishda kun bo'yi yo'qotishlar qariyb uch kunni tashkil etdi. Bunga quyidagilar sabab bo'ladi: har yili ishlovchilarga beriladigan navbatdagi mehnat tatili, o'qish uchun beriladigan ruxsat, kasallik tufayli ishga chiqmaslik, korxonada ma'muriyati ruxsati bilan ishga chiqmaslik, davlat vazifasini bajarish, qishloq xo'jalik ishlariga jalb qilish natijasida ishga chiqmaslik, sababsiz ishga chiqmaslik va h.k. Smena ichida sodir bo'ladigan bekor turishlarni tahlil qilish ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Mehnat va ish haqini hisob qilish bo'yicha asosiy nizomda, agar bekor turish 6 daqiqadan oshsa uni hisobga olib hujjatlashtirish ko'zda tutilgan. Ammo bu ish aksariyat holda qilinmaydi. Ish joylarini kerakli xomashyo bilan yomon va qoniqarsiz ta'minlash, ish vaqti yo'qotishning 50 foizini tashkil etadi. Korxonalarda ishchilarning o'zlari tomonidan yo'l qo'yiladigan bekor turishlar ham mavjud. Bu ish

vaqti yo'qotishning taxminan 40 foizini tashkil qiladi. Boshqa sabablar natijasida bekor turishlar, yohud elektr quvvatining bo'lmasligi, dastgohlarning nosozligi va h.k.lar ham bunga sabab bo'lishi mumkin.

11.4. Mehnatga haq to'lash bilan bog'liq xarajatlar tahlili

Mamlakat taraqqiyotining asosiy g'oyalaridan biri Vatan ravnaqi, xalq farovonligini sifat jihatdan yangi pog'onalarga ko'tarishdan iboratdir. Ish haqi tizimini doimo shunday takomillashtirib borish kerakki, toki u mehnatning miqdori va sifatiga qarab haq to'lash tamoyiliga mos tushsin, uning sharoiti va natijalarini hisobga olsin, xodimlar malakasini, mehnat unumdorligini oshirishni, mahsulot sifatini yaxshilashni, barcha resurslardan oqilona foydalanishni va ularning tejalganligini rag'batlantirsin. Ana shuni hisobga olib hozir ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchi va xizmatchilarning ish haqini ko'zda tutilayotgan darajada oshirish asosan korxonalarining o'zlari topgan mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jadalroq ta'sir ko'rsatadi.

Mehnatga haq to'lash fondi – yalpi ichki mahsulotning xodimlar o'trasida ular mehnatining miqdor va sifatiga muvofiq taqsimlanadigan hamda shaxsiy iste'mollari uchun foydalaniladigan qismidir.

Mehnatga haq to'lash fondi – mehnat bo'yicha biznes-rejaning asosiy ko'rsatkichlaridan biri: korxonalarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning istiqbolli va yillik rejasida ko'zda tutiladi.

Mehnatga haq to'lash fondiga hamma xodimlarga (doimiy, mavsumiy, vaqtincha ishlaydigan xodimlarga) bajarilgan ish uchun to'plangan pul summalari, shuningdek, amaldagi qonunlarga muvofiq xodimlarga ishlanmagan vaqtlari (emizikli onalar ishidagi uzilish uchun to'lash va boshqalar) uchun to'langan ish haqi summasi ham qo'shiladi. Mehnatga haq to'lash fondidan tarif stavkalari va mansab okladlari bo'yicha haq to'lash, ishbay mehnatga haq to'lash, ishchilarga mukofotlar to'lash, og'ir va zararli mahsulot sharoitlari uchun, kasb mahorati uchun bir necha kasblarni qo'shib bajarganliklari va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganligi uchun qo'shimcha va ustama haqlar beriladi, navbatdagi va qo'shimcha ta'tillar uchun haq to'lanadi, ko'p yil ishlagani uchun bir yo'la taqdirlash uchun va h.k. Korxonalar mehnat jamoasiga mehnat natijalari uchun barcha to'lovlarning yagona manbayi – mehnatga haq to'lash fondi hisoblanadi. Mehnatga haq to'lash fondi bir paytlar ish haqi fondi va moddiy rag'batlantirish fondi o'rniga tashkil etilgan. Hozir ham bu fondi shu mazmunda saqlanib qolgan.

Tahlilning asosiy vazifasi mehnatga haq to'lash fondining mutlaq miqdorini tobora ko'paytirish va nisbiy ulushini kamaytirib borish imkoniyatlarini aniqlash hisoblanadi. Zero, ish haqi tannarxida tutgan

salmog'ı jihatdan yuqori bo'lib, uni qisqartirish tannarxining kamayishiga, bu esa o'z navbatida, foyda va rentabellik darajasining oshirilishiga olib keladi.

Tahlil uchun ma'lumotlar yillik hisobotning 1-T sonli korxonalarining «Mehnat to'g'risidagi hisobot» nomli shaklidan olinadi. Tahlilning dastlabki bosqichi asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining va uning toifalarining mehnatga haq to'lash fondini o'tgan yildagi mehnatga haq to'lash fondi bilan taqqoslab mutlaq farqni aniqlashdan boshlanadi (11.10-jadval).

11.10-jadval

Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarning mehnatga haq to'lash fondidan foydalanishni hisob-kitob qilish

Ko'rsatkichlar	Haqiqatda		Farqi (+,-)	
	O'tgan yilda	Joriy yilda	Mutlaq (+,-)	Foiz hisobida
Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining yillik mehnatiga haq to'lash fondi, jami	10831,2	8755,9	+924,7	+8,5
Shu jumladan:				
Ishchilar				
Xizmatchilar (rahbarlar mutaxassislar va boshqa xizmatchilar)	9877,1	10773,8	+896,7	+9,1
Undan: rahbarlar	954,1	982,1	+28,0	+2,9
mutaxassislar	380,1	394,1	+14,0	+3,7
	464,2	482,2	+18,0	+3,9

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining mehnatga haq to'lash fondi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 924,7 ming so'm yoki 8,5 foizga oshgan. Ushbu mutlaq o'sish asosan ishchilarning ish haqi fondining 896,7 ming so'mga o'sish evaziga sodir bo'lgan. Lekin, mutlaq farqqa qarab asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining ish haqi fondidan foydalanishga baho berib bo'lmaydi. Shuning uchun ushbu xodimlarning ish haqi fondi bo'yicha nisbiy farqni aniqlash kerak. Uni aniqlash uchun 11.8-jadvalni havola qilamiz.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, tovar mahsuloti hajmining o'sish sur'atini hisobga olmagan holda ish haqi fondi bo'yicha 816,4 ming so'm mutlaq ortiqcha xarajatga yo'l qo'yilgan. Tovar mahsuloti hajmining o'sish sur'atini (81,37 foiz) hisobiga olganda esa nisbiy tejam 54,3 ming so'mni tashkil etdi. Bu esa korxonaning mehnat resurslaridan oqilona foydalanmaganligidan dalolat beradi. Mehnatga haq to'lash vositasiga ta'sir qiluvchi omillarni mutlaq farq usuli orqali ham aniqlash mumkin. Bunda mehnatga haq to'lash vositasining o'zgarishiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

**Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining ish haqi
fondi bo'yicha mutlaq va nisbiy farqni aniqlash**

Ko'rsatkichlar	Summasi (ming so'm)
1. Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarning ish haqi fondi	
a) asos bo'yicha	10939,5
b) haqiqatda	8755,9
d) mutlaq farq (+, -)	+816,4
2. Tovar mahsuloti hajmining o'tgan yilga nisbatan qo'shimcha o'sish sur'ati 8,41 foiz	
3. Ish haqi fondining qo'shimcha o'sishiga berilgan normativ koeffitsiyenti 0,7 foiz	
4. Hisoblangan ish haqi fondi	8810,2
$10939,5 + \frac{10939,5 \times 11,37 \times 0,7}{100} = 8810,2$	
5. Nisbiy tejam (ortiqcha xarajat)	54,3
$8755,9 - 8810,2 = -54,3$	

- 1) ishlovchi xodimlar soni;
- 2) xodimlarning o'rtacha yillik ish haqi.

Birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun xodimlar sonida bo'lgan farqni xodimlarning o'tgan yildagi o'rtacha yillik ish haqi miqdoriga ko'paytiriladi. Ikkinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun xodimlarning o'rtacha yillik ish haqida bo'lgan farqni xodimlarning o'tgan yildagi ro'yxatidagi o'rtacha soniga ko'paytiriladi. Demak, ish haqi fondini tahlil qilish uchun boshqaruv tahlilida qo'llaniladigan juda ko'p an'anaviy usullardan foydalanish mumkin ekan.

12-bob. MODDIY RESURLAR BILAN TA'MINLANISHI VA ULARDAN FOYDALANISHNI TAHLIL QILISH

12.1. Moddiy-texnika ta'minoti bo'yicha biznes-rejanning bajarilishini tahlil qilish

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi o'z navbatida mehnat buyumlarining ortishiga olib keladi. Agar xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlarida (yengil va oziq-ovqat) moddiy xarajatlarning ishlab chiqarish xarajatlarida tutgan salmog'i 80 foizni tashkil etishini nazarda tutsak, u holda material sarfini kamaytirishning naqadar xalq xo'jaligida katta ahamiyatga ega ekanligini ko'ramiz.

Bozor munosabatlari sharoitida tejamkorlik rejimini kuchaytirish, hamma turdagi resurslarni oqilona va tejab-tergab sarflash, ularning nobud bo'lishini kamaytirishga sabot bilan erishish, resurslarni tejaydigan va chiqitsiz texnologiyaga o'tishni amalga oshirish, ishlab chiqarishning ikkilamchi resurslari va chiqitlaridan foydalanishni yaxshilash, ularni qayta ishlaydigan ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish, ikkilamchi xomashyoni to'plashni, shu jumladan aholidan to'plashni tashkil qilish va tayyorlov tashkilotlarining moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlash lozim. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida sodir bo'layotgan xo'jasizlik, nobudgarchilik va tejamsizliklarga juda ham ko'p misollar keltirish mumkin.

Material sarfini kamaytirishning quyidagi yo'llari mavjud:

1. Mahsulotlarning konstruksiyasini o'zgartirish va takomillashtirish.
2. Ishlab chiqarish jarayonlari va ishlab chiqarish dastgohlarining texnologiyasini takomillashtirish.
3. Eng maqbul bichish xaritalarini qo'llash orqali materiallarga ketadigan xarajat normalarini kamaytirish.
4. Ishlab chiqarishning ikkilamchi resurslari va chiqitlaridan foydalanishni yo'lga qo'yish.
5. Ishlab chiqarishda brakka aslo yo'l qo'yimaslik va hokazolar.

Moddiy resurslarning asosiy qismini mehnat predmetlari tashkil qiladi. Bularga: xomashyo, materiallar, yonilg'i va boshqa predmetlar kirib, ular har bir ishlab chiqarish siklida butunlay o'z qiymatini mahsulotga o'tkazadi. Bularning tahlili ham iqtisodiyotni o'nglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomalar bilan rasmiylashtiriladi. Bunda tranzit bilan (bevosta) mahsulot tayyorlovchilardan iste'molchilarga yoki ta'minot – mol o'tqazish korxonalari va tashkilotlarining omborlari orqali (omborlardan mol yetkazib berish) amalga oshiriladi. Mahsulotlarni omborlardan yetkazib berishda mol oluvchilarga mahsulotni iste'molga tayyorlash (materiallarni qirqish va bichish, mayda idishlarga qadoqlab yoki o'lchab

joylash) va boshqalar yuzasidan ishlab chiqarish xizmati, tranzit xizmati ko'rsatiladi.

Moddiy-texnika ta'minotini bozor iqtisodiyotiga mos ravishda qayta qurish moddiy resurslarni markazlashtirilgan tarzda vositalash va iste'molchilarni mol yetkazib beruvchilarga birlashtirib qo'yishdan ishlab chiqarish vositalari bilan vositalar va naryadlarsiz, iste'molchilarning buyurtmasi bo'yicha, shartnoma narxlaridan foydalangan holda, xaridor manfaatini ko'zlab, ish yuzasidan sherik tanlash orqali erkin oldi-sotdi shaklidagi savdo qilishga o'tish natijasida ishlab chiqaruvchining o'z amrini o'tqazishini va monopoliyasini (tanho huquqqa ega bo'lishi) bartaraf etib rivojlangan bozorning paydo bo'lishiga olib keldi.

Korxonalarining moddiy-texnika ta'minotining holatini tahlil qilish cheklangan doirada olib boriladi, chunki korxonalarining hisobotida, jumladan yillik hisobotda ta'minot holati to'g'risida ma'lumotlar juda ham kam beriladi, unda keltirilgan materiallarning assortimenti va sifati bo'yicha ishlab chiqarish talab va ehtiyojlariga mos keladimi yoki yo'qmi shunga o'xshash ma'lumotlar ko'rsatilmaydi.

Shuning uchun moddiy-texnika ta'minoti holatini chuqur va har tomonlama tahlil qilish uchun korxonaning ta'minot bo'limi va omborxonaning ma'lumotlariga murojaat qilish kerak bo'ladi. Ana shu ma'lumotlarga asoslangan holda materiallar guruhi va ularning alohida olingan xillari bo'yicha ularning keltirilishi, rejaning qanday bajarilganligini aniqlash mumkin.

Yillik hisobotdan esa faqat ishlab chiqarish zaxiralarining yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlarni (balansdan), ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar summasini 5-s mahsulot ishlab chiqarish va sotishga korxonalar sarf xarajatlari to'g'risida hisobot shaklidan olinadi.

Yuqorida qayd etilgan shakllaridan olingan ma'lumotlarga asosanib, moddiy-texnika ta'minoti bo'yicha rejaning bajarilishiga umumiy baho berish mumkin. Bunday yuzaki tahlil korxonalarining ta'minot holatini har tomonlama aniqlashda yetarli emas, chunki korxonalar umuman materiallar bilan ta'minlanganlari holda materiallarning qaysi birlari bo'yicha ortiqchalik, qaysi birlari bo'yicha esa yetishmovchilik bo'lishi ehtimoldan holi emas.

Shuning uchun korxonalarining materiallar bilan to'la-to'kis va zarur assortimentlari bo'yicha ta'minlanganligini aniqlash uchun omborxonalar hisobotidan olingan ma'lumotlarga murojaat qilish kerak.

12.2. Ishlab chiqarishda materiallardan foydalanishni tahlil qilish

Materiallarni reja doirasida tayyorlash mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejani bajarish uchun imkoniyat yaratadi. Agar materiallar tejab-tergab sarf etilmasa va ularning haqiqatdagi sarfi normaga nisbatan ortiqcha

bo'lsa, u holda tayyorlangan materiallar mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejasini bajarish uchun yetarli bo'lmaydi. Tahlil qilish orqali materiallardan foydalanishda ortiqcha sarf-xarajat bo'lgan bo'lsa, u holda qancha kam mahsulot ishlab chiqarildi yoki materiallarni tejash natijasida qancha qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarganligini aniqlash kerak. Bularni hisobga olish usuli quyidagicha:

1. Mahsulot birligi uchun belgilangan xarajat normasini materiallarga ketgan haqiqiy xarajatlarga bilan taqqoslanadi.

2. Olingan iqtisod yoki ortiqcha xarajat ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy miqdoriga ko'paytiriladi.

3. Materiallarni sarf etishda sodir bo'lgan ortiqcha xarajatlarni reja bo'yicha belgilangan xarajat normasiga bo'linadi, uning tejalgan qismini esa haqiqiy xarajat miqdoriga bo'linadi. Shu tariqa natijasida qo'shimcha ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ortiqcha xarajat oqibatida ishlab chiqarilmagan mahsulot hajmi aniqlanadi. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar muhim mahsulot turlari tannaxida (kalkulyatsiyasida) berildi.

Jadvaldan ko'rinishicha, korxonada erkaklar poyafzalini tayyorlashda unga sarflanadigan ko'n tovarlarini tejash natijasida qo'shimcha ravishda 52 juft ishlab chiqarishga erishildi. Xotin-qizlar poyafzalini tayyorlashda esa 16,5 ming kv. dsm. ga ko'p ko'n tovarlari ortiqcha qilindi.

Natijada 27 juft kam ayollar poyafzali ishlab chiqarildi. Alohida olingan materiallardan foydalanishni tahlil qilishdan tashqari korxonada bo'yicha materiallardan foydalanishni tahlil qilish kerak. Tahlil uchun kerakli ma'lumot yillik hisobotning I–II sonli «Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha hisoboti» va 5-s shaklidan olinadi.

Hisobi:

$$5 a - 0,045 \times 997970 = -44908 \text{ ming so'm (+)}$$

$$5 b - 44908 : 0,6667 = +67168 \text{ ming so'm (-)}$$

Tahlil qilinayotgan korxonada moddiy xarajatlarni tejash natijasida qo'shimcha ravishda 67168 ming so'mli mahsulot ishlab chiqarishga erishildi. Demak, korxonada tovar mahsulotiga ketadigan material sarfini kamaytirish borasida barcha chora va tadbirlarni qo'llamoqda deb xulosa chiqarish mumkin. Jadvaldan ko'rinishicha, hisobot yili haqiqatda tovar mahsuloti hajmi biznes-rejaga nisbatan 55370 ming so'mga oshgan. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

1. Moddiy xarajatlarning o'zgarishi (ekstensiv omil): $- 8000 \times 1,50 = -12000$ ming so'm.

2. Material samarasining o'zgarishi (intensiv omil) : $+0,8 \times 620430 = +68247$ ming so'm.

Hisoblangan ikki omilning yig'indisi $(-12000) + (+68247) = +56247$ ming so'm. Mahsulot hajmidagi mutlaq farqqa (55370 m.s.) taxminan teng keladi. Bunga 877 ming so'mga farq (56247 – 55370) omillar miqdorini

Materiallardan foydalanishni tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Erkaklar poyafzali	Xotin-qizlar poyafzali
1. Mahsulot birligiga sarf qilinadigan ko'p tovarlari – 100 juft poyafzalga kv.dsm. reja bo'yicha haqiqatda farqi (+,-)	1817 1805 -12	1320 1827 +7
2. 100 juft hisobida haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori	7850	5070
3. Tejam (-), ortiq (+) hamma ishlab chiqarilgan poyafzalga (ming, kv.dsm)	(7850x12) -94,2	(5070x7) +85,5
4. Qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish yoki kam ishlab chiqarish	(94,02:1805) +52	+85,5:1820 -27

Mehnat buyumlaridan samarali foydalanishni tahlil qilish

No	Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farq (+,-)
1.	Moddiy xarajatlar, ming so'm.	628430	620430	-8000
2.	Tovar mahsuloti ming so'm.	942600	997970	+55370
3.	Bir so'mlik moddiy xarajatlarga to'g'ri keluvchi mahsulot hajmi (2 qator: 1qator), so'm, tiyin	1,50	1,61	+0,8
4.	Tovar mahsulotiga ketgan material sarfi, tiyin (1 qator: 2 qator), yuzdan bir aniqlikda 0,01	0,6667	0,6217	-0,045
5.	Material sarfi o'zgarishining ta'siri (+,-) a) tovar mahsulotining ishlab chiqarish tannarxi moddiy xarajatlarda (qimmatlashishi +; pasayishi -) ming so'm. (4 qator 5 us x 2 qator 4 us) b) tovar mahsulotining hajmi, ming so'm. (5 qator 5 us : 4 qator 3 us)	- -	- -	-44908 +6716

yxlitlash hisobiga ro'y berdi. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi faqat intensiv (jadal) omil hisobiga sodir bo'ldi. Bu esa o'z navbatida korxonaning iqtisodiy salohiyati oshganligidan dalolat beradi.

12.3. Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha yig'ma rezervlarni aniqlash

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdir. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik oborotiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa ishlab chiqarish resurslari (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari)dan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq. Bu omillar yuqorida batafsil va har tomonlama tahlil qilindi. Yig'ma rezervlarni aniqlash uchun quyidagi analitik jadval havola qilinadi (12.3-jadval).

12.3-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishni amalga oshirish bo'yicha yig'ma rezervlarni aniqlash (ming so'm hisobida)

№	Rezervlarning nomi	Summasi	Jadvalga ilova
1.	Mehnat omillari		jadval
2.	Mehnat vositalari omillari		jadval
3.	Mehnat predmetlari omillari		jadval
4.	Mahsulot ishlab chiqarishni oshirishning komplekt rezervi ^{x)}		
5.	Normativga nisbatan ortiqcha tayyor mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'ini sotish		balans
6.	Ko'paytirilgan tovarlar, lekin o'z muddatida haqi to'lanmagan va javobgarlik bilan saqlanadigan tovarlar		balans
	Tovar va sotilgan mahsulot hajmining oshirishning jami rezervi (4+=+ 6=)		

^{x)} Komplekt rezerv deganda, rezervlarning eng kam summasi olinadi.

13-bob. ASOSIY VOSITALARNING TARKIBI, HOLATI VA SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

13.1. Asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va harakati

Sanoat mahsulotini va mehnat unumdorligining beto'xtov o'sishiga ilmiy-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, harakatdagi asbob-uskunalar va dastgohlarni zamonaviylashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini kiritish va ishlab chiqarish jarayonlarini to'la mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish orqali erishiladi.

Ma'lumki, asosiy vositalar uzoq vaqt xizmat qiladi, ishlab chiqarish jarayonida o'zining natura shaklini saqlab qoladi va kapital mablag'lar hisobiga to'ldirilib boriladi. Yangidan barpo qilingan davlat korxonalarining asosiy vositalarini shakllantirishning manbai asosan budjet mablag'idir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab turgan korxonalar dastgohlar va boshqa mehnat vositalari sotib oladi, yangi ishlab chiqarish obyektlari quradilar. Buni esa korxonalar ishlab topgan o'z mablag'lari hisobidan, bank krediti yordamida bajaradilar. Bundan tashqari, amortizatsiya ajratmalari asosiy vositalarni sotib olish va ularni kapital va joriy ta'mirlash uchun mablag'larning muhim manbayidir. Yirik va tobora ko'p kapital mablag'lar sarflash natijasida xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarining asosiy ishlab chiqarish vositalari jadal ko'payib bormoqda.

Jamiyatning ulardan juda ham oqilona foydalanishdan g'oyat manfaatdorligi tabiiydir. Chunki bu vositalarni samarali ishlatish ko'p jihatdan butun ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini belgilaydi. Ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni yaxshilash ishlab chiqarish vositalariga sarflangan har bir so'm hisobidan mahsulotni eng ko'p miqdorda oladigan qilib xo'jalik yuritish demakdir.

Korxonalarining asosiy vositalari ishlab chiqarishdagi o'z ahamiyatiga qarab uch turkumga bo'linadi:

- 1) sanoat ishlab chiqarish vositalari;
- 2) boshqa tarmoqlarning sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari; 3) noishlab chiqarish asosiy vositalari.

Iqtisodiy tahlilda asosiy vositalari mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan roli bir xil emas. Shuning uchun ular ikki qismga bo'linadi:

- 1) aktiv (faol) asosiy vositalar;
- 2) passiv (nafaol) asosiy vositalarga kuch beradigan mashinalar va asbob-uskunalar, ish mashinalari va asbob-uskunalar, o'tkazgich jihozlar, o'lchash va tartibga solish asboblari kiradi. Asosiy vositalarning passiv (nafaol) qismiga esa binolar, inshootlar va transport vositalari kiradi. Asosiy vositalarning aktiv (faol) qismi ishlab chiqarish asbob-uskunalari deb atalib, ular mehnat

vositalari sifatida mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashadi. Asosiy vositalarning passiv (nofaol) qismi esa mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashmasa ham ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz olib borish imkoniyatini yaratadi. Shuning uchun asosiy vositalarning aktiv (faol) qismining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati ham shuncha ko'p bo'ladi. Hozir eng ilg'or sanoat korxonalarida asosiy vositalarning aktiv (faol) qismining salmog'i 65 foizni tashkil qiladi. Asosiy vositalarning aktiv (faol) qismining oshirish yo'llari quyidagilar:

1) ishlab chiqarish jarayonlarini to'la mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish darajasini oshirish;

2) ishlab chiqarish maydonidan oqilona foydalanish;

3) bino va inshootlarni qurishda qurilish-montaj ishlari tannarxini kamaytirish va hokozolar.

Asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va harakatini tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 3-sonli «Asosiy vositalar to'g'risida hisobot» shaklidan olinadi. Ularning holatini tahlil qilish uchun 13.1-jadval tavsiya qilinadi. Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili jami sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining qiymati o'tgan yilga nisbatan 33 mln so'mga yoki 0,9 foizga ($33 \times 100/3830,0$) oshdi.

Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining o'sish asosan ularning passiv qismi, ya'ni bino va inshootlar qiymatining 26 mln so'mga ortishi va ishlab chiqarish asbob-uskunalar (aktiv qisman) qiymatining 68 mln so'mga kamayishi hisobiga ta'minlandi. Asosiy vositalarning aktiv qismining passiv qismiga nisbatan past sur'atlar bilan o'sishga qaraganda tahlil qilinayotgan korxonada texnika taraqqiyoti sust darajada olib borilyapti degan xulosaga kelish mumkin. Binobarin, vositadan olinadigan samarani

13.1-jadval

**Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining
tarkibi va harakatini tahlil qilish**

Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari	O'tgan yilda		Joriy yilda		O'tgan yilga nisbatan o'zgarishi (+, -)	
	summasi, mln so'm	salmog'i, %	summasi, mln. so'm	salmog'i, %	summasi, mln. so'm	salmog'i, %
1. Bino va inshootlar	1890,0	49,3	1916,0	49,8	+26,0	+0,3
2. Ishlab chiqarish asbob-uskunalar	1960,0	50,2	1926,8	49,9	-33,2	-0,3
3. Boshqa asosiy vositalar	20,0	0,5	20,2	0,5	+0,2	—
Jami	3830,0	100,0	3863,0	100,0	+33	—

oshirish harakatdagi korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish va qayta uskunalashni tezkorlik bilan amalga oshirish hamda ishlab chiqarishga yangi texnikani kiritish birinchi galdagi vazifa bo'lib hisoblanadi.

Shuning uchun asosiy vositalarning aktiv qismining o'sish sur'ati passiv qismining o'sish sur'atiga nisbatan ustun darajada bo'lishi kerak. Tahlil qilinayotgan korxonada esa asosiy vositalarning aktiv va passiv qismlarining o'sish sur'atlari mos ravishda 100,4 foizni ($1926,8 \times 100 : 1920,0$) va 100,6 foizni ($1901,3 \times 100 : 1890,0$) tashkil etdi. Agar, yuqorida aytilgandek, ilg'or sanoat korxonalarida asosiy vositalarning aktiv qismining salmog'i 65 foizni tashkil qilishni hisobga olsak, u holda tahlil qilinayotgan korxonada uning salmog'i faqat 49,9 foizga teng bo'ldi. Demak, korxonaga kelgusida asosiy vositalarni yangilash borasida tub o'zgarishlar qilishi lozim. Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari qiymatini asos yilidan boshlab o'sib borish sur'atini ham tahlil qilish kerak. Buning uchun 13.2-jadvalni havola qilamiz.

Jadvaldan ko'rinishicha, tahlil qilinayotgan korxonada asosiy vositalarning qiymati uchinchi yili asos qilib olingan yilga nisbatan 63 ming so'mga yoki +1,7 foizga ($63 \times 100 / 3800,0$) ortdi. Endi zanjirli usulini qo'llasak ham aynan ushbu natija hosil bo'ladi, ya'ni 101,7 foizni aniqlash uchun asosiy vositalarning yillik qo'shimcha o'sish sur'atlarini bir-biriga ko'paytirilib, so'ngra chiqqan natija yana yuzga ko'paytiriladi ($1,004 \times 1,004 \times 1,009$) $\times 100 = 1,017$ foiz yoki 63 mln so'm ($3800,0 \times (1,0127-1)$).

13.2-jadval

Sanoatda asosiy vositalarning dinamikasi

Ko'rsatkichlar	Asos yilida	Yillar			
		1-yil	2-yil	3-yil	Asos yili boshidan boshlab
Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari	3800,0	3815,0	3830,0	3863,0	-
Haqiqatda o'sish sur'ati, %	100,0	100,4	100,4	100,9	101,7

Asosiy vositalarning mutlaq o'sishini aniqlash bilan birga resurslarni nisbiy iqtisod qilingan yoki ortiqcha xarajat qilishga yo'l qo'yilgan miqdorini ham hisoblash kerak. Buning uchun sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining baza (asos) yilidagi qiymati tovar mahsuloti hajmining besh yillik boshidan boshlab o'rtacha yillik o'sish sur'atiga ko'paytirilib, so'ngra hisoblangan miqdor besh yillikning yillaridagi sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining miqdori bilan taqqoslanadi. Misolida asosiy vositalarni nisbiy tejash 1759 mln so'mni tashkil etdi. ($3800,0 \times 1,017 - 3863,0 = 3864,6 - 3863,0$) $= -1,6$ mln. so'm. Demak, tovar mahsuloti hajmining o'rtacha yillik o'sish sur'atini hisobga olganda korxonaning asosiy vositalari $3864,6$ mln so'mni tashkil qilishi kerak edi, haqiqatda esa ularning qiymati besh

yillikning uchinchi yili 3863,0 mln soʻmni tashkil etdi. Bu esa korxonaning asosiy vositalardan samarali foydalanish borasidagi yutugʻidir.

13.2. Asosiy vositalarning texnik holatini tahlil qilish

Asosiy vositalardan uzluksiz foydalaniladi. Shu sababli asosiy vositalarning bir qismi eskiradi, ishdan chiqadi, boshqalari esa foydalanishga joriy etiladi. Binobarin, asosiy vositalarning texnik holati tovar mahsuloti ishlab chiqarish rejasining bajarilishiga sezilarli darajada taʼsir koʻrsatadi. Asosiy vositalarning texnik holati qoniqarli darajada boʻlsa, bu oʻz navbatida asbob-uskunalar va dastgohlarning bekor turib qolishiga, ayrim vaqtlarda esa avariya (halokatga) olib kelishi ehtimoldan holi emas. Shuning uchun asosiy vositalar texnik jihatdan yaxshi sozlangan holatda boʻlishi lozim. Asosiy vositalarni texnik jihatdan qoniqarli darajada ushlab turish joriy va kapital remont (tuzatish) orqali amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarning texnik holatini belgilovchi umumiy koʻrsatkichlardan biri ularning eskirish koeffitsientidir. Asosiy vositalarning eskirish koeffitsientini aniqlash uchun asosiy vositalarning eskirish summasini (baland passivning 1-boʻlimi) ularning boshlangʻich qiymatiga (balans aktivining 1-boʻlimi) boʻlinadi. Odatda, asosiy vositalarning eskirish koeffitsientining kamayishi ularning texnik holatini yaxshilanganligidan dalolat beradi. Asosiy vositalardan uzluksiz ravishda foydalanish natijasida ularning eskirish darajasi oshib boradi. Shuning uchun asosiy vositalarni yangilash kerak. Asosiy vositalarni yangilash koeffitsientini aniqlash uchun yangi kelgan asosiy vositalar summasini asosiy vositalarning yil oxiriga boʻlgan qiymatiga boʻlish kerak. Asosiy vositalarni chiqib ketishi koeffitsientining hisoblash uchun esa chiqib ketgan asosiy vositalar summasini ularning yil oxiriga boʻlgan qiymatiga boʻlish kerak.

Asosiy vositalarni ishga yaroqlilik koeffitsientini ham aniqlash mumkin. Uni aniqlash uchun birdan eskirish koeffitsienti ayriladi.

Asosiy vositalarning texnik holatini har tomonlama va chuqur tahlil qilish uchun asosiy vositalarning qoʻshimcha oʻsish hamda chiqib ketishining oʻrnini qoplash (kompensatsiya) koeffitsientlari ham aniqlanadi. Asosiy vositalarning qoʻshimcha oʻsish koeffitsientini aniqlash uchun yangidan kelgan va chiqib ketgan asosiy vositalarning navbatidan chiqqan qoldigʻini yangi kelgan asosiy vositalarning miqdoriga boʻlish kerak. Asosiy vositalarning chiqib ketgan qiymatining oʻrnini qoplash koeffitsienti chiqib ketgan va yangidan kelgan asosiy vositalarning nisbati orqali aniqlanadi.

Maʼlumki, alohida olingan asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida har xil ish bajaradi va ular xizmat qilish muddati boʻyicha bir-biridan katta farq qiladi. Shuning uchun yuqoridagi qayd qilingan koʻrsatkichlarni nafaqat asosiy vositalarning jami miqdori boʻyicha, balki ularning aktiv va passiv qismlari hamda alohida turlari boʻyicha ham aniqlash kerak. Asosiy

vositalarning yangilash, chiqib ketish, qo‘shimcha o‘shish va o‘rinini qoplash ko‘rsatkichlari bir-birlari bilan uzviy ravishda bog‘langan. Bu bog‘liqlikni ko‘rsatish uchun quyidagi 13.3-jadval havola qilinadi. Tahlil qilish uchun kerakli ma‘lumotlar yillik hisobotning 3-sonli «Asosiy vositalar harakati to‘g‘risida hisobot» shaklidan olinadi. Ushbu jadvaldan ko‘rinishicha, tahlil qilinayotgan korxonada asosiy vositalarning harakatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar darajasini yuqori deb bo‘lmaydi. Chunonchi, jami asosiy vositalarni yangilash faqat 6,3 foizni, jumladan yangi mehnat vositalarini keltirish 4,4 foizni tashkil qildi. Bu o‘rinda asosiy vositalarning aktiv qismi bo‘lmish mashina va asbob-uskunalarini yangilash jarayoni biroz ustun darajada ketayotganligini ta‘kidlash joizdir. Asosiy vositalarni texnik jihatdan yangilash darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar chiqib ketgan asosiy vositalarning o‘rnini qoplash va ularning qo‘shimcha o‘shish koeffitsientlari orqali aniqlanadi. Agar ushbu koeffitsientlar birdan yoki 100 foizdan oshsa, u holda asosiy vositalarni yangilash intensiv (jadval) tarzda olib borilyapti degan xulosa chiqarish mumkin va aksichna agar koeffitsientlar birdan (100 foizdan) kam bo‘lsa, unda asosiy vositalarni yangilash jarayoni ekstensiv ravishda olib borilayotganini bildiradi.

Misolida chiqib ketgan asosiy vositalarining o‘rnini qoplash koeffitsientining eng yuqori darajasi jami sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalariga mansub bo‘lib, 59,8 foizni tashkil etdi. Holbuki mashina va asbob-uskunalarini bo‘yicha bu daraja 39,2 foizni tashkil qildi. Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti bilan ishga yaroqlilik koeffitsienti o‘rtasida o‘zaro bog‘lanish mavjud. Bu bog‘lanishni yaqqol ko‘rish uchun yana 13.3-jadval ma‘lumotlariga murojaat etiladi. Ushbu jadvalda berilgan raqamlardan ko‘rinishicha, asosiy vositalarning qariyb chorak qismi amortizatsiyalashtirilgan, ya‘ni

13.3-jadval

Asosiy vositalarning eskirish va yaroqlilik darajasini aniqlash

№	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Yil boshida	Yil oxirida	O‘zgarishi (+, -)
1.	Asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati	Mln so‘m	3924,8	4077,5	+1527
2.	Asosiy vositalarning eskirish summasi	Mln so‘m	931,7	800,8	+1691
3.	Asosiy vositalarning qoldiq qiymati (1-qator – 2-qator)	Mln so‘m	2993,1	2976,7	-164
4.	Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti (2-qat.: 1 qat.x100)	Koef.	23,7	27,0	+3,3
5.	Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsienti 3-qator: 1-qator x100	Koef.	76,3	73,0	-3,3

asosiy vositalarning eskirgan qismining qiymati amortizatsiya ajratmasi sifatida tarkib topishi tushuniladi. Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsienti yetarli darajada bo'ladi. Binobarin, bu o'z navbatida korxonaga mahsulot ishlab chiqarish rejasini muvaffaqiyatli bajarish uchun imkoniyat yaratadi. Va nihoyat, asosiy vositalarning texnik darajasini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biri asbob-uskunalar xizmat qilish yoshi (davri) hisoblanadi. Bu ko'rsatkichni aniqlash asbob-uskunalar va dastgohlarning ishlash qobiliyati, ularni almashtirish hamda pirovard natijada asosiy vositalarning samaradorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Tahlil qilish uchun harakatdagi asbob-uskunalar ma'lum turlari bo'yicha turkumlanilib, so'ngra ularning haqiqatda xizmat qilgan davri normativ bo'yicha xizmat qilish muddat bilan taqqoslanadi. Odatda, asbob-uskunalar 10 yilgacha bo'lgan davrda almashtirilsa, texnika taraqqiyoti talablariga javob bera oladi deb hisoblaniladi.

Asbob-uskunalar xizmat qilish davri quyidagicha tasvirlanadi: 5 yilgacha: 5 yildan 10 yilgacha; 10 yildan 20 yilgacha va 20 yildan yuqori. Tahlil qilishda asbob-uskunalar xizmat qilish yoshi (davri) ham aniqlanadi. Uni aniqlash uchun 13.4-jadval havola qilinadi.

Ushbu jadvalda berilgan raqamlardan foydalanib, harakatdagi asbob-uskunalar xizmat qilish davri aniqlanadi. Buni hisoblash uchun oddiy o'rtacha arifmetik usulni qo'llaymiz, ya'ni $(0 + 5):2 = 2,5$ yil; $(5+10):2 = 7,5$ yil; $(10 + 20):2 = 15$ yil; 20 yildan yuqori 20 yil. Shundan so'ng asbob-uskunalar xizmat qilish davri aniqlanadi, ya'ni: $(2,5 \times 0,285 + 7,5 \times 0,222 + 15,0 \times 0,258 + 20 \times 0,286) = 8,8$ yil. Shunday qilib, asbob-uskunalar xizmat qilish davri ko'rsatkichi asbob-uskunalar parkining texnik darajasini hamda ularning ma'naviy eskirishini ifodalaydi.

13.4-jadval

Asbob-uskunalar xizmat qilish davri bo'yicha taqsimlanishi (mln so'm)

Ko'rsatkichlar	Xizmat qilish davri				Jami
	5 yilgacha	5 yildan 10 yilgacha	10 yildan 20 yilgacha	20 yildan yuqori	
Jami asbob-uskunalar	3280	3100	3600	4000	13980
Jamiga nisbatan foiz hisobida	23,5	22,2	25,8	28,6	100

13. 3. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni tahlil qilish

Mahsulot ishlab chiqarish dasturining muvaffaqiyatli bajarilishi nafaqat asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi, texnik, holati, balki ulardan samarali foydalanishga ko'p jihatdan bog'liq. Asosiy vositalardan foydalanishning

umumlashtiruvchi ko'rsatkichi bo'lib vositadan olinadigan samara hisoblanadi. U asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'mi yoki ming so'mi hisobiga bir yil ichida qancha mahsulot chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning yillik mahsuloti 100 million so'mni tashkil etsin, asosiy ishlab chiqarish vositalarining o'rtacha yillik qiymati esa 50 million so'm deylik. Bunday holda foydadan olinadigan samara 2 so'mga teng bo'ladi. Demak, vosita samarasi ko'rsatkichini aniqlash uchun tovar mahsuloti yoki sof mahsulot hajmini asosiy ishlab chiqarish vositalarining o'rtacha yillik qiymatiga bo'linadi. Buni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

$$F_s = \frac{T.M}{A_f}$$

Bunda: F_s – asosiy vositalardan olinadigan samara;

$T.M$ – tovar mahsuloti hajmi;

A_f – asosiy ishlab chiqarish vositalarining o'rtacha yillik qiymati.

Asosiy vositalar samaradorligi ko'rsatkichi jami asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymatiga va alohida ularning aktiv qismining qiymatiga nisbatan aniqlanadi. Asosiy vosita samarasi ko'rsatkichining aksi vosita sig'imi ko'rsatkichi bo'lib, u asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatini tovar mahsuloti hajmiga nisbati tariqasida aniqlanadi. Asosiy vosita samarasi ko'rsatkichini tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1–II «Korxonada (birlashma)ning mahsulot ishlab chiqarish to'g'risida yillik hisoboti» 3-sonli «Asosiy vositalarning harakati haqidagi hisobot» shakllaridan olinadi. Tahlil uchun quyidagi jadvalni havola qilamiz (13.5-jadval).

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, hisobot davrida jami sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalaridan foydalanish yashilandi, ya'ni joriy yili vositadan olinadigan samara o'tgan yilga nisbatan 81 so'm 50 tiyinga oshdi. Bunga mashina va asbob-uskunalarining jami asosiy vositalar tarkibida tutgan salmog'ining 0,018 bandga kamayishi natijasida vositadan olinadigan samara 90 so'mga kam bo'ldi, ya'ni $(-0,018 \times 5010,7)$ mashina va asbob-uskunalaridan olinadigan samaraning 410 so'm 20 tiyinga ortishi jami asosiy vositalardan olinadigan samarani 200 so'mga oshishiga olib keldi, ya'ni $(410,2 \times 0,485)$. Shunday qilib, bu ikki omilning yig'indisi $(-90) + (+200) = 80$ so'mni tashkil etdi. Bu summa taxminan jami asosiy vositalardan olingan samaradagi farq – 81 so'm 50 tiyinga to'g'ri keladi.

Hisobot davrida tovar mahsuloti hajmi o'tgan yilga nisbatan 101540 ming so'mga oshdi. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatdi:

1. Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining o'rtacha yillik qiymatini o'zgarishi (ekstensiv omil).

2. Asosiy vositalardan olinadigan samaraning o'zgarishi (intensiv omil).

Birinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining o'rtacha yillik qiymatida bo'lgan farqni ularning o'tgan yildagi samaradorlik darajasiga ko'paytiriladi. Misolimizda asosiy vositalarning

Asosiy vositalardan foydalanishning samaradorlik darajasini tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yilda	Haqiqatda joriy yilda	O'tgan yilga nisbatan farqi (+,-)
1.Tovar mahsulotlarining o'zgarmas korxonalar ulgurji bahosida, ming so'm.	898370	1000910	+101540
2.Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm.	165970	379830	+23860
3.Jumladan mashina va asbob-uskunalar	179290	184640	+5850
4. Mashina va asbob-uskunalar jami asosiy vositalar tarkibida tutgan salmog'i (3 qator : 2 qator) 0,01 aniqlikda (koef.)	0,504	0,486	-0,018
5.Ming so'mlik sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalaridan olinadigan samara (1 qator : 2 qator), so'm	2523,7	2685,2	+81,5
6. Ming so'mlik mashina va asbob-uskunalaridan olinadigan samara (q : 3q). so'm	5010,7	5420,9	+410,2
7.Ming so'mlik sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalaridan samaraning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar:			
a) mashina va asbob-uskunalar jami asosiy vositalar tarkibida tutgan salmog'ining o'zgarishi, so'm.	—	—	-90
b) ming so'mlik mashina va asbob-uskunalaridan olinadigan samaraning o'zgarishi, so'm.	—	—	+200

qiymati o'tgan yilga nisbatan 23860 ming so'mga oshgan, ularning o'tgan yildagi samaradorlik darajasi esa 2523,7 so'mni tashkil etdi. Demak, tovar mahsuloti hajmini ko'paytirishning 60210 ming so'mi (+23860 x 2523,7) yoki 59,3 foizi (60215 x 100)/101540 ekstensiv omil evaziga hosil bo'ldi.

Ikkinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun asosiy vositadan olingan samaradagi mutlaq farqni joriy yildagi asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatiga ko'paytiriladi. Misolda asosiy vositadan olingan samara o'tgan yilga nisbatan 81 so'm 50 tiyinga oshdi. Demak, mahsulot hajmini ko'paytirishning 42851 ming so'mi (81,5 x 379830) yoki 41,7 foizi (42161 x 100) /101540 intensiv omil hisobiga hosil qilingan. Shunday

qilib, ikki omil ta'sirining o'zgarishi taxminan, tovar mahsuloti ishlab chiqarishdagi umumiy farqni beradi, ya'ni $(60215 + 42161) = +102566$ ming so'm. Raqamlarni yaxlitlash hisobiga 1026 ming so'mga farq hosil bo'ldi $(102566 - 101540) = 1026$ ming so'm.

13.4. Ishlab chiqarish asbob-uskunalaridan foydalanishni tahlil qilish

Vositadan olinadigan samara asbob-uskunalarining ish bilan band qilishga ko'p jihatdan bog'liq. Ish bilan yuqori darajada ekstensiv band qilish smena, ish kuni, hafta, oy va hokazo mobaynida asbob-uskunalaridan vaqt jihatdan imkoni boricha maksimal foydalanishni taqozo qiladi.

Asbob-uskunalaridan ekstensiv (vaqt) bo'yicha foydalanish darajasini ularning smenalik (almashish) koeffitsienti orqali aniqlanadi. U har bir uskuna, dastgoh, kun, oy, chorak (yil choragi) va yil davomida o'rta hisobda qancha smena ishlanganligini ko'ratadi. Smenalilik koeffitsienti barcha smenalarda ishlagan dastgoh-smena (mashina-smenalar) sonini o'rnatilgan uskunalar soniga taqsimlash orqali aniqlanadi. Masalan, sexda 92 ta dastgoh o'rnatilgan, ulardan mazkur davrda, bir smenada (faqat birinchi smenada) – 40 ta, ikkinchi smenada (birinchi va ikkinchisi smenada) – 30 ta, barcha uch smenaja 22 ta dastgoh, ishlagan. Hammasi bo'lib barcha uch smenada 144 mashina $(40 \times 1 + 30 \times 2 + 22 \times 3 = 144)$ ishlagan. Demak, mazkur davrda uskunalarining smenalilik koeffitsienti 1,56 $(144:92)$ ni tashkil etdi.

Har bir korxonaga uchun normativ smenalik koeffitsienti aniq belgilanib, u uskunalarini to'la, maksimal darajada ish bilan band qilishni qo'zda tutadi. Tahlil qilish jarayonida amaldagi smenalilik koeffitsienti normativ doirasidagi smenalilik koeffitsienti bilan taqqoslanib, uskunalarini ish bilan band qilishni oshirishdagi rezervlar aniqlanadi. Amalda ko'pgina korxonalarda smenalilik koeffitsienti normativda ancha pastdir, ayniqsa, mashinasozlikda 1,4 ni tashkil etadi. Shu munosabat bilan iqtisodiyotni jadallashtirish sharoitida mehnat jamoalari oldiga uskunalarini ish bilan maksimal band qilish, ular ishining smenaliligini keskin oshirish vazifasi qo'yilgan. Smenalik koeffitsientni oshirishga ish joylarini attestatsiyalash, ortiqcha uskunalarini sotish, ko'p dastgohda ishlashni rivojlantirish, ishchilarga birlashtirilgan xizmat ko'rsatish doiralarini kengaytirish, uchinchi smenada ishlovchilar uchun moddiy rag'batlantirishni va imtiyozlarni qo'llash yordam beradi.

Asbob-uskunalaridan imtiyozli foydalanish koeffitsienti vaqt birligida amalda erishilgan uskuna unumdorligining ushbu uskuna hili uchun belgilangan unumdorlikning texnik normasiga nisbati bilan aniqlanadi.

Asbob-uskunalaridan foydalanishning integral koeffitsienti ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsientlarining ko'paytmasidan iborat, ya'ni uskunalaridan vaqti va quvvati bo'yicha foydalanish. Dastgohlarning yillik unumdorlik darajasining o'zgarishiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi.

1. Dastgohlar yoki dastgoh-soatlar miqdorining o'zgarishi.
 2. Bir datgoh yoki bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi unumdorlik darajasi.
- Ushbu omillarning ta'siri mutlaq farq usuli orqali amalga oshiriladi, ya'ni miqdor o'zgarishda bo'lgan farqni sifat ko'rsatkichining reja darajasiga ko'paytiriladi, sifat o'zgarishda bo'lgan farqni esa miqdor ko'rsatkichining amaldagi darajasiga ko'paytiriladi. Ushbu omillarning ta'sirini aniqlash uchun 13.6-jadval havola qilinadi.

13.6-jadval

Dastgohlardan samarali foydalanishning ish vaqti va quvvati bo'yicha tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farqi (+, -)
1.Tovar mahsuloti (mln so'm hisobida)	1930	2085	+15,5
2.Ishlangan dastgoh-soatlari (ming)	223,7	200,3	-23,4
3.Bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi unumdorlik(so'm, tiyin hisobida) (1 qator : 2 qator)	8,63	10,41	+1,78

Jadvalda ko'rinishicha, hisobot davrida tovar mahsulotini ishlab chiqarish hajmi haqiqatda rejaga nisbatan 155 ming so'mga oshdi. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatdi.

1) Ishlangan dastgoh-soatlar sonining o'zgarishi (miqdor ko'rsatkich):
 $-23,4 \times 8,63 = -201,9$ mln so'm.

2) Bir dastgoh-soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (sifat ko'rsatkich): $+1,78 \times 200,3 = +166,5$ mln so'm. Demak, ikki omil ta'sirining o'zgarishi taxminan tovar mahsuloti ishlab chiqarishdagi umumiy farqqa teng, ya'ni $((-201,9) + (+166,5)) = +154,6$ mln so'm. Shunday qilib, dastgohlarning bekor turib qolishlarini bartaraf qilish natijasida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish rezervi 201,9 mln so'm ekan.

14-bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR FAOLIYATIDA BANKROTLIKNI VA IQTISODIY XAVFSIZLIGINI BAHOLASH BILAN BOG‘LIQ KO‘RSATKICHLAR VA ULARNI ANIQLASH YO‘LLARI

14.1. Korxonalarda bankrotligini baholash bo‘yicha turli qarashlarning nazariy tahlili

Korxonalarining iqtisodiy nochorligini baholash masalasi bo‘yicha dunyo va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari o‘rtasida ancha paytlardan buyon munozara ketmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to‘g‘risida» qonuni e‘lon qilindi. Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo‘mitasining yo‘riqnomalari, amaliy tavsiya kabi bir qancha me‘yoriy hujjatlari ishlab chiqildi. Chunki bozor munosabatlari sharoitida har bir xo‘jalik yurituvchi subyektini bankrotlikdan saqlab qolish katta iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyatga ega.

Birinchidan, agar korxonalar bankrot bo‘lsa, mulkdor mulkidan ajraydi.

Ikkinchidan, u yerda ishlaydigan bir qancha xodimlar ishsizlik armiyasiga qo‘shiladi.

Uchinchidan, ishsiz qolgan xodimlar oilasida ijtimoiy beqarorlik vujudga keladi, ularning farovonligi pasayadi.

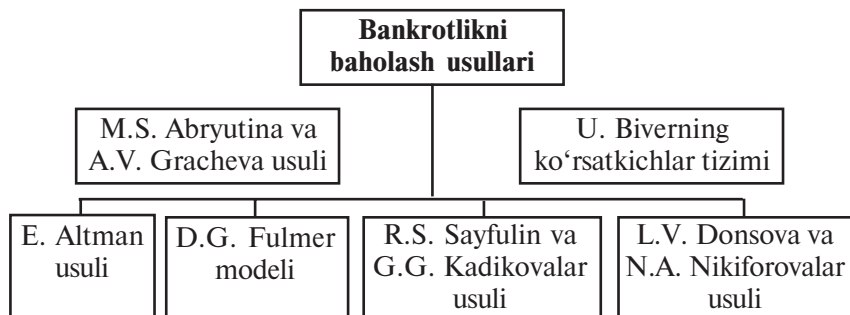
To‘rtinchidan, mamlakatimiz bozorlarida taxchilikning vujudga kelishi mumkin va mos ravishda aholining iste‘moli ham to‘liq qondirilmasligiga ham olib keladi.

Beshinchidan, ushbu korxonalar to‘lab turgan soliq budjetga tushmasligi oqibatida davlat ham zarar ko‘rishi mumkin.

Umuman olganda ushbu masala o‘ta dolzarb bo‘lganligi, uning ahamiyati nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham kattaligini inobatga oliy dunyo iqtisodchi olimlari bilan birga mamlakatimizning olimlari, mutaxassislar, tegishli vazirlik va idoralar ham shug‘ullanmoqdalar. Mazkur masala jahonda kechayotgan global moliyaviy-iqtisodiy inqirozni bartaraf qilishga qaratilgan chora-tadbirlar qo‘llanilayotgan paytida yanada o‘tkirlashdi. Chunki mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti, uning salohiyati va o‘sish sur‘ati har bir xo‘jalik yurituvchi subyektlarning barqarorligiga, ularning rivojlanish darajasiga bog‘liq. Shu jihatdan olib qaraladigan bo‘linsa, mazkur masalaning bugungi kunda nechog‘liq dolzarb ekanligini ko‘ramiz. Hozirgi paytda bankrotlikni baholashning bir qancha usullari mavjud (14.1-rasm).

E.Altman bankrotlikni oldindan bashorat qilish uchun «Z-schyot»ni qo‘llab uni kompleks ko‘rsatkichni aniqlash orqali baholash yo‘lini ko‘rsatib bergan. Bu borada yuqorida to‘xtab o‘tilgan¹. E.Altman hisob-kitobi bo‘yicha

¹ M.Q. Pardayev, J.I. Isroilov. Xususiy korxonalar faoliyati tahlilining nazariy va metodologik muammolari. – T.: «Fan va texnologiya» 2007. 142–154-betlar.

14.1-rasm. Korxonaning bankrotlik holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

«Z-schyot»ning miqdori 1,8 va undan kam bo'lsa ($Z\text{-schyot} < 1,8$) korxonaning bankrot bo'lish ehtimoli juda yuqori. «Z-schyot»ning miqdori 1,81 dan 2,7 gacha oraliqda bo'lsa – yuqori, 2,8 dan 2,9 gacha – mumkin va 3,0 va undan yuqori bo'lsa juda kam¹.

«Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi» (O'zR Iqtisodiyot va statistika vazirligining 1997-yil 27-iyul 12-son qarori bilan tasdiqlangan). Ushbu mezonlar tizimi bir necha bor qayta ishlanib takomillashtirildi. Bu borada ham yuqoridagi ishlarimizda fikr yuritilgan. Shu tufayli mazkur ishda boshqa olimlar qarashlariga to'xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik.

Dunyo miqyosida Uilyam Biver yetakchi olimlardan biri bo'lib hisoblanadi. Mazkur olim bankrotlikni baholashda 5 ta ko'rsatkichdan foydalanadi (14.1-jadval).

Bu borada jahon amaliyotida Dj.G.Fulmer va G.Springeytlar modelidan ham foydalaniladi. Mazkur olimlarning fikri bo'yicha u kompleks ko'rsatkichdan iborat bo'lib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Korxonaning bankrotligini aniqlashda Dj.G. Fulmer va G.Springeytlar modeli

$$* \frac{\text{O'tgan yillarda taqsimlanmagan foyda}}{\text{Mulq qiymati}} + 0,212$$

$$* \frac{\text{Sotishdan tushum}}{\text{Mulq qiymati}} + 0,073$$

¹ O'sha joyda. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация: Пер с англ. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 7, 480-betlar.

**Korxonada bankrotligini baholashda Uilyam
Biver qo‘llagan ko‘rsatkichlar tizimi**

T \r	Ko‘rsatkichlarning nomi	Aniqlanish yo‘llari	Ko‘rsatkichlar mohiyati
1.	U.Biver koeffitsienti (K _b)	$K_b = \frac{S_f + A_{mar}}{U_{mm} + Q_{mm}}$ <p>S_f – sof foyda; A_{mar} – amortizatsiya summasi; U_{mm} – uzoq muddatli majburiyatlar; Q_{mm} – qisqa muddatli majburiyatlar.</p>	0,4–0,45 0,17–0,15
2.	Rentabelnost aktivov (P _a)	$P_a = \frac{S_f + 100}{A};$ <p>A – aktivlarning o‘rtacha yillik qiymati</p>	6–8 4 -22
3.	Moliyaviy leveridj (M _l)	$M_l = \frac{U_{mm} + Q_{mm}}{A};$	≤37 ≤50 ≤80
4.	Aktivlarning oborot kapitali bilan qoplanish koeffitsiyenti (K _{aoq})	$K_{aoq} = \frac{O'_{zm} + A_{ot}}{A};$ <p>O'_{zm} – o‘z mablag‘lari; A_{ot} – oborotdan tashqari aktivlar.</p>	0,4 ≤ 0,3 ≈ 0,06
5.	Qoplash koeffitsienti (K _q)	$K_q = \frac{O_{ak}}{U_{mm}};$ <p>O_{ak} – oborot aktivlari.</p>	≤3,2 ≤2 ≤1
1	1 – yaxshi kompaniya; 2–5 yil bankrotlikkacha; 3–1 yil bankrotlikkacha.		1 2 3

$$* \frac{\text{Soliq va foiz to'langunga qadargi foyda}}{\text{O'z mablag'lari manbalari}} + 1,27$$

$$* \frac{\text{Tahlil davridagi pul oqimlari miqdori}}{\text{Chetdan jalb qilingan mablag'lar}} - 0,12$$

$$* \frac{\text{Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar}}{\text{Mulk qiymati}} \quad 12,335$$

$$* \frac{\text{Joriy passivlar}}{\text{Mulk qiymati}} + 0,575$$

$$\lg \text{ Moddiy aktivlar} - 6,075 + 1,083 *$$

$$* \frac{\text{Aylanma kapital}}{\text{Chetdan jalb qilingan mablag'lar}}$$

$$+0,8941 \lg \left\{ \frac{\text{Soliq va foiz to'langunga qadargi foyda}}{\text{To'lashga mo'ljallangan foyiz stavkasi}} \right\}$$

Bunday holda N noldan kichik bo'lsa ($N < 0$), bankrotlik muqarrar. Bankrotlik ehtimoli kuchlik bo'lishi uchun noldan qancha kattalashib borsa, shuncha yaxshi bo'lar ekan.

Korxonaning bankrotligini aniqlash uchun R.S. Sayfulin va G.G. Kadikovalarning tavsiya qilgan usuli ham diqqatga sazovar. Ularning fikricha bankrotlik bitta model bilan aniqlanadi. Bu quyidagicha ifodalangan.

$$K_b = 2 \cdot Q_{o'mt} + 0,1 \cdot K_{jl} + + 0,08 - K_{intok} + 0,45 \cdot K_{men} + K_{rsk}.$$

Bunda:

$Q_{o'mt}$ – o'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti;

K_{jl} – joriy likvidlik koeffitsienti;

K_{intok} – avanslangan aylanma kapitalning intensivligi (korxonada oborotida ishtirok etayotgan bir so'm aylanma mablag'larga to'g'ri keladigan sotilgan mahsulot hajmi);

K_{men} – menejment koeffitsienti (sotishdan olingan foydani sotilgan mahsulot (tovar, ish va xizmat) hajmiga nisbati);

K_{rsk} – o'z mablag'lari rentabelligi (sof foydaning o'z mablag'lariga nisbati).

Xulosa. Agar K_b kichik 1 bo'lsa ($K_b < 1$) mazkur korxonaning ahvoli nochor, qoniqarsiz darajada bo'ladi.

Jahon amaliyotida bankrotlik masalasiga katta ahamiyat berilishiga sabab, bozor munosabatlari sharoitida bir yil yaxshigina faoliyat ko'rsatib turgan korxonada ikkinchi yilda nochor ahvolga tushib qolishi ham mumkinligini hayot ko'rsatmoqda. Shu tufayli ushbu masalaga barcha hamdo'stlik mamlakatlarida, ayniqsa Rossiya Federatsiyasida ham katta ahamiyat berilmoqda. Bir qancha Rossiyalik olimlar bu borada tadqiq qilmoqdalar. Jumladan, M.S. Abryutina va A.V. Grachevalarning bankrotlikka baho berish usuli ham diqqatga sazovar. Bankrotlikni baholashda mazkur olimlar, eng avvalo, balansni quyidagicha guruhlashni tavsiya qiladilar (14.2-jadval).

**M.S. Abryutina va A.V. Grachevalarning bankrotlikka
baho berish usuli**

Aktiv	Balans qatorlari	Passiv	Balans qatorlari
Nomoliyaviy aktivlar	130 – 030 + 140	O‘z mablag‘lari	480 + 640 + 650 – 450
Moliyaviy aktivlar	030 + 390 – 140	Chetdan jalbqi-lingan mablag‘lar	450 + 490 + 600 – 640 – 650

Buxgalteriya balansining tegishli qatorlari va ularning nomlari:

030 – uzoq muddatli investitsiyalar, jami;

130 – uzoq muddatli aktivlar, jami;

140 – tovar-moddiy zaxiralar, jami;

390 – joriy aktivlar, jami;

450 – taqsimlanmagan foyda;

480 – o‘z mablag‘lari manbalari, jami;

490 – uzoq muddatli majburiyatlar, jami;

600 – joriy majburiyatlar, jami;

640 – kechiktirilgan daromadlar;

650 – soliq va majburiy to‘lovlar bo‘yicha kechiktirilgan majburiyatlar.

Balans moddalarini guruhlashni amalga oshirib, mualliflar bankrotlik ehtimoliga baho berish uchun muvozanatlik koeffitsientini (K_{mu}) aniqlash bo‘yicha quyidagi formulani tavsiya qiladilar:

$$K_{mu} = \frac{\text{O‘z mablag‘lari (480 + 640 + 650 – 450)}}{\text{Nomoliyaviy aktivlar (130 – 030 + 140)}}$$

Bankrotlik ehtimoliga baho berish bo‘yicha L.V. Donsova va N.A. Nikiforovalarning tavsiya qilgan usullari ham iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilmoqda.

Ushbu olimlar ham bankrotlikni ifodalashda 6 ta koeffitsientdan foydalanadilar (14.3-jadval).

1-sinf. (97–100 ball) – mutlaq moliyaviy barqaror tashkilot.

2-sinf. (67–96 ball) – normal moliyaviy barqaror tashkilot.

3-sinf. (37–66 ball) – o‘rtacha moliyaviy barqaror tashkilot.

4-sinf. (10–34 ball) – moliyaviy beqaror tashkilot.

5-sinf. (0–9 ball) – inqirozli holatdagi tashkilot.

Ko‘rinib turibdiki, bankrotlikni baholashda bir qancha usullar va yondoshuvlar mavjud. Mazkur ishda ularning afzalliklari va kamchiliklariga batafsil to‘xtanilmadi. Bu borada har bir o‘quvchi tegishli xulosa chiqarishi uchun turli yondoshuvlar keltirildi xolos.

**Bankrotlik ehtimoliga baho berish bo'yicha L.V. Donsova va
N.A. Nikiforovalarning tavsiya qilgan usullari**

Ko'rsatkichlar	Reyting	Mezonlar		Kamayish sharoiti
		Yuqori	Quyi	
Mutloq likvidlik koeffitsiyenti	20 ball	0,5 va yuqori 20 ball	0,1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 4 baldan kamaytiriladi
Umumiy to'lovga qodirlik koeffitsiyenti	18 ball	1,5 va yuqori 18 ball	1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 3,5 baldan kamaytiriladi
Joriy likvidlik koeffitsiyenti	16,5 ball	2 va yuqori 16,5 ball	1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 1,5 baldan kamaytiriladi
Avtonomlik koeffitsiyenti	17 ball	0,5 va yuqori 17 ball	0,4 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 1,5 baldan kamaytiriladi
O'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti	15 ball	0,5 va yuqori 15 ball	0,1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 3 baldan kamaytiriladi
Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti	13,5 ball	0,9 va yuqori 13,5 ball	0,5 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 3 baldan kamaytiriladi

**14.2. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda bankrotligini
ifodalovchi ko'rsatkichlari va ularni aniqlashning
o'ziga xos xususiyatlari**

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga bozor munosabatlarining kirib kelishi bir qancha yangi termin, atama va tushunchalarni kiritdi. Bulardan biri ***korxonalarining bankrotligi*** masalasidir.

Korxonalarining bankrotligi, ko'p hollarda, ilmiy va amaliy adabiyotlarda «korxonalarining iqtisodiy nochorligi», deb yuritilmoqda. Mazkur masala bo'yicha mamlakatimiz iqtisodchi olimlari o'rtasida ancha paytlardan buyon munozara ketmoqda. Bu munozara bankrotlikni o'lchash, uni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish, ularni baholash yo'llari ustida bormoqda. Bunday sharoitda O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida» qonunining¹ e'lon qilinishi ko'p masalalarga oydinlik kiritdi. Bunga asosan, Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasining yo'riqnomalari,

¹ O'zbekiston Respublikasining qonuni. «Bankrotlik to'g'risida». 1994-yil 5-may. Mazkur qonunga 1998-yil 28-avgustda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. 2003-yil 24-aprelda uning yangi tahriri tasdiqlandi.

amaliy tavsiya kabi bir qancha me'yoriy hujjatlari ishlab chiqildi. Umuman olganda ushbu masala o'ta dolzarb bo'lganligi, uning ahamiyati nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham kattaligini inobatga olib mamlakatimizning iqtisodchi olimlari bilan birga tegishli vazirlik va idoralar mutaxassislari va rahbar xodimlari ham shug'ullanmoqdalar. Mazkur masala hozirgi jahonda kechayotgan global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz paytida yanada o'tkirlashdi. Chunki mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti, uning salohiyati va o'sish sur'ati har bir xo'jalik yurituvchi subyektlarning barqarorligiga, ularning rivojlanish darajasiga bog'liq. Shu jihatdan olib qaraladigan bo'linsa, mazkur masalaning bugungi kunda nechog'liq dolzarb ekanligini ko'ramiz.

Tadqiqotlarimiz ko'rsatmoqdaki, bankrotlik masalasi xorijiy mamlakatlarda nazariy va amaliy jihatdan keng qo'llanilib, o'rganilib kelinmoqda. Xususan, Rossiya Federatsiyasining «Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) to'g'risida» qonuni¹ qabul qilingan. Ushbu masala oliy o'quv yurtlarida ham o'qitilmoqda. Mamlakatimizda ham ushbu masalaga yetarlicha e'tibor berilib kelinmoqda². O'zbekistonda 2003-yil 24-aprelda «Bankrotlik to'g'risida» qonunning yangi tahrirdagi takomillashgan varianti³ qabul qilindi. Shuningdek, olimlardan I.T. Abdukarimov⁴, N.Hasanov, S.Najbiddinov⁵, M.Q. Pardayev⁶, V.G. Kogdenko⁷, N.P. Lyubushin⁸, E.I. Krilov, V.M.Vlasova, I.V. Ivanova⁹ kabilar ham o'z asarlarida korxonalarining iqtisodiy nochorligi, bankrotlik holatlari kabi masalalarga tegishli fikr va mulohazalarini keltirganlar. Xususan, N.Hasanov va S.Najbiddinovlar korxonalarining iqtisodiy nochorligini baholash uchun quyidagi to'rtta ko'rsatkichlarni tavsiya qiladi:

¹ Федеральный закон «О несостоятельности (банкротстве)» (по состоянию на 1 апреля 2008 года). — Новосибирск: Сиб. Унив. Изд-во, 2008. — 141 с.

² Чиркова М.Б. Учет и анализ банкротств: учебное пособие. / М.Б. Чиркова, В.Б. Малицкая, Е.М. Коновалова. — М.: Эксмо, 2008. — 240 с.

³ O'zbekiston Respublikasining qonuni. Bankrotlik to'g'risida (yangi tahriri). 2003 yil 24 aprel. Ushbu qonunning ayrim moddalari (18 modda 1-qismining qoidalari) 2004 yil 1 yanvardan, ayrimlar esa (18 modda 4-qismining qondalari) 2005 yil 1 zyvardan joriy etilishi belgilangan.

⁴ I.T. Abdukarimov. Menejerga korxonalar moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy baquvvatli haqida. //Bozor, pul va kredit. №6, 1999.

⁵ N. Hasanov, S. Najmiddinov. Korxonalar moliyaviy holatini baholash: muammolari va ularni hal qilish. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999.

⁶ M.Q. Pardayev. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlilning nazariy va metodologik muammolari. I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. T.: Bank-moliya akademiyasi, 20029

⁷ Когденко В.Г. Экономический анализ. Учеб. Пособие. — М: ЮНИТИ-ДАНА, 2009.

⁸ Любушин Н.П. Анализ финансового состояния организации: учебное пособие. — М.: Эксмо, 2007.

⁹ Крылов Э.И., Власова В.М., Журавкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия. М.: Финансы и статистика, 2003.

- * o'tlovga qobillik koeffitsienti;
- * o'zining va qarz mablag'lari nisbati koeffitsienti;
- * moliyaviy mustahkamlik koeffitsienti;
- * o'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti»¹.

O'zR Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi huzuridagi (o'sha paytlarda shunday deb atalar edi) Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasining tavsiyasi bo'yicha korxonalar iqtisodiy ahvolini baholash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar (mezonlar) uch guruhga bo'linadi:

«1) moliyaviy-iqtisodiy ahvolni baholash maqsadida iqtisodiy tahlil qilinishi lozim korxonalarni tanlash uchun:

- * pullik majburiyatlar va majburiy to'lovlar bo'yicha ularni to'lash pulidan olti oydan ortiq muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning mavjudligi;
- * korxonalar rentabelligi (zararliligi)ning manfiy darajasi.

2) Korxonaning iqtisodiy nochorlik beligilarini aniqlovchi asosiy (mezonli) ko'rsatkichlar:

- * to'lovga qobillik yoki qoplash koeffitsienti – K_{qk} ;
- * o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti – O_{ak} ;

3) qo'shimcha ko'rsatkichlar (yakuniy qaror qabul qilish uchun):

- aktivlarning rentabellik koeffitsienti – A_{rk} ;
- o'z va qarz mablag'larining nisbat koeffitsienti – O_{nk} ;
- quvvatdan foydalanish koeffitsienti – Q_{fk} ;
- asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti – A_{vek}^2 .

Ko'rinib turibdi, ushbu muammoga olimlar asarlarida ham, uslubiy tavsiyalarda ham turlicha yondoshilgan. Demak, ushbu muammo yechimini kutayotgan muammolardan biridir. Ammo bankrotlik holatini baholash va tahlil qilish masalasi Xo'jalik yurituvchi subyektlarda hamon o'z yechimini topgan emas. To'g'ri, ushbu masala ishlab chiqaruvchi korxonalarda qanday hal qilinsa, qurilish korxonalarida ham asosan shunday hal qilinadi. Ammo uning ayrim o'ziga xos xususiyatlari ham mavjuddir.

O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunining 2-moddasida «bankrotlik (iqtisodiy nochorlik) – xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan yoki qarzdor ixtiyoriy ravishda tugatilayotganida uning o'zi e'lon qilgan qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga qodir emasligi, shu jumladan budjetga va budjetdan tashqari fondlarga soliqlar³, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarni ta'minlashga qodir emasligi» deb ko'rsatilgan. Bu ta'rif iqtisodiyotning barcha

¹ N. Hasanov, S. Najmiddinov. Korxonalar moliyaviy holatini baholash: muammolari va ularni hal qilish. – T.: «Iqtisodiy va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999.

² Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi, O'zR Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasi. 1999-yil 27-iyul 12-son. SBX №38, 1999.

³ O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi qonuni (yangi tahrirda), 1998-yil 28-avgust.

tarmoqlari singari Xo‘jalik yurituvchi xo‘jalik yurtuvchi subyektlar faoliyatiga ham tavsiya qilinishi mumkin. Chunki, ushbu qonun mulk va sohasidan qat’i nazar, hamma xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun ishlab chiqilgan. Qurilish bilan shug‘ullunuvchi subyektlarda ham bu holat o‘z-o‘zidan kelib chiqmaydi, albatta. Unga juda ko‘p omillar ta’sir qiladi. Bu borada ham ayrim iqtisodchilarning takliflari e’tiborga loyiq.

Bankrotlik holatlarini vujudga keltiruvchi omilar juda ko‘p. Ularni o‘rganishda masalaga tizimli yondoshishni talab qiladi. Buning uchun esa barcha omillarni ma’lum belgilari bo‘yicha turkumlash maqsadga muvofiqdir.

Bu borada shu soha mutaxassislaridan biri U.Sirojiddinovning¹ fikrlari diqqatga sazovardir. U kishi bankrotlikka ta’sir qiluvchi omillarni ikki guruhga: tashqi va ichki omillarga bo‘lib o‘rganishni tavsiya qiladi. Asosiy tashqi omillarga: iqtisodiy; siyosiy; demografik; fan va texnikaning rivojlanishi; madaniy saviya; xalqaro raqobatning kuchayishi; hamkorlik-qarzdorlarning bankrotligi kabi xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan omillar kiritilgan.

Asosiy ichki omillarga esa: o‘z aylanma mablag‘lari taxchilligi; debitor va kreditor qarzlarning ko‘payishi; sotilayotgan mahsulotning – haqiqiy bahosini aniqlash mexanizmining mukammal emasligi; shartnoma intizomining buzilganligi; haqiqiy xizmatlarning layoqat-sizligi; ijtimoiy-madaniy obyektlar bo‘yicha xarajatlarning oshishi; uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalarning samarasizligi; korxonalarida tugallanmagan qurilishlarning salmoqli o‘rin tutishi, xodimlarning mas’uliyatsizligi kabi omillar kiritilgan.

Ko‘rinib turibdiki, korxonalarining, xususan qurilish bilan shug‘ullanuvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi o‘ta murakkab jarayonlar va omillar evaziga shakllanadi. Shuning uchun ham ularni baholash va tahlil qilish masalasi o‘ta mushkul va qiyin muammolardan biridir. Shu tufayli bo‘lsa kerak, korxonaning iqtisodiy nochorligini baholash uchun, bir tomondan nazariy masalalar kam yoritilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ta’kidlan-ganidek, hamon bir xil xulosaga kelingan emas.

Xo‘jalik yurituvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy nochorligini baholashda eng muhim muammolardan biri, nazarimizda, uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqishdan iboratdir. Bu borada ham iqtisodchilar tomonidan ayrim fikrlar aytilmoqda. Xususan, N.Hasanov va S.Najbiddinovlar korxonaning iqtisodiy nochorligini baholash uchun o‘zlarining oldingi qarashlarini takomillashtirib quyidagi beshta ko‘rsatkichlarni tavsiya qiladi. Buni bevosita xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatiga ham qo‘llash mumkin:

- * to‘lovga qobillik yoki qoplash koeffitsienti – K_{iq} ;
- * o‘zining va qarz mablag‘lari nisbati koeffitsienti – K_{mn} ;
- * o‘zining oborot mablag‘lari bilan ta’minlanganlik koeffitsienti – K_{mt} ;
- * aktivlar rentabelligi koeffitsienti – K_{ar} ;
- * quvvatlardan foydalanish koeffitsienti – K_{qr} ;

¹ U. Sirojiddinov. Bankrotlik sababi //Zarafshon, № 98. 1998-yil 25-avgust.

* asosiy vositalar eskirish koeffitsienti – K_{es}^1 .

Ushbu ko'rkichlar tizimi «Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi»da² belgilangan ko'rsatkichlar bilan to'g'ri keladi. Ammo, bu yerda ular ma'lum tizimlarga ajratilmagan holda berilgan.

Shuni e'tirof etish kerakki, bankrotlikni aniqlash uchun Nyu-York universiteti professori Eduard Altman, beshta ko'rsatkich tavsiya qilgan. Bu borada biz chop etgan adabiyotlarimizda³ to'xtalgan edik.

Bularga: oborot kapitalining barcha aktivlardagi hissasi; barcha aktivlar rentabelligi; barcha aktivlar daromadligi; aksiyalarning (oddiy va imtiyozli) barcha passivlardagi ulushi; barcha aktivlarning samaradorligi ko'rsatkichlari kiritilgan. Mazkur olimning tavsiyasidagi muhim jihat har bir ko'rsatkichning salmoqlik koeffitsientini aniqlagan va uni qo'llagan holda ushbu ko'rsatkichga baho berish lozimligini qayd qilgan.

E.Altman bankrotlikni oldindan bashorat qilish uchun «Z-schyot»ni qo'llab quyidagi kompleks ko'rsatkichni aniqlash usulini tavsiya qiladi:

$$\begin{aligned}
 Z\text{-schyot} = & \left(\frac{\text{oborot kapitali}}{\text{barcha aktivlar}} \times 1,2 \right) + \left(\frac{\text{taqsimlanmagan foyda}}{\text{barcha aktivlar}} \times 1,4 \right) + \\
 & + \left(\frac{\text{asosiy faoliyat daromadlari}}{\text{barcha aktivlar}} + 3,3 \right) + \left(\frac{\text{oddiy va imtiyozli aksiyalarning bozor bahosi}}{\text{o'z mablag'larining balans qiymati}} \times \right. \\
 & \left. \frac{\text{sotilgan mahsulot tushumi}}{\text{barcha aktivlar}} \times 0,6 \right) + \left(\frac{\text{otkazilgan mahsulot tushumi}}{\text{barcha aktivlar}} \times 1,0 \right) .
 \end{aligned}$$

Agar «Z-schyot»ning miqdori 1,8 va undan kam bo'lsa ($Z\text{-schyot} < 1,8$) korxonaning bankrot bo'lish ehtimoli juda yuqori. «Z-schyot»ning miqdori 1,81 dan 2,7 gacha oraliqda bo'lsa – yuqori, 2,8 dan 2,9 gacha – mumkin va 3,0 va undan yuqori bo'lsa juda kam¹. Ushbu usulni qurilish korxonalariga qo'llagan holda quyidagi formulani keltirib chiqarish mumkin, ya'ni:

$$Z\text{-schyot} = \frac{Ok}{A} \cdot 1,2 + \frac{Tf}{A} \cdot 1,4 + \frac{Afd}{A} \cdot 3,3 + \frac{Uk}{O'm} \cdot 0,6 + \left(\frac{Sm}{A} \cdot 1,0 \right);$$

Bunda: O_k – aylanma mablag'lar (oborot kapitali);

A – barcha aktivlar;

¹ N. Hasanov, S. Najmiddinov. Korxonalar moliyaviy holatini baholash: muammolari va ularni hal qilish. – T.: «Iqtisodiy va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999.

² Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi, O'zR Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasi. 1999-yil 27-iyul 12-son. SBX № 38, 1999.

³ O'sha joyda. Берстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация: Пер с англ. – М.: Финансы и статистика, 1996.

T_f – taqsimlanmagan foyda;
 A_{id} – asosiy faoliyat daromadi;
 U_k – ustav kapitali;
 O^k – o‘z mablag‘lari;
 S_m^m – sotilgan mahsulot (qurilish-montaj ishlarining umumiy hajmi).

Mazkur ko‘rsatkichlarning hammasi korxonalarimiz tuzadigan moliyaviy hisobotlarda o‘z aksini topgan. Shuning uchun ushbu usulni qo‘llash ham, ma‘lum darajada, korxonahabari, mulk egasi kabi daxldor kishilarga qulaylik tug‘dirishi mumkin.

Zero, ushbu usul xalqaro adabiyotlarda tan olingan va qo‘llanilib kelinmoqda. O‘zbekistonda ham buning qo‘llanilishi mumkinligiga yana bir sabab shundaki, biz ham xalqaro andozalarga asoslangan buxgalteriya hisobining milliy standartlariga asosan faoliyat ko‘rsatmoqdamiz. Bu esa barcha sohalar kabi mazkur usulni xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida ham qo‘llash mumkinligini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun 14.4-jadvalni tavsiya qilanadi. Ushbu jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, Xo‘jalik yurituvchi «Turon» ko‘ptormoqli xususiy korxonasida bankrotlikni bashorat qilishda «Z-schyot»ni hisoblash uchun zarur bo‘lgan barcha ko‘rsatkichlarning miqdori 2000–2011-yillarda oshgan. Yuqorida keltirilgan formula asosida barcha yillar bo‘yicha ushbu ko‘rsatkichni qiyoslash uchun uning miqdori aniqlab olinadi. Bu 2000-yil bo‘yicha quyidagicha hisoblandi:

«Z-schyot» 2000 yil uchun = $(638152,2 : 732738,0 \cdot 1,2) + (63588,8 : 732738,0 \cdot 1,4) + (243509,4 : 732738,0 \cdot 3,3) + (62000,0 : 575932,1 \cdot 0,6) + (327738,1 : 732738,0 \cdot 1,0) = 1,0451 + 0,1215 + 1,0967 + 0,0641 + 0,4473 = 2,7847$. Xuddi shunday usul bo‘yicha barcha yillar hisoblab olindi va nihoyat, 2009-yilgi holatni ham keltiramiz:

«Z-schyot» 2011-yil uchun = $(1616766,6 : 2654789,2 \cdot 1,2) + (232457,2 : 2654789,2 \cdot 1,4) + (3689233,7 : 2654789,2 \cdot 3,3) + (62000,0 : 1322085,0 \cdot 0,6) + (4526654,8 : 2654789,2 \cdot 1,2) = 0,7308 + 1,1232 + 4,5870 + 0,0282 + 1,7050 = 8,1784$.

Ushbu hisob-kitob natijasida bankrotlikni bashorat qilish uchun «Z-schyot»ni tashkil qiluvchi barcha ko‘rsatkichlarning miqdori aniqlanadi va ular jamlanib «Z-schyot»ni tashkil qiladi. Buning uchun matematik modelning additiv tipidan foydalaniladi va quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\langle\langle Z\text{-schyot} \rangle\rangle_{kk} = \sum_{i=1}^n \beta_i$$

Uning 2000–2011-yillardagi dinamikasini 14.5-jadvalda ifodalashni tavsiya qilamiz. Ushbu jadval ma‘lumotlari Xo‘jalik yurituvchi «Turon» ko‘ptormoqli xususiy korxonasida bankrotlikni bashorat qilish uchun 2000–2011-yillar dinamikasida tegishli xulosa chiqarish imkonini beradi. Agar «Z-schyot»ning miqdori 1,8 va undan kam bo‘lsa (Z-schyot <1,8) korxonaning bankrot bo‘lish ehtimoli juda yuqori bo‘lgan bo‘lur edi. Biz

Xo'jalik yurituvchi «Turon» ko'ptormoqli xususiy korxonasida bankrotlikni bashorat qilishda «Z-schyot»ni hisoblash uchun 2000–2011-yillardagi ma'lumotlar ³⁷

Yillar	Qurilish montaj ishlarining umumiy hajmi, ming so'm	Qurilish tashkiloti-ning barcha aktivlari, ming so'm	Qurilish tashkiloti-ning oborot tashkiloti-ning o'z mablag'lari, ming so'm	Asosiy faoliyat daromadlari, ming so'm	Qurilish tashkiloti-ning o'z mablag'lari, ming so'm	Qurilish tashkilotining solliqqa tortilgan bo'lgan foydasi, ming so'm	Qurilish tashkilotining taqsimlangan foydasi, ming so'm
2000	327738,1	732738,0	638152,7	243509,4	575932,1	63588,8	20456,4
2003	343707,9	783437,5	683696,4	257093,5	567992,2	66784,6	22836,4
2004	399360,6	835960,8	728916,0	316293,6	592696,2	73646,4	26589,7
2005	477624,2	879762,2	698238,3	345322,3	584162,1	92878,6	31245,2
2006	782135,0	938213,0	648305,2	595986,9	586383,1	150245,2	47689,4
2007	997539,4	997537,6	686305,9	780075,8	561613,7	183456,4	61245,4
2008	1494207,0	1289427,0	871652,7	1265593,2	671791,5	285456,2	82456,7
2009	2552463,6	1648752,3	1089825,3	2253825,4	826029,9	468231,4	106589,9
2010	3245612,3	2358245,4	1410230,7	2570524,9	1150823,8	594232,4	203412,1
2011	4526654,8	2654789,2	1616766,6	3689223,7	1322085,0	232457,2	232457,2

¹ Manba: qurilish bilan shug'ullanuvchi «Turon» ko'ptormoqli xususiy korxonasining tegishli yillardagi hisobotlari asosida muallifning ishlanmasi.

Xo'jalik yurituvchi «Turon» ko'ptarmoqli xususiy korxonasida bankrotlikni bashorat qilishda «Z-schlyot»ni tashkil qiluvchi ko'rsatkichlarning 2000–2011-yillardagi dinamikasi¹

Yillar	Oborot aktivlarining barcha aktivlardagi hissasi, koef. (β_1)	Taqsimlanmagan foydaning barcha aktivlardagi darajasi, koef. (β_2)	Asosiy faoliyat daromadlarining barcha aktivlardagi darajasi, koef. (β_3)	Ustav fondining o'z mablari-dagi hissasi, koef. (β_4)	Barcha aktivlar samaradorligi, koef. (β_5)	Bankrotlikni bashorat qilish uchun «Z-schlyot»ning miqdori, koef. ($\sum\beta_i$)
2000	1,0451	0,1215	1,0967	0,0641	0,4473	2,7847
2003	1,0472	0,1193	1,0827	0,0655	0,4387	2,7536
2004	1,0463	0,1233	1,2486	0,0628	0,4777	2,9587
2005	0,9524	0,1478	1,2952	0,0637	0,5429	3,0021
2006	0,8292	0,2242	2,0963	0,0634	0,8336	4,0467
2007	0,8256	0,2576	2,5811	0,0662	1,0000	4,7304
2008	0,8112	0,3099	3,2390	0,0554	1,1588	5,5743
2009	0,7932	0,3976	4,5111	0,0450	1,5481	7,2950
2010	0,7176	0,3528	3,5971	0,0323	1,3763	6,0761
2011	0,7308	1,1232	4,5870	0,0282	1,7050	8,1784

¹ Manba. Mazkur jadval 3.2-jadval ta'limotlari asosida mualliflar tomonidan hisob-kitob qilingan.

tahlil qilgan korxonada ushbu holat oxirgi o'n yil davomida kuzatilgan emas. Agar «Z-schyot»ning miqdori 1,81 dan 2,7 gacha oraliqda bo'lsa, korxonaning bankrot bo'lish ehtimoli yuqori bo'lishi ko'rsatilgan. Mazkur korxonada 2000–2003-yillarda ushbu holat chegarasida bo'lgan. Lekin «Z-schyot»ning miqdori 2,7 koeffitsientdan ozgina bo'lsada yuqori bo'lgan. Biroq shu 2000–2003-yillarda ushbu koeffitsientning miqdori 2,8 dan 2,9 koeffitsient chegarasida bo'lgan. Bunday holatda bankrotlikka yuz tutishi mumkin edi. Ammo tahlillar ko'rsatmoqdaki, ushbu korxonada o'zini o'nglab olgan. «Z-schyot»ning miqdori 3,0 va undan yuqori bo'lsa mazkur korxonaning bankrot bo'lish ehtimoli juda kam. Xo'jalik yurituvchi «Turon» ko'ptarmoqli xususiy korxonasida «Z-schet»ning miqdori 2005-yildan boshlab 3,0 koeffitsientdan yuqori. Uning darajasi keyingi yillarda muttasil oshib borgan. 2009-yilda uning miqdori 7,0 koeffitsientdan ortiq bo'lgan bo'lsa, 2011-yilga kelib 8,0 koeffitsientdan ham yuqori natijaga erishilgan. Ushbu holat ko'rsatadiki, Xo'jalik yurituvchi «Turon» ko'ptarmoqli xususiy korxonasining iqtisodiy ahvoli barqaror va moliyaviy jihatdan mustahkam. Bunday holat jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etib turgan bir pallada muhim ahamiyatga ega.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, «Z-schyot»ning o'zgarishi ko'p jihatdan barcha aktivlar va ustav fondining o'z mablag'laridagi hissasi bilan ancha bog'liq ekan. Qolgan omillar muttasil o'sish tendensiyasiga ega, ammo shu ikki omil 2010-yilda 2009-yilga nisbatan biroz kamaygan va shunga mos ravishda «Z-schyot»ning miqdori ham kamaygan.

Ushbu usulning afzalligi shundaki, ko'rsatkichlar tizimidan yagona kompleks ko'rsatkichni aniqlash va shu asosda bankrotlik ehtimoliga aniq baho berish uchun tegishli xulosa qilish mumkin bo'ladi.

«Z-schyot»ning miqdori bashorat qilib ko'rilganda shuni kuzatish mumkinki, mazkur korxonada 2012–2014-yillar mobaynida uning mustahkamlanishi kuzatilmoqda.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston amaliyotida bankrotlikni bashorat qilish uchun boshqa usul ham qo'llaniladi. Buning mazmuniga alohida to'xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik. Hozirgi paytda bankrotlikni bashorat qilish uchun mamlakatimiz amaliyotida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan «Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi» (1997-yil 27-iyul 12-son qarori bilan tasdiqlangan) qo'llanilmoqda. Ushbu mezonlar tizimi bir necha bor qayta ishlanib, ayrim o'zgartirish va qo'shimchalar bilan takomillashtirildi.

«Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi»da (kelgusida «Mezonlar tizimi» ham deb yuritiladi) yettita ko'rsatkich tavsiya qilingan. Bularni bevosita Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga ham tavsiya qilish mumkin. Ularning jamlanmasini quyidagicha ifodalash mumkin (14.6-jadval).

**Xo‘jalik yurituvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy
nochorliq belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi**

Ko‘rsatkich-larning nomi	Aniqlanish formulasi	Korxonaning iqtisodiy nochorlik alomatlarini belgilovchi ko‘rsatkichlar mezoni	Axborot manbalari
1. Muddati o‘tgan majburiyatlar va majburiy to‘lovlar (kreditorlar)	$K_{fk} = \frac{Q_{haq}}{Q_{loy} - (Q_{ij} + Q_{kon})}$	ularning mavjudligi $A_{bes} = \frac{E}{A}$	«Moliyaviy-iqtisodiy ahvol to‘g‘risida ariza» Moliya Vazirligining 1998-yil 26-iyun 79-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan (2-b moliyaviy hisobot)
2. Aktiv-larning rentabelligi (A_{rk})	$A_{rk} = \frac{S_{if}}{B_n}$	$A_{rk} < 0$ bo‘lsa	«Moliyaviy natijalar to‘g‘risida hisobot» 2-sh. 170 satr va 1-sh. 310 satr.
3. To‘lovga qobillik (qoplash) koeffitsienti (T_{qk})	$T_{qq} = \frac{A_2}{P_2 - (U_{qq} + Q_{qq} + X_a)}$	$T_{qk} < 1$ bo‘lsa	1-sh. II bo‘lim 300,540, (400+41-0), (420+430), 440 satrlar
4. O‘z obo-rot mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik koeffitsienti (O'_{ak})	$O'_{ak} = \frac{(P_1 + U_{kk}) - A_1}{A_2}$	$O'_{ak} < 0,1$ bo‘lsa	1-sh. I bo‘lim 110, 390, (400+410) satrlar
5. O‘z va qarz mablag‘larining nisbat koeffitsienti (O'_{nk})	$O'_{nk} = \frac{P_1 + U_{kk}}{P_2 - (U_{kk} + X_a)}$	$O'_{nk} < 2$ bo‘lsa	1-sh. 110, (400+4-10), 540, 440 satrlar

6. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti (K_m)		$K_{fk} < 0,5$ bo'lsa	Bular reja, statistik va buxgalteriya hisobi vahisobotlaridan olinadi
7. Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti (A_{ves})		$A_{ves} > 0,5$ bo'lsa	1-sh. 011, 010 satrlar

Ushbu jadvaldagi formulalar va mezonlar «Korxonaning iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi»ga asosan jamlangan holda tuzildi. – SBX. № 38, 1999-yil 30-sentabr. – 15–16-betlar.

Ushbu jadvaldagi formulalardagi ko'rsatkichlar izohi: STF – soliqqa tortishgacha bo'lgan foyda (zarar); B_n – Balansning umumiy summasi; A_2 – aylanma aktivlar; P_2 – majburiyatlar; U_{qk} – uzoq muddatli qarzlilar va kreditorlar; Q_{qk} – qaytarish muddati kelgan qisqa muddatli qarzlilar va kreditorlar; X_a – xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar (muddati o'tmagan majburiyatlar); P_1 – o'z mablag'larining manbalari; Q_{hoq} – taqqoslanadigan qiymat ko'rinishidagi hisobot davrida chiqarilgan mahsulot (ko'rsatilgan xizmatlar)ning haqiqiy hajmi; Q_{loy} – taqqoslanadigan qiymat ko'rinishidagi belgilangan vaqt davomida mahsulot chiqarish (xizmat ko'rsatish)ning eng ko'p hajmi; Q_{ij} – ijaraga berilgan (taqqoslanadigan) quvvatlardagi mahsulot hajmi; Q_{kon} – konservatsiyalangan (taqqoslanadigan) quvvatlardagi mahsulot hajmi; A – asosiy ishlab chiqarish vositalarining birlamchi (tiklash) qiymati.

Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar uslubiy ko'rgazma va me'yoriy hujjatlar bilan birga ayrim iqtisodchi olimlar tadqiqotlari obyektiga ham aylangan. Xususan, N.Hasanov va S.Najbiddinovlarning kitobida¹ bu borada atroflicha so'z yuritilgan. Ammo ular ushbu ko'rsatkichlar tizimiga oltita ko'rsatkichni kiritadilar va ulardan faqat ikkitasining aniqlanish formulasini beradilar. Biroq, ularning ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash bo'yicha tavsiyalari mezonlar tizimidagi ko'rsatkichlardan biroz farq qiladi. Masalan, mazkur kitobda «Quvvatlardan foydalanish koeffitsienti»ni quyidagicha tavsiya qilingan²:

$$K_{gf} = Q_{amal} / Q_{loyiha}$$

Bunda: Q_{amal} – hisobot davrida natural ko'rinishda ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan xizmatlar)ning amaldagi hajmi;

¹ N. Hasanov, S. Najmiddinov. Korxonada moliyaviy holatini baholash: muammolari va ularni hal qilish. – T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999, 27–40-betlar.

² O'sha joyda, 31-bet.

Q_{loyiha} – belgilangan vaqt mobaynida natural ko‘rinishda mahsulot ishlab chiqarish (xizmatlar ko‘rsatish) mumkin bo‘lgan eng katta hajm, bunga asosiy texnologiya uskunalaridan to‘liq foydalanish va belgilangan ish tartibida erishish mumkin. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanishning ijobiy va salbiy tomonlari ham mavjud. Ijobiy tomoni shundaki, ko‘rsatkichlar tizimi o‘rganilayotgan obyektни to‘liq qamrab oladi. Lekin salbiy tomoni – turli ko‘rsatkichlarning yo‘nalishi, o‘lchami va natijasi har xil bo‘lsa, o‘rganilayotgan obyektning holati bo‘yicha biror xulosa chiqarishda ancha qiyinchilik tug‘diradi. Shu tufayli ko‘rsatkichlar natijasi bo‘yicha mutaxassislar o‘rganilayotgan obyekt holatining monitoringini amalga oshirishi lozim.

Hozirgi paytda ko‘rsatkichlar tizimidan kompleks ko‘rsatkichni aniqlash bo‘yicha bir qancha usullar ishlab chiqilgan¹. Amaliyotga zarur bo‘lib qolgan taqdirda bankrotlikning kompleks ko‘rsatkichini aniqlash va undan tegishli xulosa chiqarishda foydalanish ham mumkin. Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo‘mitasi ishlab chiqqan mezonlar tizimi bo‘yicha korxonalar uch guruhga bo‘linadi: ta‘minlangan korxonalar, iqtisodiy xavfli va iqtisodiy nochor². Ushbu mezonlar tizimida «Ta‘minlangan korxonalar» guruhiga monitoring natijasida «Iqtisodiy xavfli» va «Iqtisodiy nochor» guruhlariga kirmaydigan korxonalarning kirishi ko‘rsatilgan.

«Iqtisodiy xavfli» guruhga qaysi korxonalar mansubligini haqiqiy miqdori hisoblangandan keyin aniqlash mumkin. Mezonlar tizimida ko‘rsatilishicha, to‘lash muddatidan qat‘i nazar, qarz majburiyatlari, ya‘ni $O'_{nk} < 2$ bo‘lsa, korxonalar iqtisodiy xavfli guruhga kiradi³. Korxonalar (Xo‘jalik yurituvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar) to‘lovga qobillik, ya‘ni bankrotga yaqin hisoblanadi, qachonki pullik majburiyatlar va majburiy to‘lovlar bo‘yicha ularni to‘lash kunidan olti oydan ortiq muddat o‘tgan kreditorlik qarzlari mavjud bo‘lib $T_{gk} + U_{ak} < 1$ bo‘lsa. Quyidagi korxonalar esa shartli ravishda bankrot hisoblanadi, qachonki olti oydan ortiq to‘lov muddati o‘tib ketgan kreditorlar mavjud bo‘lib, $T_{qk} < 1$, $O'_{ak} < 0,1$, $A_{rk} < 0$ bo‘lsa.

Ushbu ko‘rsatkichlar va mezonlar tizimi amaliyot uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki hozirgi paytda aynan ana shu mezonlar asosida korxonalarning iqtisodiy nochorligi bo‘yicha uzil-kesil qarorlar qabul qilinmoqda. Ammo ushbu ko‘rsatkichlar orqali korxonalar guruhini kengaytirish xususida ham takliflar paydo bo‘lmoqda. Bu borada N.Hasanov va S.Najbiddinovlarning tavsiyasi diqqatga sazovor. Ular korxonalar monitoringini quyidagi guruhlar bo‘yicha amalga oshirishni tavsiya qilganlar:

¹ M.Q. *Pardayev*. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. Samarqand: «Zarafshon» nashriyoti, 2001. 184–206-betlar.

² SBX. №38, 1999-yil 30-sentabr. 16-bet.

³ O‘sha joyda, 16-bet.

- * to'lovga qobil korxonalar;
- * ixtisosini yo'qotgan korxonalar;
- * xatar bilan ishlaydigan korxonalar;
- * yuqori xatar bilan ishlaydigan korxonalar;
- * tang holatdagi korxonalar;
- * bankrotlik chegarasidagi korxonalar;
- * shartli bankrotlik chegarasidagi korxonalar;
- * bankrot bo'lishi ehtimoli bo'lgan korxonalar¹.

Ushbu guruh korxonalar, albatta, nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ammo uzul-kesil qarorlar qabul qilish uchun ushbu guruhlarining ko'pi bir-biriga juda yaqin. Ularni mazmun-mohiyati jihatidan bitta guruhga ham kiritish mumkin. Masalan, bularga tang holatdagi, bankrotlik chegarasidagi, bankrot bo'lish ehtimoli bo'lgan korxonalarni bir-biridan farqlash qiyin. Shu tufayli ularni bir guruhga kiritish maqsadga muvofiqdir. Chunki bularning hammasi iqtisodiy nochor bankrotlik chegarasidagi korxonalaridir. Shu tufayli ushbu guruh ko'rsatkichlarni takomillashtirishni maqsadga muvofiq, chunki korxonalar rahbari, menejeri, mutaxassislar va mulk egasi tahlil natijasi bo'yicha korxonasi haqida to'liq hamda aniq xulosaga ega bo'lishi va shunga qarab tegishli chora-tadbirlarni qo'llashi lozim.

Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy mustahkamligi va nochorligi nuqtayi nazaridan ularni quyidagi guruhlarga bo'lish maqsadga muvofiq:

- * iqtisodiy mustahkam subyektlar;
- * to'lovga qodir subyektlar;
- * iqtisodiy nochorlik arafasidagi (bankrotlik chegarasidagi) subyektlar.

Agar 3.4-jadvalda keltirilgan 2–7 ko'rsatkichlar ijobiy bo'lib, muddati olti oydan o'tgan majburiyatlar va majburiy to'lovlari bo'lmasa bunday korxonalarni iqtisodiy mustahkam korxonalar (Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar) guruhiga kiritish mumkin.

To'lovga qodir korxonalar guruhiga muddati 6 oydan o'tgan majburiyatlar va majburiy to'lovlar bo'lmagan, to'lovga qobillik koeffitsienti birdan kichik bo'lmasa ($T_{qk} > 1$ bo'lsa), o'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti 0,1 dan katta bo'lsa ($O'_{ak} > 0,1$) hamda o'z va qarz mablag'larining nisbiy koeffitsienti 2 dan katta bo'lsa ($U_{nk} > 2$) bunday Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar mazkur guruhga kiradi.

Iqtisodiy nochorlik arafasidagi (bankrotlik chegarasidagi) korxonalar 3.4-jadvaldagi barcha ko'rsatkichlar bo'yicha keltirilgan mezonlari mavjud bo'lgan korxonalar kiradi. Ammo ushbu ko'rsatkichlarning ayrimlari ijobiy bo'lishi mumkin. Lekin bu holat, bari-bir ularning iqtisodiy nochorligidan dalolat berib turadi, chunki u yoki bu ko'rsatkich yomonlashdimi, demak

¹ N. Hasanov, S. Najmiddinov. Korxonalar moliyaviy holatini baholash: muammolari va ularni hal qilish. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999, 32-bet.

korxonada ahvol o'nglanishni talab qiladi. Korxonada mutasaddilari zudlik bilan bu muammoga e'tiborni qaratib, salbiy holatlarni bartaraf qilishga kirishishlari lozim. Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy va moliyaviy mustahkam bo'lishining ildizi, asosiy omili uning faoliyatida namoyon bo'ladi. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichlarni moliyaviy hisobot ma'lumotlari bilan birga faoliyat natijasi bo'yicha ham aniqlash mumkin. Bu holatdan kelib chiqib, Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligini, uning moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijasi bo'yicha baholash va aniqlashning metodologik jihatlariga ham to'xtalish maqsadga muvofiqdir. Bu holat Xo'jalik yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy ahvoriga baho berishni yanada oydinlashtiradi va bankrotlikning oldini olish bo'yicha tadbirlar ko'lamini kengaytiradi.

14.3. Korxonalarda foydalilik nuqtasi va ularning iqtisodiy xavfsizligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni aniqlash yo'llari

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda foydalilik nuqtasini aniqlash bir qancha afzalliklarga ega. Chunki ushbu ko'rsatkichning miqdorini aniqlab belgilangan hajmdagi ishni bajarish uchun qancha xodim kerakligini, qancha xarajat qilish lozimligini va shularni inobatga olgan holda qaysi hajm ko'rsatkichidan boshlab qurilish tashkiloti foyda olib borishi mumkinligi, obyektning to'liq ekaspluatatsiyaga topshirganda qancha foyda olish mumkinligini ko'rsatadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda foydalilik nuqtasini aniqlash orqali uning iqtisodiy xavfsizligiga ham baho berish mumkin. Tadqiqotlarimiz ko'rsatdiki, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi bilan bog'liq ko'rsatkichlar, ularni aniqlash yo'llarini iqtisodiy adabiyotlarda deyarli yoritilmagan. Mazkur tashkilotlarda ushbu ko'rsatkichlar o'rniga asosan reja ko'rsatkichi qo'llaniladi va u qurilish obyektining loyihasi asosida tuzilgan smeta bo'lib hisoblanadi. Ammo bu ko'rsatkich bilan chegaralanib qolish tashkilot istiqbolini rentabelli tarzda amalga oshirish imkonini bermaydi. Smetani bajarish uchun katta kuch va moddiy-texnikani jalb etib ishni zarar bilan ham tugatish mumkin.

Bitta obyektning qurish ko'p vaqtni talab qilishini inobatga olsak, bitta obyektning zarar bilan topshirilgandayoq mazkur qurilish tashkiloti bankrotlik holatiga yaqin bo'lib qolishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu subyektlarning faoliyatini baholashda faqat smetaning bajarilishi bilan cheklanadigan bo'lsa, uning samaradorligini ta'minlash masalasi ham muammo bo'lib qoladi. Shu tufayli iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari singari qurilish tashkilotining faoliyatiga baho berishda bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan birga foydalilik nuqtasi va iqtisodiy xavfsizligi bilan bog'liq ko'rsatkichlardan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotlarimiz ko'rsatdiki, hozirgi paytda qurilish tashkilotlari faoliyatni baholashda ushbu ko'rsatkichlar deyarli aniqlanmaydi. Natijada ulardagi

mavjud katta ichki imkoniyatlar ishga solinmasdan qolib ketmoqda. Boz ustiga xo‘jalik yurituvchi subyektlarda juda ko‘p mutaxassislar sohaning samaradorligi xususida kam tushunchaga egaligiga ham guvoh bo‘ldik. Bularning hammasi xo‘jalik yurituvchi subyektlarda foydalilik nuqtasi va ularning iqtisodiy xavfsizligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni qo‘llash uchun, ularning nazariy va amaliy masalalarini hal qilishni taqozo qiladi.

Mazkur jadvalda foydalilik nuqtasini aniqlashning eng an’anaviy yo‘li ko‘rsatilgan. Agar F_{nsi} birga teng bo‘lsa korxonada foyda olish arafasida, agarda u birdan katta bo‘lsa, mazkur subyekt foyda olib ishlayotgan bo‘ladi, agar kam bo‘lsa mazkur korxonada zarar bilan ishlayotgan hisoblanadi. Juda ko‘p adabiyotlarda mazkur ko‘rsatkich turlicha talqin qilingan. Bir adabiyotda foydalilik nuqtasi¹ deyilsa, ikkinchisida zararsizlik chegarasi² deb nomlanadi, uchinchisida esa kiritik nuqta² deb yuritiladi. Hozirgi paytda ushbu nuqta iqtisodiy xavfsizlik nuqtasi³ ham deb atalmoqda.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda foydalilik nuqtasi, deb atash maqsadga muvofiq. Chunki aynan shu nuqtadan keyin korxonalar foyda olishni boshlashadi. Biroq, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy xavfsizligi nuqtayi nazaridan qaraladigan bo‘lsa, u xavfsizlik nuqtasi ham deb atalishi mumkin. Zero, shu nuqtadan boshlab korxonalar iqtisodiy xavfsizlik zonasiga kira boshlaydi. Bu masala qaysi nuqtai nazardan qaralishiga qarab turlicha atalishi mumkin. Ammo kiritik nuqta, zararsizlik chegarasi kabi atamalardan ko‘ra foydalilik nuqtasi, deb atash maqsadga muvofiqdir. Nima bo‘lganda ham uning mohiyati o‘zgarmaydi. Ushbu ko‘rsatkich korxonani samarali boshqarishda muhim ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Hozirgi paytda ushbu ko‘rsatkichni aniqlashning bir qancha usullari va yondoshuvlari mavjud. Yuqorida uning an’anaviy usuli ko‘rsatildi. Ammo amaliyotda qo‘yilgan maqsaddan kelib chiqib, foydalilik nuqtasini turli yo‘nalishlarda aniqlash mumkin.

Birinchi usul korxonada faoliyatining foydalilik nuqtasini mahsulotning miqdori, o‘zgaruvchi va o‘zgarmas xarajatlarini inobatga olgan holda aniqlash usulidir. Bunda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning foydalilik nuqtasi (F_n) quyidagicha aniqlanadi:

¹ *M.Q. Pardayev.* Iqtisodiyot erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlilning nazariy va metodologik muammolari. /Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini ... avtoreferati. – T.: Bank-Moliya akademiyasi, 2002. 30–31-betlar.

² *B.J. Hakimov.* Fermer xo‘jaliklarida ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, mahsulot tannarxini hisoblash va ularning tahlili./Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini ... avtoreferati. – T.: Bank-Moliya akademiyasi, 2007. 12–13-betlar.

² *A.X. Pardayev, B.X. Pardayev.* Boshqaruv hisobi. / – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. 58–61-betlar.

³ *Z.Yu. Aminov.* Xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash yo‘llari. /Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini... avtoreferati. Samarqand. 2009. 15–16-betlar. Tahlil nazariyasi. Darslik. Samarqand: «Zarafshon».

Ko'jalik yurituvchi subyektlarda foydalilik nuqtasini ifodalovchi kursatkichlar va ularni aniqlash yo'llari¹

Kursatkichlar nomi	Ko'rsatkichlarning manbalari va aniqlanish yo'llari
O'zgaruvchi xarajatlar ($X_{o'z}$)	Buxgalteriya hisobi va hisoboti asosida hisob-kitob qilinadi
O'zgarmas xarajatlar ($X_{o'm}$)	Buxgalteriya hisobi va hisoboti asosida hisob-kitob qilinadi
Davlat budjetiga to'lovlar (B_t)	Buxgalteriya hisobi va hisoboti asosida hisob-kitob qilinadi
Davlat budjetiga to'lovlar (B_t)	Buxgalteriya hisobi va hisoboti asosida hisob-kitob qilinadi
Barcha xarajatni qoplaydigan daromadlar (D_{xq})	$D_{xq} = X_{o'z} + X_{o'm} + B_t$
Sof foyda (F_s)	MH 2-shaklidan olinadi
Foydani ta'minlaydigan daromadlar (D_f)	$DF = D_{xq} + F_s$; D_{xq} – xarajatlarni qoplaydigan daromadlar
Muvofiqlik koeffitsienti (K_m)	$K_m = X_{o'z} + B_t / Q_s$ Q_s – sotilgan mahsulot hajmi.
Daromadning «Tenglik nuqtasi» (D_{tn})	$D_{tn} = (X_{o'z} \cdot K_m) + X_{o'm}$
Foydalilik nuqtasi (F_n)	$F_n = Q_s / (X_{o'z} + X_{o'm} + B_{to'z} + B_{to'm})$ $B_{to'z}$ – budjetga to'lovlarning o'zgaruvchi qismi; $B_{to'm}$ – budjetga to'lovlarning o'zgarmas qismi.

$$F_n = \frac{D_x}{M_{bb} - M_{o'zx}}$$

Bunda: D_x – doimiy xarajatlar;

M_{bb} – mahsulot birligining bahosi;

$M_{o'zx}$ – mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchi xarajat.

Agarda rejada foyda olish ko'zda tutilgan bo'lsa, foydalilik nuqtasi rejadagi foyda miqdorini ham o'z ichiga oladi. Bu holda uni aniqlash yo'llari quyidagicha bo'ladi:

¹ Mazkur jadval muallif tadqiqotlari natijasida umumlashtirilgan holda tuzildi. nashriyoti, 2001. 184–206-betlar.

$$F_n = \frac{D_x + S_f}{M_{bb} - M_{o'zx}}.$$

Bunda: S_f – rejadagi foyda hajmi.

Amaliyotda rejalashtirilgan xarajatlar hamisha ham bir xil bo'lavermaydi. Ular turli omillar ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Agar faqat o'zgaruvchi xarajatlar o'zgaradigan bo'lsa, u holdi korxonaning foydalilik nuqtasini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$F_n = \frac{D_x}{M_{bb} - (M_{o'zx} + n)}.$$

Bunda: n – xarajatlar o'zgarishining kutilayotgan miqdori.

Agar bir vaqtning o'zida ham o'zgaruvchi va ham o'zgarmas xarajatlarning miqdori o'zgarigan sharoitda korxonaning foydalilik nuqtasi quyidagicha aniqlanadi:

$$F_n = \frac{(D_x + n)}{M_{bb} - (M_{o'zx} + n)}.$$

Xarajatlar o'zgarigan (ko'paygan) sharoitda ham foyda olish rejalashtirilgan bo'lishi mumkin. U holda korxonaning foydalilik nuqtasi quyidagicha aniqlanadi:

$$F_n = \frac{(D_x + n) + S_f}{M_{bb} - (M_{o'zx} + n)}.$$

Hozirgi sharoitda mahsulotning bahosi ham hisobot davrida o'zgarib qolishi mumkin.

U holda korxonaning foydalilik nuqtasini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish tavsiya etiladi.

$$F_n = \frac{(D_x + n)}{(M_{bb} + r) - (M_{o'zx} + n)}.$$

Yana shunday sharoit ham bo'lish mumkinki, mahsulotning bahosi hisobot davrida o'zgarishi bilan yana foyda olish ham rejalashtirilishi mumkin. U holda korxonaning foydalilik nuqtasini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish tavsiya etiladi:

$$F_n = \frac{(D_x + n) + S_f}{(M_{bb} + r) - (M_{o'zx} + n)}.$$

Bulardan tashqari, shunday holatlar ham bo'lishi mumkinki, mahsulotning bahosi hisobot davrida o'zgarishi bilan yana rejalashtirilgan foyda miqdori ham o'zgarishi mumkin. U holda korxonaning foydalilik nuqtasini

aniqlash uchun barcha omillarning o'zgarishini inobatga oladigan quyidagi formuladan foydalanish tavsiya etiladi:

$$F_n = \frac{(D_x - n) + (S_f + F_r)}{(M_{bb} + r) - (M_{o'zx} + n)}$$

Bunda: F_r – foydaning rejada ko'zda tutilgan miqdoriga nisbatan o'zgarish hajmi.

Amaliyotda ushbu ko'rsatkichlarning hammasini tegishli ma'lumotlardan foydalangan holda hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichning miqdori xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga to'g'ri baho berish uchun, uning holatni samarali boshqarish va o'z vaqtida tegishli chora-tadbirlarni qo'llash imkonini beradi. Ushbu ko'rsatkichlarning amalda qo'llanilish bo'yicha bir qancha misollar keltiriladi. 2012-yil iyun oyida «Turon-start» g'isht ishlab chiqaradigan zavodning doimiy xarajatlari 24053,6 ming so'mni tashkil qilgan. Ishlab chiqarilayotgan g'ishtning narxi 144 so'm qilib belgilangan.

Bir dona g'ishtga to'g'ri keladigan o'zgaruvchi xarajatlar miqdori 78 so'mni tashkil qilgan. U holda mazkur korxonaning foydalilik nuqtasi 364448 donani tashkil qiladi. Bu degani zavod bir oyda 364448 dona g'isht ishlab chiqarsa barcha xarajatlarini qoplar ekan:

$$24053,6 : (144 - 78) = 364448 \text{ dona.}$$

Agar «Turon-start» korxonasi shu belgilangan hajmdan ortiq g'isht ishlab chiqarsa foyda ola boshlaydi. Barcha zararlarni qoplash uchun belgilangan hajmdan kam ishlab chiqarماسlik kerak.

Zavod shu 2012-yil iyun oyida rejada 8452,0 ming so'm foyda olishni mo'ljallab ish faoliyatini boshlagan. Ushbu miqdordagi foydaga erishishi uchun zavod bir oyda 492509 dona g'isht ishlab chiqarishi lozim. Bunda quyidagi hisob-kitob amalga oshiriladi:

$$(24053,6 + 8452,0) : (144 - 78) = 492509 \text{ dona.}$$

«Turon-start» zavodi rahbariyati 8452,0 million so'm foyda olishni ta'minlash uchun g'isht ishlab chiqarish hajmini 492509 donadan kam bo'lmaslikka harakat qilishlari lozim. Navbatdagi holatda zavodning o'zgaruvchi xarajatlari ko'payganligini qarab chiqamiz.

Shu oyda o'zgaruvchi xarajatlar 15,0 %ga oshdi. Ushbu xarajatlarni qoplash uchun g'isht ishlab chiqarish hajmini 442976 donaga yetkazish ko'zda tutiladi:

$$\begin{aligned} & 24053,6 : (144 - (78 + (78 \cdot 15 : 100))) = \\ & = 24053,6 : (144 - 89,7) = 442976 \text{ dona.} \end{aligned}$$

Ko'rinib turibdiki, doimiy xarajatlar o'zgarmagan holda o'zgaruvchi xarajatlar ko'paysa ham ish hajmini oshirish lozim bo'lar ekan. Bulardan

shu ayonki, xarajatlarni kamaytirish masalasi ishlab chiqarish somaradorligini oshirish uchun katta imkoniyat ekanligini ko'rish mumkin.

Bunga amin bo'lish uchun «Turon-start» zavodida xarajatlar kamaygan holdagi vaziyatni ko'rib chiqamiz. Shu 2012-yil iyun oyida o'zgaruvchi xarajatlar 10 %ga kamaydi ($78 \cdot 10 : 100 = 7,8\%$). U holda zavod foydalilik nuqtasiga erishish uchun qancha g'isht ishlab chiqarish lozimligini ko'rib chiqamiz. Bu holda hisob-kitob quyidagicha amalga oshiriladi:

$$\begin{aligned} & 24053,6 : (144 - 7,8) = \\ & = 24053,6 : (144 - 70,2) = 325930 \text{ dona.} \end{aligned}$$

Bundan ko'rinib turibdiki, xarajatlarni 10 %ga kamaytirish evaziga, ishlab chiqarish hajmini 26,5 % kam ishlab chiqarib ($100,0 - 73,5$) ham foydalilik nuqtasiga erishish mumkin ekan. Bu quyidagicha aniqlandi:

$$325930 : 442976 \cdot 100 = 73,5 \%$$

Doimiy xarajatlar 15 %ga oshgan ($78 \cdot 15 : 100 = 8,7\%$) holda yana 8452,0 ming so'm miqdorida foyda olish ham rejalashtirilgan holatda ish hajmi foydalilik nuqtasi doirasida qancha bo'lishini aniqlash uchun quyidagi hisob-kitobni amalga oshirish tavsiya etiladi:

$$\begin{aligned} & (24053,6 + 8452,0) : (144 - (78 + 8,7)) = \\ & = 32505,6 : 54,3 = 598629 \text{ dona.} \end{aligned}$$

Ko'rinib turibdiki, xarajatning ko'payishini va rejada ko'zda tutilgan foyda miqdoriga yetishini ta'minlash uchun ishlab chiqarish hajmini odatdagi holatga, ya'ni hajmiga nisbatan 164,3% ko'p bajarish lozim ekan:

$$598629 : 364448 \cdot 100 = 164,3 \%$$

Navbatdagi holatda doimiy xarajatlar 5 %ga oshgan ($144 \cdot 5 : 100 = 7,2$), o'zgaruvchi xarajatlar esa, odatdagidek, 15 % ko'tarilgan ($78 \cdot 15 : 100 = 8,7\%$) holda «Turon-start» zavodi 8452,0 ming so'm miqdorida foyda olish ham rejalashtirilgan. Bunday holatda ish hajmi foydalilik nuqtasi doirasida qancha bo'lishini aniqlash uchun quyidagi hisob-kitobni amalga oshirishni tavsiya qilish mumkin:

$$\begin{aligned} & (24053,6 + 8452,0) : (144 + 7,2) - (78 + 8,7) = \\ & = 32505,6 : 61,5 = 528546 \text{ dona.} \end{aligned}$$

Ko'rinib turibdiki, foydalilik nuqtasiga erishish uchun lozim bo'lgan ish hajmi bir qancha omillarga bog'liq ekan. Qurilish tashkilotlari rahbarlari oylik, choraklik va yillik faoliyatini rejalashtirishda qancha hajmda mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirish uchun ushbu usullardan foydalanish lozim ekanligi ayon bo'ldi. Barcha omillarni inobatga olgan holda ko'rsatkich miqdorining o'zgarishini 14.7-jadvaldi ko'rish mumkin.

Mazkur hisob-kitoblardan ham ko'rinib turibdiki, korxonada qanday maqsadni qo'ygan bo'lsa, shunga mos ravishda foydalilik nuqtasini ifodalovchi

ko'rsatkichning miqdori o'zgarib boradi. Ushbu usulni ish hajmini rejalashtirishda va haqiqiy ahvolni bilishda, korxonaning strategik o'zgarishlarini belgilashda ham muvoffaqiyat bilan qo'llash mumkin.

Agar biz ishlab chiqqan tavsiyalar g'isht zavodlari va boshqa ishlab chiqarish korxonalari amaliyotida qo'llanilsa, ishlab chiqarish samaradorligiga muttasil erishishi uchun ichki imkoniyatlarni ishga solish yo'llari oydinlashadi. Bu imkoniyatlar qayerda, qanday ekanligi xususida yaqqol ma'lumotga ega bo'linadi.

14.7-jadval

Foydalilik nuqtasini ifoda etadigan ish hajmining omillar ta'siridagi miqdori

T/r	Ko'rsatkichlar	Foydalilik nuqtasini ifoda etadigan ish hajmi, dona	Omillar ta'sirida o'zgarishining boshlangich hajmga nisbati, %
1.	Foydalilik nuqtasini o'zgaruvchi xarajatlar va mahsulot narxining muvozanati bilan hisoblanishi	364448	100,0
2.	Foydalilik nuqtasini o'zgaruvchi xarajatlar oshganda va sof foydahamda mahsulot narxi o'zgarmagan holdagi muvozanati bilan hisoblangan hajmi	492509	135,1
3.	Foydalilik nuqtasini o'zgaruvchi xarajatlar ko'payishi va mahsulot narxi o'zgarmagan holdagi muvozanati bilan hisoblangan hajmi	442976	121,5
4.	Foydalilik nuqtasini o'zgaruvchi xarajatlar kamayganda va mahsulot narxi o'zgarmagan holdagi miqdori bilan hisoblanishi	325930	89,4
5.	Foydalilik nuqtasini doimiy xarajatlar ko'payib foyda olish ko'zda tutilganda va mahsulot narxi ham oshganda hisoblangan hajmi	598629	164,3
6.	Foydalilik nuqtasini doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar ko'payib foyda olish ko'zda tutilganda va mahsulot narxi ham oshganda hisoblangan hajmi	528546	145,0

2-BO'LIM. KALITLI SO'ZLAR

Boshqaruv tahlili, tahlil tamoyillari, tarkibiy tuzilish, ichki imkoniyatlar, boshqaruv qarorlari, ma'lumotlar manbai, axborot ta'minoti, buxgalteriya hisobi, buxgalteriya hisoboti, boshqaruvi hisob, ishlab chiqarish hajmi, sotish hajmi, biznes reja, rejaning bajarilishi, omillar ta'siri, mahsulot tannarxi, mahsulot sifati, ishlab chiqarish maromiyligi, keltirish koeffitsiyenti, qiyoslanadigan miqdor, kompleks omillar, mehnat resursi, ishchi kuchi, mehant unumdorligi, shartli-natural ko'rsatkich, qiymat ko'rsatkichi, ish vaqti, ish vaqti samaradorligi, mehnat samaradorligi, mehnat haqi, mehnat haqi xarajatlari, moddiy resurslar, yig'ma rezervlar, asosiy vositalar, asosiy vositalarning tarkibiy tuzilishi, texnik holat, bankrotlik, raqobatbardoshlik, iqtisodiy xavfsizlik.

«BOSHQARYV TAHLILI» bo'limi bo'yicha takrorlash va o'zini-o'zi nazorat qilish uchun savollari

1. Boshqaruv tahlilining obyektiv zarurligi nimada?
2. Boshqaruv tahlili nima uchun kerak?
3. Boshqaruv tahlilining ta'rifini keltiring.
4. Boshqaruv tahlilining mazmuni va mohiyatini ayting.
5. Boshqaruv tahlilining tarkibiy tuzilishini keltiring.
6. Boshqaruv tahlilining asosiy vazifalarini ayting.
7. Boshqaruv tahlilining asosiy tamoyillari nimadan iborat?
8. Boshqaruv tahlilining ichki imkoniyatlarini topishdagi ahamiyati qanday?
9. Boshqaruv tahlilining tashkillashtirishning o'ziga xos xususiyatlari nima?
10. Boshqaruv tahlilida qo'llaniladigan ma'lumotlar manbai nimalardan iborat?
11. Boshqaruv tahlilining tashkiliga kimlar mas'ul?
12. Boshqaruv tahlilida qo'llaniladigan ma'lumotlar manbaini qayerdan olish mumkin?
13. Mahsulotni ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishning asosiy vazifalari nima?
14. Mahsulotlarning sotish hajmini tahlil qilishning asosiy vazifalari nimadan iborat?
15. Tuzilgan shartnoma majburiyatlarini tahlil qilishning asosiy vazifalari nima?
16. Tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni yetkazib berish bo'yicha sotish rejasining bajarilishini tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?
17. Ishlab chiqarish hajmiga ta'sir qiluvchi omillarga nimalar kiradi?
18. Ishlab chiqarish hajmiga ta'sir qiluvchi omillarning tahlilini ayting.
19. Mahsulotlarni sotish rejasining bajarilishi qanday tahlil qilinadi?
20. Ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilishning usullari nimalardan iborat?
21. Mahsulotning sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga qanday omillar slabiy ta'sir qiladi va ularni qanday bartaraf qilish mumkin?
22. Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini tahlil qilish yo'llarini ko'rsatib bering.
23. Mahsulot sifati qanday ko'rsatkichlar bilan baholanadi?
24. Mahsulotni ishlab chiqarishning maromiyligi qanday baholanadi?
25. Ishlab chiqarish maromiyligiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?
26. Qanday qilib ko'rsatkichlarni qiyoslaydigan (solishtiriladigan) holatga keltirish mumkin?
27. Sotilgan mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlilini takomillashtirish yo'llari nimalardan iborat?

28. Korxonalarining mehnat resurslariga nimalar kiradi?
29. Mehnatga haq to'lashni tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
30. Korxonalarni ishchi kuchi bilan ta'minlanganligi qanday tahlil qilinadi?
31. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil qilish nima?
32. Mehnatga haq to'lash bilan bog'liq xarajatlar tahlili qanday amalga oshiriladi?
33. Mehnat unumdorligi qanday baholanadi?
34. Mehnat samaradorligining tahlili nimalardan iborat?
35. Mehnatni baholashni takomillashtirish yo'llari nimalardan iborat?
36. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlikni tahlil qilish vazifalari nima?
37. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik qanday baholanadi?
38. Moddiy-texnika ta'minoti bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini baholash va tahlil qilish yo'llarini ayting.
39. Ishlab chiqarishda materiallardan foydalanish qanday baholanadi?
40. Materiallardan foydalanish qanday tahlil qilinadi?
41. Mahsulot ishlab chiqarishga moddiy resurslar ta'minotining ta'siri qanday hisoblanadi?
42. Materiallardan foydalanishga ta'sir etuvchi omillar nimalardan iborat?
43. Materiallardan foydalanish samaradorligini qanday aniqlanadi?
44. Materiallardan foydalanish samaradorligi oshirish bo'yicha yig'ma rezervlarni aniqlash yo'llari nimalardan iborat?
45. Asosiy vositalarning tarkibiga nimalar kiradi?
46. Asosiy vositalarni tahlil qilish vazifalari nimalardan iborat?
47. Asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni baholash va tahlil qilish nima?
48. Asosiy vositalar samaradorligini baholash va tahlil qilish yo'llarini ayting.
49. Asosiy vositalar samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni baholash va tahlil qilish yo'llari nimalardan iborat?
50. Asosiy vositalar harakatini baholash va tahlil qilish yo'llarini ayting.
51. Asosiy vositalarning texnik holatini tahlil qilish.
52. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni tashkil qilish tadbirlari nimalardan iborat?
53. Ishlab chiqarish asbob-uskunalaridan foydalanishni tahlil qilish nima?
54. Asosiy vositalarni modernizatsiyalash yo'llarini ayting.
55. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida bankrotlik masalalari nima?
56. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida bankrotlikni baholashdagi turli qarashlarni ayting.
57. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida bankrotlikning oldini olish masalalari nima?
58. Korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini baholash bilan bog'liq ko'rsatkichlar va ularni aniqlash yo'llarini ayting.
59. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy xo'jalik faoliyatidagi bog'liqliklar nima?
60. Korxonalarda bankrotligini baholash bo'yicha mamlakatimiz qanday tajribaga ega?
61. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda bankrotligini ifodalovchi ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillar va ularni aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari nima?
62. Korxonalarda foydalilik nuqtasini aniqlash yo'llari va uning ahamiyatini ayting.
63. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy xavfsizligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni aniqlash yo'llarini ayting.
64. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash masalalarini ayting.